

ПОНОВО У БОСНИ И ДАЛМАЦИЈИ

ОЖИЉАК КОЈИ СЕ НЕ ВИДИ

Узору избисмо под највиши врх Јахорине, остављајући иза себе Метанац на Лиму, Челебић, Златни бор, Вучево, Боровно, Баван, Балиновац и Миљевину, сада далеко од наших погледа, али неизбрисиве у нашим сjeћањима, јер у тешким борбама преко њих прокрчисмо пут и све их обиљежисмо хумкама палих другова.

Ту, на широкој заравни Јахорине, опуштамо тијела и нерве, напете већ дugo вријеме као тетиве. Предајемо се слатком одмору ослобођени мисли на сљедећи тренутак, јер некако осјећамо да се налазимо у средишту великог простора који је потпуно наш, и то не за један тренутак већ за дуже вријеме.

Али и овога пута, како то у нашем рату најчешће бива, одмор је трајао само до ноћи. Прекинут је баш у часу када је требало да почне.

Прва пролетерска маршевала је према жељезничкој прузи и цести Вишеград—Сарајево. Сјутрадан добисмо заповијест да се у току ноћи пробијемо преко пруге и цесте код жељезничке станице Реновица, а одатле да наставимо покрет према Гласинцу. Уз пут је требало да 2. црногорски батаљон у Реновици оштети, што је могућно више, станичне инсталације.

Зар опет пробој? Ко зна колико ће их још бити, али, вјероватно, не онаквих кроз какве смо прошли! Ако се и упадне у сличне, знали смо да излаза има. Око тога су се, отприлике, кретали наши разговори док смо се по мраку примицали ријеци Прачи. И с увјерењем свих бораца да је најтеже прошло, батаљон је лако прегазио плитку ријеку и приближио се на неколико стотина метара прузи и цести. Упутисмо 2. и 3. чету у напад, а 1. задржасмо у резерви. Тишина је. Рачунамо да наше сусједне јединице још нијесу стигле до објекта које ће напasti. Или, можда, нема непријатеља пред нама? У ову другу претпоставку мало вјерујемо. Убрзо се зачу неуједначено брујање мотора. Спочетка једва чујни звук бивао је све јачи, да би се, наједан-пут, угушио у густој, крткотрајној пушчаној и митраљеској ватри. Тешко је било процијенити да ли су посериједи камиони или тенкови, јер је зука мотора ударала у брда и одбијала се од њих, па су се ти одјеци мијешали и носили долином као протегнуто, храпаво брујање неодређеног почетка и краја.

Ми у штабу прибојавали смо се тенкова, јер би се наше двије чете нашле у врло незгодном положају. Оне су се кретале ка цести ливадама голим као длан. Неизвјесност је повећавала потпуна тишина која завлада послиje брзог изненадног прекида ватре.

Уто стигоше курири 2. и 3. чете са извјештајем да је цеста запосједнута и да су, изгледа, пристигли и тенкови. Због тога се чете тешко могу пробити, па командири траже савјет шта да раде. На брзину се посавјетовасмо у штабу батаљона и закључисмо да бисмо претрпјели велике губитке ако останемо при одлуци да на овом мјесту вршимо пробој. Раван терен и присуство тенкова приморавају нас да донесемо одлуку о повлачењу батаљона.

Убрзо смо прикупили све чете. Један вод 2. чете, који је ишао на челу колоне, ипак је успио да пређе цесту.

Требало је потражити повољније мјесто за пробој. А где је оно и како га пронаћи? То би се у току дана могло најбоље испитати, али то чекање би трајало одвећ дуго и ко зна у којем правцу би се ствари до идуће ноћи измијениле.

У мислима се зачињу разне комбинације, али ни једном нијесам задовољан. Запажамо да што год више одговора тражимо и настојимо да нађемо најбољи, неизвјесност постаје све већа и обузима нас неодлучност. Изнад свега тиши помисао да наш батаљон први пут одустаје од извршења задатака који му је постављен. Сви батаљони ће, сигурни смо, и то више него икад, извршити задатке, а ми нећемо. Остаћемо на Јахорини одсјечени од бригаде.

Група најмлађих бораца 2. црногорског батаљона

Разним претпоставкама не видимо краја и увиђамо да такво нагађање не води ничему добром. Враћамо батаљон натраг и крећемо се ка истом мјесту на којем је требало и први пут да се пробијемо.

Читав батаљон у стрељачком строју избио је на цесту и пругу, које прећосмо не опаливши метка. Нигде непријатеља. Брзо смо прешли уску равницу крај пруге и кренули уз падине заобљених брда, чији су се врхови једва назирали у мраку. Очекивали смо да ћемо негдје на косама испред нас наићи на отпор, али од непријатеља ни трага. Чак ни на жељезничкој станици нијесмо нашли никога.

Било нам је јасно да извештаји командира чета нијесу били тачни, и колико год сам био задовољан што смо

пругу и цесту преши без борбе, ускиптјех од љутње због поступка командира.

Заустависмо батаљон да бисмо испитали случај. Испостави се да су се обје чете нашле пред цестом и пругом у тренутку када је изненадно наишао оклопни воз и неколико камиона. Чете су биле изненађене када је на њих отворена ватра, па су устукнуле назад, без јасне представе о томе с каквим непријатељем су се среле.

— Да, — рекао сам — умalo не побјегосмо од непријатеља који сам бежи. Како бисмо пред штабом бригаде правдали поступак да смо одступали ка Јахорини!

Командири чета су у овом случају очевидно подбацили у својим процјенама. То није могло проћи без оштрих опомена и критике.

Пред прикупљеним батаљоном, у љутњи и без дољно размишљања, упутих ошltre ријечи и командирима чета и борцима. Неодјереност мојих ријечи изазва реаговање међу многим друговима, јер схватише да им приписујем кукавичлук, што ми никако није била намјера. На моје ријечи правили су упадице. Између осталих, добаци нешто и командир 3. чете, Марко Катнић. Нијесам разумио шта је рекао, али по тону и по гестовима руке схватих да се не слаже са оним шта сам рекао. Ускиптјех од љутње и, обраћајући му се, рекох:

— Тебе сматрам најодговорнијим за подношење онако неоснованог извјештаја и смјењујем те са дужности командира чете.

Овим ријечима заврших и издадох наређење за покрет батаљона ка Гласинцу.

За вријеме покрета обузе ме таква потиштеност и незадовољство самим собом да заборавих на све друго. Нијесам осјећао радост побједоносног завршетка пете офанзиве, нити сам мислио о ономе што је пред нама. Нијесам могао наћи оправдања пред собом за учињени поступак. Зашто сам онако говорио батаљону? Ја не знам ни шта сам све рекао. Говорио сам, а људи су гунђали! Вјероватно сам их увиједио, и то без разлога. У то више нијесам сумњао — увиједио сам људе, а двоструко Марка Катнића. Сада сам био сам са собом на челу колоне батаљона и осјећао сам се као кривац пред свим тим људима који иду за мном, а највише због тога што је у мени расло увјерење да сам својим пренагљеним поступком ранио другарство батаљона. Стрепио сам од помисли да сам повриједио оно због чега смо смо били поносни и срећни. О том другарству разговарали смо читав дан док смо се одмарали на Јахорини. То није било случајно. Прошли смо од Лима до Јахорине кроз непрекидна четрдесетодневна тешка искушења и из пете

офанзиве изашли без иједне мрље на нашем борачком лицу. Поносили смо се оним што смо оставили иза себе и били задовољни оним људским богатствима која су нам ти тешки тренуци донијели.

У мени је било потпуно сазревло увјерење да сам нанио неправду Марку. Нијесам могао издржати, па сам своје мишљење саопштио друговима у штабу батаљона. Они су ме смиривали убеђујући ме да је мој поступак био на мјесту. Њихове ријечи за мене су биле само покривање жара пепелом. Нијесам у тим тренуцима видио другог рјешења сем да идем из батаљона у неку другу јединицу. Комесару батаљона, Владу, поставих то као мој одлучни захтјев. Он се није сложио са мном. Али ја сам био упоран и ствар је дошла до штаба бригаде. У селу Соколовићима одржан је поводом тога састанак свих руководилаца батаљона, којем је присуствовао и представник бригаде. Посматрајући читав догађај пред батаљоном, представник бригаде заврши с тим да је мој поступак, у ствари, био оправдан и одлука правилна. Али ни то ме није увјерило да су моја лична расуђивања о овом случају била неправилна, или да сам „ствар сувише трагично схватио“, како су ми неки од другова говорили. С образложењем представника бригаде у души се нијесам сложио, но то задржах за себе.

Послије овога батаљон је кренуо на нове задатке. У незадржљивом налету наших јединица ослобођени су Хан-Пијесак, Власеница и Зворник. Приближили смо се Тузли. У свим овим борбама учествовао је и 2. батаљон и, као и раније, све задатке са успјехом извршио. Расположење и ведрина у батаљону били су као и раније. Једино ми се, понекад, чинило, посматрајући Марка у пролазу, да је са његова лица нестао онај њему увијек својствени лаки осмијех. У разговору с друговима о Марку дознадох да је, као увијек, међу првима у јуришу.

Борбе и побједе су се низале, а дани лете и напоредно са радостима и тешкоћама заборав почиње да брише онај немили догађај код Реновице. У таквом расположењу, неколико мјесеци касније, долази наређење да идем у другу јединицу. Тога дана батаљон је био на окупу. Одмарали смо се. Згодна прилика да се поздравим с читавим батаљоном. Размишљајући шта да кажем на опроштају, још једном нађох у себи потврду да су моја осјећања према батаљону само најљепша. Помислих да из низа тих најљепших осјећања изаберем оно што је најсвјетлије и да кроз то истакнем и примјере бораца, чета и цијelog батаљона, јер сам досад, у том погледу, био веома шкрт. Али кога изабрати и који примјер посебно истаћи? Има тога много. Како истаћи појединача или поједину чету када је за све наше успјехе, на-

посљетку, заслужан читав батаљон? Због тога је најбоље своја осјећања изнијети цijелом батаљону и никога посебно не издвајати.

Размишљајући шта даље да кажем, не сјетих се ни једног случаја да ми је било ко, било у којој прилици, за цijело вријеме проведено у батаљону, учинио ма шта нажао. Васпитавани смо у духу искрености и отворености. Научили смо да друг другу каже све што мисли и да се то схвати правилно, са нашим другарским разумјевањем.

А да ли сам ја коме шта учинио нажао за ово вријеме? И поред тога што се случај код Реновице већ некако заборавио, он је остао у мени као ожилјак, који нико не види, али га ја, с времена на вријеме, јасно осјећам. Стално сам био под утиском да се све оно, уз више такта с моје стране, могло боље свршити, и да сам без обзира на све тадашње околности, ипак учинио нажао и батаљону и Марку. Због тога одлучих да се извинем батаљону и Марку. Са Марком ћу, помислих, и посебно разговарати. Искрено ћу му рећи да је, између осталог, један од основних разлога онаквом мом поступку био тај што сам сматрао да се борцу као што је он није смио десити онакав пропуст. Никада га раније није издао оштар вид, слух и покрет спретна борца. Ако буде требало, истаћи ћу низ подвига његових и његове чете, за које зна читав батаљон. Разложно ћу му представити и друге околности које нијесам узео у обзир у оном тренутку.

Увјерен да је све оно што ћу рећи искрено и да ће ме сви схватити и разумјети, изађох пред батаљон. У излагању се запетљах, јер ми помисао на растанак са толико драгим друговима пресјече ток мисли, и не изговорих ни пола онога што сам желео да кажем. Не поменух ни случај код Реновице, ни Марка, већ заврших с молбом да ми се опрости ако сам било коме што нажао учинио.

И послије тога — чврсти стисци руку и многобројни топли загрљаји уз очи пуне суза.

Двије и по године касније срио сам Марка у ослобођеном Београду. Послије кратког, срдачног разговора он ме позва својој кући на ручак. Пристадох и помислих да ћу бар ту прилику искористити да поразговарам с њим о случају код Реновице. Послије ручка остадосмо у разговору све до ноћи. Обновисмо многе успомене из ратних дана, али ни Марко, ни ја не поменусмо случај код Реновице.

И сада понекад сртнем Марка и сваки наш сусрет је искрен и топао, али о случају код Реновице не кажемо један другоме ни ријечи.

Божо БОЖОВИЋ

ХАН-ПИЈЕСАК И ВЛАСЕНИЦА

Јутро је. У боровој шуми борци су полегали да се одморе од напорног ноћног марша. Одједном се у непосредној близини зачу митраљески рафал. То је реаговала наша патрола, која је отишла у извиђање према Хан-Пијеску и нашла на усташку заседу. Усташи су прве отвориле ватру. Када су наши другови запуцали на њих, они су одјурили у град. Сви смо посакали. Једни су почели да товаре рањенике и комору, а остали су са штабом батаљона и другом Милојем Милојевићем потрчали у правцу пуцњаве. Било нас је око стотину. Нама у сусрет је трчао један друг из патроле. Испричао је да се патрола сада налази на месту где су били усташи, крај једног летњиковца, одакле се лепо види Хан-Пијесак. Друг Милоје одмах послал једног борца да доведе на положај тешки баџач из пратећег вода 1. црногорског батаљона. Баџачем су руковала два борца, који се од њим нису хтели раздвојити, упркос наређењу да се приликом пробоја на Сутјесци тешко оружје демонтира и закопа.

Када је баџач стигао, друг Милоје нареди да се две преостале мине испале на једно узвишење у самој варошици, за које смо сматрали да је утврђено. На том месту и око њега врзмало се много усташа. Нисмо видели где је пала прва мина, изгледа да је пребацила циљ. Али друга је пала на сред узвишице. Неколико тренутака касније видели смо дим и гужву међу усташама. Трчали су на све стране. Тада смо извршили напад, пуцајући и вичући: „Напред, пролетери!“

Усташи су пружиле јак отпор из бункера. Водила се оштра борба све док их једна наша десетина није заобишла и довела у опасност да буду опкољени. Уплашени тиме, побегли су, па смо после тога ушли у варошицу без борбе.

Нису стигли ни телефонску централу да демонтирају. Политички комесар батаљона, Војкан Лукић, успоставио је тада телефонску везу с Власеницом. Обавестио је Власеницу да Хан-Пијесак нападају партизани и питао шта да ради у таквој ситуацији. Настала је кратка станка у разговору, ваљда док је телефониста нашао „надлежно лице“. Неколико минута касније, усташки официр из Власенице рекао је Лукићу да се треба борити, а ако дође до повлачења, да се повлаче у правцу Плоче, јер појачање неће моћи да добију. А када му је Лукић рекао да је крај телефона партизански комесар, саговорник из Власенице је одмах спустио слушалицу.

У Хан-Пијеску смо затекли обед који је био спремљен за усташе: казане с чајем, затим доста мармеладе и врућег хлеба. Неколико магацина је било напуњено брашном, макаронама, мармеладом, зејтином и другим намирницама. Запленили смо веће количине оружја и муниције, а у једном магацину смо нашли већи број малих ручних бацача и мина.

Штаб бригаде је одмах обавештен да је Хан-Пијесак заузет на јуриш. Тада нам је наређено да храну и оружје прикупимо на једном месту и организујемо печенje хлеба за остale јединице које ће стићи у први сумрак.

Око мешења и печенja хлеба у пекари и по кућама били су запослени готово сви борци.

У први сумрак, из свих праваца, наишли су колоне наших батаљона. При уласку у насеље сваки борац је, са сабирног места, примао оружје и храну: хлеб, сланину и мармеладу. Коморе су товариле муницију, брашно, макароне, сандучиће с мармеладом, канте са зејтином и друге намирнице. После тога батаљони су наставили покрет према Плочи и Власеници.

Целе ноћи између 24. и 25. јуна 1943. пешачили смо по тврdom путу. Пре сванућа били смо на Плочи. Борци су брзо поспали. Немачка авијација је, чим је свануло, почела да надлеће Хан-Пијесак и пут за Плочу. Вршили су извиђања. Приметивши на путу заостале борце и неке делове коморе, почели су да их митраљирају. Вероватно да су на основу тога закључили да се наше јединице већ налазе на Плочи, па су после краћег времена наишли штуке и бациле бомбе од по две-три стотине килограма. Столетна стабла летела су у ваздух. Затим су наишли бомбардери. У први мах они су нас засули малим бомбама и запаљивим плочицама, а затим су нас цео дан бомбардовали. Шума је око нас горела. Не сећам се да су Немци икада у току рата бацили на нас више бомби и запаљивог материјала на тако малом простору као тога дана. Имали смо приличне губитке.

Вакцинација на Милан-планини јуна 1943.

Од првих бомби погинули су нам она два друга Црногорца, који су носили минобацач.

У току дана, између два бомбардовања, командант 1. пролетерске дивизије, Коча Поповић, и командант наше пролетерске бригаде, Данило Лекић, позвали су на састанак батаљонске и четне рукуводиоце. На том састанку су нам рекли да у току ноћи треба напасти Власеницу. На основу података с којима се располаже, Власеница је бројно јак гарнизон у коме се налазе Немци и усташе. Изнад града на неким косама изграђени су бункери којима је веома тешко прићи. Ако заузмемо бункере, речено нам је, — заузећемо Власеницу. Борцима је требало предпочити од каквог је значаја уништење једног таквог гарнизона после пете офанзиве и нашег тобожњег уништења на Сутјесци и Зеленгори. Посебно, плен ће нам добро доћи за нова офанзивна дејства наших јединица. Власеницу нисмо могли видети јер је била прилично удаљена и заклоњена густом шумом.

Колико се сећам, распоред снага био је овакав: бункерे десно од пута, на Орловачи, нападаће 4. краљевачки батаљон, а лево од пута, већи број бункера, Крагујевачки, Београдски и 2. црногорски батаљон. Штаб бригаде, санитет и 1. црногорски батаљон кретаће се главним путем према вароши. Уништење бункера требало је означити са три зелене ракете, што би у исто време био знак 1. црногорском батаљону да изврши јуриш на Власеницу, како би онемогућио извлачење Немаца и усташа избачених из бункера. Рањенике је требало упућивати на пут где се налазио санитет.

У напад смо пошли кроз шуму, са водичима муслиманима, које смо повели из Хан-Пијеска. Падао је мрак док смо ишли кроз шуму. Водичи, који су познавали терен и имали задатак да нас доведу до бункера, искористили су таму и побегли. То исто се догодило 2. и 3. батаљону. Због ноћи и густе шуме, кроз коју смо лутали, изгубили смо оријентацију. Тада су се штабови батаљона договорили да се борци прикупе и да се сачека јутро.

У сам освitet зоре запазили смо да смо у непосредној близини косе са бункерима, који су се добро распознавали. Распоред за напад био је брзо направљен. Већи број малих ручних бацача, које смо запленили у Хан-Пијеску, добро нам је послужио. Договорили смо се да пре него што пођемо на јуриш из свих бацача отворимо ватру на бункере и косу.

Усташе нису приметиле наше присуство и припреме за напад. Безбрижно су спавали, сем стражара поред бункера. Чим су бацачи отворили ватру, извршили смо заједно с борцима 3. и 2. батаљона јуриш на бункере. Њихова је посада била изненађена, али се ипак прибрала да нас дочека јаком ватром и тако осигура себи повлачење.

Коса је била брзо заузета и то је омогућило 1. црногорском батаљону да у силовитом налету уђе у Власеницу и запоседне куће поред моста на Сушици. Бежећи испред нас у намери да се извуку, усташе су морале прећи преко моста, где су их дочекали борци 1. батаљона и готово све унишитили. Власеница је била ослобођена 26. јуна 1943. Много другога било је рањено, међу њима и ја.

Милорад МИТРОВИЋ РАДЕ

Звали смо га Лисац. Надимак мало необичан. Ко се сећа његовог лика, рећи ће да му такав надимак није одговарао. Очи благе, сетног погледа. Усне, мало натекле од писка кларинета, увек спремне да се насмеше. Готов за шалу у свако доба, а изговор у лесковачком жаргону подстицао је на простосрдачност и близкост са друговима. Па откуд му, онда, такав надимак?

Да, зашто смо га тако звали?

Већ првих дана постао је помоћник главног минера у одреду и за кратко време је овладао том вештином до танчина. Зато је имао повољне прилике и неограничене могућности.

Прве акције Краљевачког партизанског одреда биле су усмерене на то да се заплене сва складишта авионских бомби у Белимарковцу код Краљева. Један део је извучен дубље на Гоч, где је био партизански логор. Али то није било могућно учинити са целом залихом из десетак магацина, односно са главном резервом „краљевачког ваздухопловства“ које је било стационирано на краљевачком аеродрому. Зато су у време блокаде Краљева ове резерве обилато искоришћене за рушење мостова и пропуста на комуникацијама које воде из Краљева. И не само око Краљева. Са мањим и већим бомбама, са „прасцима“ и „крмачама“, како су их тада називали, Лисац је обишао околину Крагујевца, Лапова, Јагодине, Параћина, Крушевца... Тако је задавао муке немачким колонама које су покушавале да из ових гарнизона разбију блокаду Краљева. Вештим подешавањем упаљача правио је од авионских бомби нагазне мине од преко сто килограма, које је затрпавао на цестама и подметао под железничке шине, или вршио опаљивање

индуктором, хватајући у „маказе“ целе моторизоване колоне или железничке композиције.

Једном приликом, пробијајући се од Крушевца према Краљеву, немачка моторизована колона избила је на пола пута између Трстеника и Краљева. На челу колоне била су борна кола, а иза њих десетак камиона. Из страха од заседе, колона је често застајала. С времена на време, отварала је ватру по шумарцима и воћњацима покрај пута, па тек онда продужавала.

За то време Лисац је, с руком на индуктору за активирање мина, заклоњен иза једног храста на стотинак метара од пута, чекао да колона уђе у његову зону. Око њега је била прикривена 1. чета. Онда је одјекнула експлозија. Кола са чела су полетела у ваздух. Остале су за тренутак заостала, а затим су се окренула да би пошла назад. Али тек што су кренула, грунула је следећа мина. Овога пута на челу обрнуте колоне. Опет је предње возило полетело у ваздух. Немци су из преосталих возила почели да искачу и отварају ватру насумце. Лисац је активирао још једну мину. Чети тада није било тешко да докрајчи посао.

Влада Петровић Лисац је био прави мајстор свог заната. Спретно је баратао око бомби и упаљача. Смело се привлачио мостовима и пропустима и подметао мине пред носом страже и посада, прикрадајући им се као лисац кокошкама.

Ето, отуда му и надимак.

Познавао сам га и раније. Радили смо у истом одељењу фабрике авиона. Били смо заједно у ватрогасној музичи и скупа отишли у партизане, када и цела музика. Били смо нераздвојни другови. Пре него што је 27. јуна 1943. године издахнуо од задобијених рана, у последњим тренуцима живота ми је с крајњим напором и тихо саопштио:

— Реци моме брату, ако га икад сртнеш, да сам се поштено борио!...

На жалост, нисам успео да му пронађем брата, кога је он од ближе родбине једино имао. Прича о Лисцу и његове последње речи кружиле су 1. пролетерском бригадом и из ње допрле до његовог родног краја ...

Био је то почетак наше противофанзиве после пробијања на Сутјесци (приликом пробоја Лисац је био командир минобаџачког одељења и — непогрешиви нишанџија). Прва пролетерска је наступала према Власеници. Негде пред мрак 24. јуна зачеље колоне је прошло мимо Хан-Пијеска, који је требало да нападну друге наше единице.

Међутим непријатељ нас је приметио и отворио па-

клену артиљеријску ватру. Што су дуже гађали, ватра је била све прецизнија. Неке гранате падале су поред колоне. Задатак да се што пре стигне до Власенице није нам допуштао задржавање. Ишли смо даље, иако је већ неколико другова било лакше рањено. Превијени су у покрету. Међу њима је био и Лисац. Мањи гелер зарио му се у лист леве ноге. Из пратеће чете, у којој је био политички делегат вода, добио је коња. Јашући испред мене окренуо се и, смешећи се, добацио ми:

— Друг бар не мора да иде пешке. Баш сам се био уморио...

Артиљерија није престајала. Нисмо прошли ни неколико стотина метара, када је поново запраштало око нас. Полегали смо по путу, а Лисац је остао на коњу. Када смо се подигли да бисмо кренули даље, видели смо да је граната пала готово под ноге коњу на коме је јашио. Коњ је посрнуо, а Лисац се стропоштао и нечујно згрчио од бола. Поново је био рањен, и то у исту ногу и на исто место. Прва рана је била раздерана. Лисац, осим великих болова, више није осећао ногу. Пуна земље и гарежи, рана је страшно изгледала. Предали смо га хируршкој екипи дивизије.

Дан-два касније до нас је допрла вест да је Лисцу ампутирана нога. Пошао сам с групом другова да га обиђем. Затекли смо га испруженог на дугачком столу импровизоване операционе сале. Када нас је угледао, насмешио се и, мислећи да је најгоре прошло, рекао:

— Оде нога...

Др Јулка Мештеровић позвала нас је на страну и рекла да је ситуација озбиљна и да причекамо напољу.

После извесног времена саопштила нам је да му нема спаса. Ушли смо. Сада је, већ готово модар у лицу, поново покушао да се осмехне, али је то био више грч него осмех. Позвао ме је и једва прошапутао поруку брату. Сели смо пред њега. Гледао нас је мутним, влажним очима, све док му се поглед није угасио. А на уснама му се задржао онај вечито благи осмех.

Драгољуб МОРАВЧИЋ

НА ВЛАСЕНИЦИ

П

Ут од села Миљевине, кад смо изашли из пете офанзиве, био је тежак и напоран. Журили смо да пређемо комуникацију Вишеград—Сарајево. Иако смо после офанзиве дошли до хране, још се нисмо сасвим опоравили. После дуготрајног гладовања, организам је био толико испошћен да се нисмо смели честито најести. Они који су то учинили махом су се поразболевали, тако да смо са њима имали муке у покрету. Неки нису могли ићи, а коња за јахање нисмо имали.

Комесар 3. рударске чете муку је мучио подстичући другове да издрже. Ја сам му помагао, мада сам и сам тешко ишао. Десна ципела била ми је исцепана, па сам голим табаном стајао на земљу. Тако сам ишао од половине пете офанзиве. Та невоља била је скоро равна глади, умору и исцрпености.

Још у офанзиви замолио сам чика-Данила Симовића да ми направи опутњаке. Како смо били стално у покрету, кожа се није могла осушити, па ми је направио опанке од сирове коже. Обуо сам их, али ципеле сам ставио у ранац, за сваки случај, иако је десна била „прогледала“. Кад смо избили на Вучево, удари киша. По мокрој трави почeo сам се клизати у опанцима као по леду на сличугама. Умало врат нисам сломио. Чим смо стали, скинуо сам опанке и обуо подеране ципеле.

Горе од мене прошао је Никола Путникoviћ, који је ишао потпуно бос. Било ми га је тешко гледати како се мучи. Из табана му је повремено цурила крв. Срећом, другови су му нашли неке опанке одмах после офанзиве, али је он и даље тешко ишао.

Пред комуникацијом Вишеград—Сарајево изненада

осу по колони артиљеријска ватра. Погинуо је десетар 3. десетине, који је код нас дошао на Ифсару после четврте офанзиве. Рањено је још неколико другова. Убрзали смо покрет да избегнемо ватру. На цесту изађосмо код Бара. Упутисмо се цестом да запоседнемо најпогоднији положај. Наједанпут иза леђа чујмо звук мотора. Срећом, били смо код једне окуке, па нас Швабе не приметише. Није се имало куд, јер је земљиште с обе стране било неподесно да се склонимо са друма. На самој окуци, када је и шофер морао да смањи брзину, Милош Блажевић и његов помоћник Тошо Асентић искочише са шарцем пред камион. Швабе су биле изненађене и без икаквог реаговања зауставише камион. Заробили смо четири Немца, од којих је један био официр. Камион је био пун брашна и конзерви. Обрадовали смо се оваквом плену. Запосели смо одговарајући положај, а храну однели са друма.

Интенданти су нашли начин да испеку хлеб, па смо га већ за вечеру имали. Био је црн и некако гњеџав, каквог до тада нисам јео, но ипак добар после гладовања у офанзиви. Конзерви је било колико је ко желео. Увече, када смо пошли да пређемо прругу и цесту, дадоше нам интенданти по десет да носимо, јер их комора није могла понети. Свако их је радо примио.

Кад кренујмо, поче и киша. Целу ноћ је падала, и то тако јако да смо путем, на појединим местима, наилазили на житко блато до изнад ципела. Клизале су се ноге, једва смо се кретали. Људи су посртали и падали. Били смо мокри као мишеви. Осећао сам умор и хладноћу од мокрог одела. Чинило ми се да у току читавог рата нисам имао тако тежак марш. Сутрадан, око 9 часова, стигли смо у неко село западно од Рогатице, које је било попаљено. Читава чета смести се у једној кући. Није се имало где ни сести, ни сушити. Наложили смо јаку ватру на огњишту, па смо око ње, стојећи, сушили одећу. Тако смо, сушећи се, отварали конзерве, подгрејавали их и јели без хлеба. Неки су опомињали да их не ваља јести док још имамо испашћена и болесна црева и желуце. Али глад не познаје дисциплину. Људи су јели, један је Далматинац рекао: „Ишћу, Исуса ти, па макар оста' без црива“.

Таман смо се распричали о конзервама, кад стиже наређење из штаба батаљона да сваки борац преда по пет комада за санитет и остале батаљоне бригаде. Нико није негодовао, али нам је било криво што их нису тражили уочи покрета, па да их они носе.

Пут до Власенице много сам лакше поднео. Са исхраном смо још кубурили — никако да дођемо до хлеба! Пред Власеницом у једном српском селу, које је неким чудом

остало незапаљено, интенданти нађоше некаквог сира и кајмака. Добили смо скоро по пуну порцију, али без хлеба. То нам је била храна за напад на Власеницу.

Око 10 часова 25. јуна стигли смо на Плочу, изнад Власенице. Одмарали смо се у шуми. Предвече кренујмо напред. Кад нас командир Здравко Циговић доведе на место одакле смо могли видети положаје изнад Власенице које ћемо нападати, заустави нас и окупи око себе.

— Другови — поче он — вечерас нападамо на Власеницу. У граду су устаše и домобрани. Има их много, око четири батаљона. Добро су утврђени. Ми нападамо иза брда Орловаче. Десно напада наша Друга чета, а лево једна чета Трећег батаљона. Кроз село до Орловаче треба да буде тишина, да нас непријатељ не примети. Пазите на везу.

Идем и размишљам о вечерашњој борби. Кад оволика војска удари на утврђен град, сигурно је да мора бити мртвих. Ко ли је тај који више неће видети своје родитеље, браћу, сестре или драгу девојку? Сетих се мајке кад ме је испратила. Као да и сада чујем њен глас: „Срећан ти пут, сине!“ Читав мој живот пројури ми у мислима. Сетих се да сам био шегрт и како су ми другови причали о социјализму. Прихватио сам те идеје и преносио их на друге, припремајући се да једног дана ступим у отворену борбу за власт радника и сељака. Некадашњи разговори, припреме и маштања о пролетерској револуцији остварили су се, и ево ме ту, у колони; идем са својим друговима да ослободимо још један град и да збришемо још једну непријатељеву јединицу. Мисли о прошлости прекину ми друг испред мене кад ми рече:

— Пренеси — „брже.“

По навици пренесох наређење и поново утонух у размишљање.

Тек негде око 22 часа стигосмо у неку густу, младу шуму. Ту дође наређење да продужимо у стрељачком строју. Налазио сам се на левом крилу чете. Кретање кроз шикару било је отежано. Бојао сам се да не останем без очију. Сваки час тукле су ме гране по лицу. Читав терен је био пошумљен. Кад смо доспели у неку веома густу шуму, која је била близу непријатељевих положаја, осу митраљеска и минобацачка ватра. Минобацачи су, срећом, пребацивали, али су парчићи мина прштали по шуми. Пренесоше наређење да се што брже иде напред. На све стране пуца. Кркља као у қотлу. Нема више разлога да се тихо преносе команде. Кад смо већ били на излазу из шуме, Милошу Блажевићу метак отакиде врх носа.

Ускоро изађосмо на чистину, указа се Власеница и Кик изнад ње. Сад боље схватих да моја чета напада Вла-

сеницу са истока, с десне стране пута Власеница—Зворник. Успоставих везу с Крагујевчанима. Одавде је требало ићи по благој и чистој низбрдици право на бункере. Видим митраљеска гнезда из којих сипају ватру. Командир нареди митраљесцу да туче непријатељево гнездо. Пребацујемо се напред по групама. Туче нас непријатељ са источне стране града. Тешко се иде напред. Поред мене паде мој земљак Сава Николић. Притрчасмо му Катица и ја, али је он већ био мртав. Био је млад и неискусан.

У трећој десетини тешко је рањен један Вуковљанин, који се на једвите јаде извukao из пете оfanзиве. Би ми га жао. Као да га сада гледам како седи поред пута за Лучке колибе, толико изнемогао да се није могао макнути с места.

Пратим борбу на Кику, где нападају Црногорци. Не знам каква су утврђења тамо, али и они слабо напредују. Од ватре са косе југоисточно од Кика не можемо даље. Поново вршимо јуриш и пребацујемо се напред. Наилазимо на неке гомиле камења које су сељаци скupили чистећи њиве. Оне нам добро служе као заклони. Сад јасније видимо бункере на источној ивици Власенице. Сину ми у глави како би нам сад добро послужили минобацачи и „пито“ који су остали на Зеленгори.

Ноћ одмиче брзо. Уопште ми се не спава. Ускоро поче да се помаља зора. Стиже наређење да се повлачимо. Значи, узалуд толике жртве и труд. Делегат вода, пошто је био с мојом десетином, понови команду и одреди правац извлачења. Пребацујемо се један по један од заклона до заклона. Непријатељ појачава ватру, јер на хоризонту назире наше силуете у кретању. Испред мене претрчава Вјекослав Струјић. Видех како на два метра испред гомиле камења паде потрбушке. Метак га је ударио изнад бубрега у кичму и изашао испод груди. Био је у несвести. Пошто га је Катица превила, ускоро је дошао свести. Узели смо ћебе и понели га ка Орловачи. Био је jako развијен младић. Тешко смо га носили. Ишли смо споро. Кад смо изашли на Орловачу, сунце је већ било високо одскочило.

Црногорци су за Кик још увек водили огорчену борбу. Онда погледах одакле смо ми нападали и схватих да смо се морали повући. Иначе бисмо имали још више губитака. Из наше чете два су друга мртва, два тешко рањена, а један лакше. Тешко рањени су умрли на Орловачи. Прва чета је takoђe имала два мртва. Погинуо је и бивши командир Раде.

Помислих — кад смо ми имали оволовико губитака, колико ли тек имају Црногорци, који се још туку на Кику.

На Орловачи седимо иссрпени борбом и ношењем рањеника. Не спава ми се иако целу ноћ нисам ока склопио.

Размишљам о борби и изгинулим друговима. Жао ми је малог Саве Николића. Како ћу после рата, ако останем жив, испричати његовом оцу где је и како је погинуо. У свакој борби гине понеко од мојих земљака. Разговарам с друговима о борби на Кику. Не схватам због чега се Црногорци нису повукли са Кика. Кад би и хтели, сад не би могли по оној чистини. Усташе би их бомбама могле побити.

— Сигурно има неког разлога што им није наређено да се повуку — одговара ми Жика.

Борба се сваког тренутка мењала, ватра је час слабија, час јача. То смењивање траје већ сат времена. И када ми је већ изгледало да неће бити ништа од тог продуженог напада, изненада се појача борба и у исти мах спазисмо црвену ракету и непријатеља како бежи са Кика.

Низ североисточне падине Кика бежало је стотине војника без икаквог реда. Таква борбена „парада“ ретко се могла видети. Скочисмо на ноге без команде, не осећајући више никакав умор и глад. За тили час прешли смо три километра ниже Власенице да пресечемо пут Власеница—Зворник и да спречимо извлачење непријатеља тим путем. Трчао је како је ко могао. Кад смо били у подножју Орловаче, осу ватра по нама. Крај мене паде из моје десетине Шашко Четлак, који је дошао из 3. далматинске бригаде. У 1. чети погину један друг из источне Босне. Настала је забуна — наши другови Војвођани, који су такође били на Орловачи, само нешто источније од нас, кад су спазили да трчимо, помислили су да је непријатељ и тако отворили ватру по нама. Брзо смо се споразумели, али за она два друга сувише касно. Нисмо имали времена да се задржавамо.

Кад стигосмо близу потока Табахана, отворисмо ватру на непријатеља који је трчао са друге стране цесте. Од јаке паљбе Станковићу се прегрејала цев пушкомитраљеза. Сваки час смо застајали и отварали ватру. Задиханост је отежавала тачно гађање. Из моје десетине, само нас је пет остало; тројица су погинула, а о другима ништа не знам. Око нас нема ни осталих другова из чете, сви смо се растурили по групама. Свака група туче и разоружава непријатељеве војнике. Још трчимо напоредо са непријатељем и повремено отварамо ватру, како бисмо га збунили и нанели му што више губитака. Јурећи спазих једног земљака из моје чете како бере трешње. Прекорио сам га и одмах је прекинуо.

Пређосмо на ону страну потока и друма и попесмо се на Градину. Сад тек наста гужва. Измешасмо се са непријатељем, наста борба и разоружавање. Не знам са које ће ме стране напasti и на коју страну су моји другови отишли, нити имам времена да гледам где су. Ипак смо се нас пет

одржали у једној групи. Разоружавали смо домобране и усташе. Вадили смо затвараче из њихових пушака и стављали у торбе, а онда им враћали и пушке и торбе да носе.

На све стране чули су се појединачни пуцњи и кратки рафали из машинки. Стално су неке непријатељеве групице извиривале из оних шумица и јаруга. Разоружали смо око 45 домобрана и усташа. У овој групи била су само двојица усташа, остали домобрани. Усташе су се тешко предавале; ова двојица су имали само усташке панталоне, а све друго су побацали да би се прикрили. Потерили смо их доле на друм, да их водимо у Власеницу.

Таман смо почели да постројавамо заробљенике, кад пуче пушка на брду. Појавише се неки домобрани. Међутим, кад упитасмо ко је горе — један рече да су Војвођани и да су убили неког усташу. Скренусмо им пажњу да не стављају домобранске капе на главу да не би дошло до забуне, да се опет с неким својим не потуку. Није прошло ни пет минута, кад се на коси појавише друга двојица у цивилу. Један од њих носио је пушку с кундаком напред, а други је био без пушке. Повикасмо да баце оружје. Један од њих рече: „Сад ћу, сад ћу“, и у исти трен удари ручну бомбу о кундак. Помислих да ће је бацити на нас; довољно је било да је испусти из руке па да експлодира међу нама. Међутим он је држао бомбу и даље у руци и, кад је експлодирала, он се низ косу скотрља на цесту пред нас. Сличан случај у рату нисам доживео.

Постројили смо заробљенике и спровели у Власеницу. Тек после подне нашли смо чету у селу Барицама. Испричали смо колико смо заробили непријатеља, неки другови су нам рекли да су то домобрани из 15. пука, који је Павелић одликовао за борбу против партизана.

Непријатељ је у Власеници имао следеће јединице: штаб 15. домобранског пука, два усташка батаљона, један домобрански батаљон, 40 жандарма и нешто милиције. Бројно стање — око 2000 војника.

Према непријатељевим документима, из Власенице се извукло у Зворник 679 војника, што значи да је више од половине изгинуло и заробљено.

С наше стране нападала је 1. пролетерска бригада са око 700 бораца. Пошто је сломљен отпор непријатеља на Кику, напад су прихватиле 1. и 2. војвођанска бригада, које су биле у заседи дуж комуникације Власеница—Зворник.

Сима ЛАЗИЋ

КАМЕНОВАНИ

После пробоја обруча у петој офанзиви сручили смо се као лава преко Миљевине ка Романији. Онако исцрпени гладовањем и свакодневним борбама, вероватно смо изгледале страшно, јер су нас сељаци Миљевине и других села гледали и примали као да смо нека нестварна бића. Па ипак су били изненађени кад су видели колико нас има и како смо организовани и дисциплиновани. После онаквог непријатељевог потхвата, после вишнедељне непрекидне грмљавине свих оружја по гудурама Зеленторе и после хвалисаве пропаганде непријатеља да су наше главне снаге уништене, појава наших бригада и осталих јединица још једном је код њих учврстила уверење о неуништивости народне војске. Свуда су нас дочекивали пуних руку, нудећи нам све што су имали. Брзо смо се опорављали.

Посаду у Хан-Пијеску збрисали смо готово без борбе. Имали смо великог савезника: вест да смо пробили непријатељев обруч и мит о нашој неуништивости била нам је моћна претходница, која је утеривала страх у кости сваком ко би покушао да нас задржи.

Истога дана спустили смо се ка Власеници и наредне ноћи напали утврђене положаје пред њом.

Пред нашим батаљоном испречила се стрма, висока и добро поседнута коса Кик. Према месечини оцртавала се као каква огромна мрачна тврђава, пуна непознатог, пуна претњи да нас све упије у себе и уништи. А одмах иза ње била је Власеница, па даље Зворник, Дрина, Србија...

Део косе који смо нападали био је најнижи и завршавао се једном чуком, тачно изнад пута. Лево и десно од нас су остали наши батаљони нападали положаје који су били знатно виши.

Према обавештењима, пред нама су биле усташке јединице. Цела ивица косе била је поседнута. Тврде, густо распоређене бункере повезивали су ровови.

Рачунали смо са изненађењем. Наређен је једновремен напад на све секторе.

Полако, нечујно, пазећи на сваки покрет, подвлачио се стрељачки строј уз косу. Трајало је то дosta дуго. Успели смо да им приђемо на педесетак метара. Притајени, припремали смо се за јуриш. Бомбашке групе су издвојене и истурене нешто напред.

Тачно у заказани час букнула је коса. Првим налетом заузели смо је скоро целу. Изгледало је да је задатак брзо извршен. Међутим непријатељ се није лако предавао. На крајњем левом крилу, на највишој тачки косе, још је кркљало. Лево од нас непријатељ је вршио противјуриш. А на нашем сектору остао је неуничтен бункер на крају косе, изнад пута. Били смо сасвим близу, на десетак метара испод њега. Неколико митраљеза и других аутоматских оруђа сејало је из њега непрекидно убитачну ватру. У првом налету утрошили смо готово све бомбе. Чеда курир и ја имали смо само још по једну.

Ситуација је била озбиљна. Непријатељ је већ почeo да збацује са косе и делове нашег батаљона. Ако не ликвидирамо бункер пред нама, могу нас сасвим одбити и противнападом натерати поново у поток.

И то бар да ми је неки непријатељ! Зар вреди због тих гадова поново газити воду и пентрати се уз ово брдо. Треба брзо и одлучно напасти бункер, ликвидирати га, а затим из њега потпомогнути наше ватром у бок и леђа непријатеља.

Договорили смо се. Уз повик „на јуриш“, бацићемо ове две бомбе, а затим наставити камењем по крову бункера. Неколицина нас прикупило је по пет-шест каменица. А онда — уз оно стравично „јуриш пролетери“ — загрме ватра из свих аутомата и пушака, прасак бомби и киша каменица по усташком бункеру. Док си тренуо — ево нас у бункеру. Митраљезац није успео ни да се извуче из њега. Затекли смо га забезекнутог у ставу неког очекивања. Ваљда је чекао да експлодирају оне каменице! Остале смо отпрашили брзо са косе, а телефоном из бункера јавили њиховој команди да хитамо и ми за њима.

Убрзо је била освојена цела коса, а у току дана журили смо већ кроз Власеницу ка Зворнику.

Љубиша ВЕСЕЛИНОВИЋ

СУСРЕТ С ВОЈВОЂАНИМА

Са Плоче смо пошли кроз густе четинарске шуме испод Подстијена ка Кику. Кроз мркlu ноћ, испод столетних јела, корачали смо један за другим, држећи се за руке да не бисмо изгубили везу. Не види се ни прст пред оком. Негде после поноћи смо стигли у Залуковје, непосредно испод Кика, који се као бедем оцртавао на хоризонту. Гола коса, начичкана бункерима, испречила нам се на путу за град. Десно, на Орловачи, борба се већ увекико води. Јасно нам је да од изненађења нема ништа.

Припремили смо бомбе и пошли уз голи камењар ка врху. Са нама је и заменик комесара батаљона, Мирко Нововић.

Осетили су нас пре него што смо стигли до врха. Изнад наших глава прелеђу хиљаде метака. Ватра из бункера је непрецизна. „Напред другови, само напред!“ Мирко је пошао са нама — групом бомбаша која се примиче бункеру на самом врху. Ускоро ће зора, мрак пред праскозорје као да нам је савезник.

Одједном, испод нас блеснуше бомбе — као ватрени зид. Усташе већ губе живце, пузажу без плана. Осећају да смо близу, чују котрљање камења испод наших ногу, па се, вальда, чуде што још не јуришамо...

А онда, већ смо надохват бомби. Једно „ура, напријед, пролетери!“ и бомбе су запраштале. Осветлише Кик. Ускочили смо у ровове и бункер на Кику. Део батаљона одмах пође десно, косом, ка Власеници. Наша чета доби задатак да што пре пресече комуникацију Власеница—Шековићи и одступницу од Власенице ка Џемату и Симићима и да са те стране упадне у Власеницу.

Сјурили смо се низ стрму косу, прегазили поток Сушицу и избили на око два километра северно од Власенице.

Одједном — бочна ватра од Незировића.

Главнина чете пође ка Власеници, у напад на Кулу; мој вод окрену ка Незировићима. Око рушевина овог, ко зна када попаљеног села видимо како претрчавају људи, пребацују се к нама уз подршку тешког митраљеза и минобаца.

Развили смо се за борбу. Божо Прља већ поставио шарац и ватром натера нападаче да залегну око кућишта. Опрезно смо се приближавали и из једне јаруге пошли на јуриш уз громогласно: „Напред пролетери!“

— Другови, не пуцајте! — разлеже се из кућишта. Прилегли смо и с неповерењем очекивали.

— Другови, не пуцајте... Овде су Војвођани!

Знали смо да ћемо се с њима срести негде око Власенице. Пушке су умукнуле. Полетели смо једни другима у загрљај.

Био је то штаб 1. војвођанске бригаде са пратећим водом.

— Мајку вам Петрову, — викао је коштуњав човек тресући ми руку — па зар да се овако упознамо с пролетерима, а жељно вас чекамо!

Био је то командант, Марко Перичин Камењар.

Све се одиграло у трену. А онда смо, први пут заједно, похитали према Дураковићима и цести Власеница—Зворник, хватajuћи и тукући мање групе непријатеља који се пробијају од Власенице и неорганизовано бежају ка Дрињачи.

Ђуро ВОЈВОДИЋ

СУЛЕЈМАН ОМЕРОВИЋ ЦАР

Партијска организација наговестила нам је већ у јануару 1942. године да се спремимо за одлазак у партизанске јединице. Били смо срећни што нам се пружа прилика да се боримо са оружјем у руци. Али пролазио је дан за даном, а ми никако да пођемо. Била је у току друга офанзива, па су одређени канали за излазак из Сарајева на ослобођену територију престали да функционишу. А у граду је постало несношљиво. Терор и глад као никад раније. На улицама омрзнута лица у зеленим и црним униформама. Живот је на јавним мјестима замирао већ у први сумрак.

Партијска и скојевска организација живјеле су у веома тешким условима. А ипак су радиле. На зидовима су освитеље пароле које су позивале у оружану борбу; цијепане су њемачке вијести о успјесима на источном фронту и брзом завршетку рата; дијељени су на брзину куцани билтени о развоју наше оружане борбе, припремани нови борци за партизанске јединице, и тако даље.

Ми смо постали нестрпљиви, иако нисмо помишљали на могућност откривања нашег одласка од стране полиције. Напокон, почетком марта дошао је дуго очекивани дан. Речено нам је да се одређеног дана — била је недјеља — нађемо у 14 часова на зборном мјесту у Добровољачкој улици. Пошто је претходна група била откријена на малти у Ковачићима, дата су нам упутства да не носимо никакве пакете, сем најпотребнијих ствари, које се могу ставити у цепове. Наша група из шеријатске гимназије изишла је заједно на заказано мјесто. Тамо су се већ налазили неки другови из учитељске и техничке школе, а остали су пристизали. Тачно у заказано вријеме наишао је друг из ре-

јонске партијске организације и извјестио нас да се покрет одгађа за 17 часова.

На том мјесту се нисмо смјели задржавати, јер смо били ипак необично одјевени, а у цеповима смо имали санитетски материјал и друге ствари које би нас компромитовале у случају хапшења. Зато смо одлучили да се склонимо у посластичарницу „Код Сабе“. Ту смо остали до 16 часова. Тада смо хтјели кренути, али се испоставило да немамо чиме платити колаче које смо појели. Нешто мало преосталог новца заборавили смо у интернату. Цар је понудио да заложи свој прслук, но чинило нам се да би такво рјешење могло изазвати сумњу. Зато га нисмо прихватили, већ смо одлучили да један од нас пође у интернат и узме новац од другова који су знали за наш одлазак. Иако је и то било ризично, другог излаза нисмо могли наћи. Цар је предложио да он пође. У шали је чак додао:

— Больје да ја заглавим него ви — ви сте из бољих породица.

Од када је пошао, што је вријеме више одмицало, то нас је све више хватао страх да му се што не деси. А стигао је у посљедњем тренутку, тако да смо на зборно мјесто једва приспјели у одређено вријеме. Један од курира с којима смо кренули ухватио је Цара под руку и пошао с њим у одређеном правцу. Ми, остали, упутили смо се за њима — нашим заједничким путом који нас је довео у редове 1. пролетерске.¹

Своје ватreno крштење „Сарајлије“ су доживјеле у жестоким борбама против четника на Сињајевини. Гонећи четнике доспјели су, најзад, с батаљоном у Колашинско поље. Ту су се одморили, очистили и на састанцима анализирали дотадашње борбе и држање сваког појединца у њима. Тада је Цара међу првима похвалио у име штаба командант батаљона. У 1. чети, у којој се налазио, био је запажен од самог почетка као примјеран друг и борац.

За нас који смо с њим отишли на ослобођену територију било је разумљиво и то и свако друго признање које је Цар добио. Мени нарочито, јер сам га познавао готово

¹ У групи ученика која је почетком марта ступила у 1. батаљон 1. пролетерске бригаде били су: из шеријатске гимназије, сем мене, Асим Перван, Хајро Мехинаглић, сада официр ЈНА, и Хасим Викало, погинуо у мају 1942. на Сињајевини; из средње техничке школе: Хасан Идризбеговић, умро послиje рата, Наил Лагић, погинуо 1943, Салих Османбеговић и Омер Пезо, сада официри ЈНА, Мухарем Хајдархостић, погинуо у борбама за ослобођење Јајца 1942. године; из учитељске школе: Нециб Татаревић, сада потпредседник општине у Бијељини, и Дервиш Сушић, књижевник.

од дјетињства. Био је старији од мене за једну годину. Већ првог дана послије долaska у гимназију пришао ми је и упитао ме одакле сам. Када сам му рекао да сам из Грачанице, стегнуо ми је руку говорећи:

— Значи, земљаци смо! Ја сам из Маглаја.

Тако је почело наше прво познанство и наше другарство.

Иначе, и без тога, морао бих га убрзо запазити. Био је први када је требало помоћи другу, када се играо ногомет, када се ишло на излет, или када би се повела песма... Био је први у свemu што је стварало пријатељску атмосферу и омогућавало да се лакше подносе тегобе интернатског живота. Зато је и добио надимак Цар. Многи му нису ни знали право име. Једноставно, знали су Цара и — волели су га. А био је, како се онда говорило, сиромашног стања. Ретко би кад добио пакет или новац од куће. Због тога су га многи имућнији ћаци чашћавали или помагали, пазећи увек да не повреде његов младићки понос. У вишим разредима, када се замомчио, радо је ишао на игранке. Пошао би од друга до друга и од једног позајмио одело, од другог кошуљу, од трећег кравату, и тако се спремио. Није му то тешко падало. Знао је: другови му то од срца позајмују. Знали су: и он би њима позајмио када би имао. Јер — давао је оно што је имао: своју топлину, другарство, помоћ и подршку тамо где је требало и када је могао.

Своју немирну природу и младалачки бунт испољио је у сукобима са интернатским и школским режимом. Али не јалово, не у празно, не да би се чуо и истакао, већ зато што је осјећао бездушност и нечовјечност тога режима. Једном приликом је позван на одговорност зато што је износио храну ученицима искљученим из гимназије због учешћа у штрајку који је организовала техничка школа. По цијену избаџивања из интерната, тражило се од њега да ода остale ћаке који су у томе учествовали. Па зар од њега захтијевати да направи тако нечовјечан, цинкарошки гест?! Ни ријечи није рекао.

Био сам код њега у Маглају у љето 1940. године. На иницијативу партијске организације Грачанице и Маглаја дошло је до међусобне посјете напредне омладине. Цар је тада већ био члан Скоја. Навече је одржана приредба на којој је омладина дала одушка својим тежњама. Хор је пјевао борбене пјесме, а Цар је учествовао са соло-тачком — рецитовао је „О класје моје“, у ово вријеме веома популарну пјесму.

Послије приредбе пошли смо заједно његовој кући, која је на kraју варошице. Уз put mi је показао Маглај, у којем је од ране младости упознао мукотрпан живот и

биједу људи. Његови родитељи су ме дочекали као старог знанца. Вечерали смо при свјетлости лампе, сви из једне посуде, и послије пољегали с његовом браћом на строжњаке.

Цар је брзо израстао. Уочи поласка пролетерских и ударних бригада у Босанску крајину, у љето 1942. године, постао је кандидат, а ускоро и члан Комунистичке партије. То је било велико признање од партијске организације, чији састав су чинили стари и већ прекаљени партијски кадрови од прије рата и из устанка. Разумљиво, у таквом саставу требало је свугдје и увијек бити међу најбољима да би се стекло признање, да би се појединцу повјерили макар дужности десетара. Осим тога, требало је да прође и вријеме.

Цар је брзо усвајао нова искуства и знања. И релативно брзо напредовао — постао је десетар, затим политички делегат вода, а у петој офанзиви замјеник политичког комесара чете. Бити комесар чете, руководити њеном партијском организацијом у оно вријеме, и то у 1. батаљону 1. пролетерске бригаде — био је то, заиста, завидан успон. Између осталог, тај успон свједочи о томе да је Цар био перспективан човјек, с потенцијалним могућностима. У сваком случају, да није био рањен на Зворнику, заслужио би у нашој бригади нова признања и нове, још одговорније дужности.

Послије рањавања у борби за Зворник Цар је остао на лијечењу, а бригада је пошла својим путем. Кад је оздравио, није јој се могао придружити, већ је остао у 16. војвођанској дивизији. Ту, у новој средини, где је нашао нове другове и пријатеље, дошли су до потпуног изражавања његови квалитети борца, друга и руководиоца. Некадашњи бомбаш на њемачке бункере у Јајцу и вођа јуришне групе приликом форсирања Дрине постао је међу Војвођанима појам храбости. У њиховим јединицама су готово сви знали за његов подвиг на Романији 1944, када је бомбама растјерао Њемце који су изненада напали штаб бригаде и тако спасао своје другове; за његову одважност приликом форсирања Драве, када је на мотору пројурио кроз село у коме су били Њемци и уз пут заробио њиховог везисту; о његовим подвизима у борбама на Мајевици, у Славонији и у завршним операцијама у Словенији.

Царева храброст није била усамљена. Било је у његовим јединицама и других, исто тако храбрих. Па ипак, о његовој се причало. Зашто? Мени се чини да је он био у исто вријеме и храбар и паметан ратник. У критичним ситуацијама, налазећи најбољи могућни излаз, умio је да сачува и себе и своје саборце. Ако се при томе има у виду да је као политички радник уживао велики углед и неподијељене симпатије, онда није никакво чудо што су га Вој-

вођани прихватили и носили у сјећању као легендарног јунака.

Осим врлина које су красиле, мање-више, све пролетере, Цар се одликовао и неком изузетном ведрином, која га није напуштала ни у најтежим данима. Ја га као таквог памтим и из пете офанзиве.

Пењали смо се из долине Пиве на Вучево. Иза нас су остале стотине пређених километара, десетине непроспаваних ноћи и жестоке борбе вођене против Нијемаца још од Бијелог Поља. Ноге су клецале. И коњи су већ падали од умора. Колона је тешко савлађивала велики успон. Уто смо нашли поред 1. чете. Цар је на челу чете носио пушкомитраљез. Кад ме је угледао, он ми рече некако заповједнички и самопоуздано:

— Не дај се, биће боље, није ничија до зоре догођела!

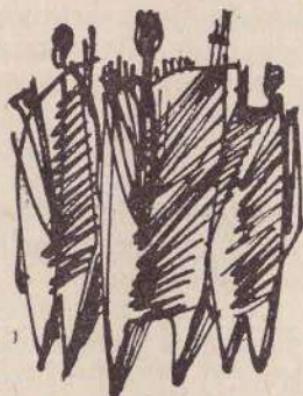
Из пете офанзиве, такође, остала ми је у сјећању његова дјечачка доброта, коју сам запазио још у гимназији. Она га није напустила ни у најсуворијим условима. Напротив, мислим да је међу пролетерима, у веома здравом и хомогеном колективу, добила још већи и хуманији смисао. Ето, кад год мислим о Цару и његовим врлинама, увијек се сјетим другог нашег сусрета из тих дана најтежих по нас и нашу војску. Послије пробоја обруча на Балиновцу избили смо на жељезничку пругу изнад Миљевине. Ту ме је командир чете оставио да сачекам 1. чету и да јој покажем правац којим се батаљон упутио. Након извјесног времена јављено ми је да пођем за четом. Тешко сам корачао. Хватала ме несвесностица од глади. Већ дugo смо се хранили само травом и пријесном коњетином. Због могућности откривања положаја нисмо смјели ложити ватре. Убрзо сам нашао на неколико бораца, међу којима је био и Цар. Пришао ми је и пружио комадић хљеба и сланине. Други борци су ми рекли да је нашао сљедовање неког њемачког војника и да га је подијелио с борцима који су се с њим затекли. Са мном је подијелио свој дио.

Последњи пут сам се срио с њим у јесен 1944. године. Прва пролетерска дивизија, послије успешног преласка Увца и борби на Палисаду, око Ужица и Бајине Баште, настављала је свој продор на сјевер, према Ваљеву и Београду. У једном селу поред Бајине Баште среле су се колоне 1. пролетерске и 36. војвођанске дивизије. Полетјели смо један другом у загрљај. Био је то срдачан сусрет. С поштовањем и љубављу је говорио о новој средини, у којој се брзо снашао. Био је већ командант бригаде. С великим искуством из 1. пролетерске, кад је нагло порасла наша војска, он се морао преоријентисати с политичко-партијске дужности на војну. Колико сам могао сазнати из тог крат-

ког, успутног састанка, био је веома задовољан не само новом средином него и тиме што се „повојничио“. Вјечити оптимиста, на растанку је пожелио наш нови сусрет. Одлазећи, с коња ми је довикнуо: „Зора пуца, биће дана!“ То је била његова узречица у рату, с којом је и сад завршио наш састанак и изразио, по обичају, вјеру у скорашњу слободу домовине.

Цар је доживио слободу. Али, на жалост, за кратко. У јесен 1945. пао је, смртно рањен усташким метком, на цести Осијек—Нашице. Тако рећи, он и није осјетио слободу и њену љепоту у правом смислу. Није стигао, чак, ни да се у слободи нагледа свог ужег завичаја, који је волио некако сјетно, дјечачки сјетно, тако да је готово боловао кад је 1. пролетерска, послиje борбе око Тешња и Теслића, у четвртој офанзиви, окренула према Прозору и Неретви, а не према ријеци Босни и његовом Маглају. Он је погинуо жељан завичаја. Отуда и није случајно што је на самртном часу пожелио да га сахране у Маглају. Град му је за ту љубав узвратио чувајући га у трајног успомени. Данас маглајска гимназија носи његово име. А у њеном дворишту је подигнут споменик у знак захвалности и вјере у идеале за које се Цар часно и истрајно борио.

Екрем ДУРИЋ

ТАТАРОВ ПОДВИГ

Пре него што ћемо поћи у напад на Власеницу, у ноћи 25. јуна, пронађен је водич, мјештанин, да нас одведе до брда Кика, чије су падине усташе и домобрани прекрили бункерима. Наш је батаљон имао задатак да ликвидира то непријатељево упориште, а затим да се пробије у град са западне стране.

Иако се до брда могло стићи за сат-два, ми смо, „заслугом“ водича, лутали цијелу ноћ и тек у зору стигли у његово подножје. На врху брда, према небу су се јасно оцртавале силуете непријатељских војника. Са стране одакле смо ми дошли још их нико није нападао. Они, сигурно, више чувају лијеви бок, отуда су их нападали Крагујевчани.

Јуриш нас је зачас довео до врха. За ручним бомбама баченим у усташке ровове ускочили смо и сами. Преживјеле усташе безглаво су бјежале низ косу према Власеници.

Батаљон се задржао на падинама Кика, чекајући да и остали батаљони ликвидирају спољни појас одбране града. Одједном су у 2. чети пронијели вијест да нема Татара¹, једног од најхрабријих бораца чете. У једном тренутку зачусмо борбу око бункера на прилазима граду. Били смо изненађени кад смо угледали Татара како се, сам, привлачи бункерима и баца бомбе. И радосни што је жив, али и испуњени зебњом за његов живот.

Татар је ликвидирао неколико бункера на правцу наступања нашег батаљона.

¹ Неџиб Татаревић.

... Сишавши низ Кик, Татар се нашао у потоку Сушице, који га је одвајао од заравни на којој лежи град. Прешао је поток и педесетак метара успона иза њега. Пред њим је изронио бункер са уским пушкарницама, око њега грудобрани од наслаганог камена, високи до рамена. Није дуго размишљао. Претрчао је невелик простор и нашао се тик уз бункер. С „талијанком“ у зубима и откоченом пушком почео је обилазити око бункера. На вратима се сударио са усташом, који је држао пушку уз ногу. У тренутку је реаговао: зграбио је лијевом руком за цијев усташину пушку и инстиктивно окренуо главу уназад. Позади њега, иза најближег грудобрана, удаљеног свега неколико метара, спазио је црну усташку капу и пушчану цијев окренуту к њему. Није био свјестан свог поступка, али у истом тренутку кад је усташа опалио он се бацио уназад и са двије пушке нашао се са супротне стране бункера. Отету је прислонио уз бункер, а своју подигао да га ћа усташу иза грудобрана. Али он није чекао да се препуцавају: видио га је како бежи ка првим власеничким кућама. Опалио је за њим. Тек тада се сјетио усташе са којим се сударио на улазу у бункер. Завирио је кроз пушкарницу и угледао га; био је сам. Татар је завукао пушку у узани отвор пушкарнице. Усташа се хитро помакао у други крај бункера. Узани отвор пушкарнице онемогућавао му је да га узме на нишан. Извукао је пушку и покушао да то учини кроз другу пушкарницу. Поновило се исто. Онда се оканио тога.

Обазрео се око себе и тек тада му је синуло у глави да је сам. Хитро се удаљио од бункера двадесетак корака и легао на земљу. Само што је то учинио, зачуо је глас иза грудобрана:

— Друже, ми смо домобрани, ми се предајемо.

— Изиђите из бункера! — рекао им је без двоумљења.

Једна глава провирила је иза грудобрана и одмах несталла.

— Слободно излазите, нећемо вам ништа — поновио је Татар.

Опет извиривање и склањање главе.

— Ког се врага бојите? Изиђите слободно! — прођерао се.

Једна, друга, трећа, седма, десета глава, колона глава иза грудобрана! Први већ излази иза грудобрана. Иде према њему. Подофицир је и носи аутомат. За њим колона домобрана с пушкама. Има их десетак.

Пало му је на памет да неће бити добро кад виде да је сам, а они наоружани.

— Стој! — узвикнуо је.

Кад су застали, командовао је да одложе оружје. Попутно су одложили пушке, а подофицир аутомат. Кад су му затим пришли, скочио је, притрао остављеном оружју, узео аутомат и, да му провери исправност, окинуо кратак рафал у земљу. Било је све у реду. Лакнуло му је. Домобрани су се освртали:

— Гдје су остали? — питали су.

— Ту су они, не брините...

Усто је, заиста, искрснуо Иво Ђелиш, нераздвојни Татаров друг. Татар му је предао домобране на чување, а затим је пошао улијево, ка бункеру који се није видио, јер се налазио мало подаље. Пришавши му, бацио је бомбу на његов дрвни кров, а затим му и сам прилетио. Он ка бункеру, а усташе и домобрани из њега.

У бункеру су остали само сандуци муниције, слама и ћебад.

Знао је да се на истом растојању налази и трећи такав бункер. Хтио је поћи даље, кад се опет код њега створио Иво.

— Гдје су ти домобрани? — упитао га је Татар.

— Предао сам их Славку Сандићу, који је дошао за нама, он их је одвео у штаб батаљона.

Заједно су, затим, пошли на слиједећи бункер. Двије бомбе су бацили у празно. Посаде у бункеру није више било. Одлучили су да ту сачекају силазак батаљона. Припуцавали су насумице у правцу кућа, тек толико да усташама ставе до знања да су бункери запосједнути. Онда је заштектао митраљез из средњег бункера, оног што су га малоприје оставили празна. Мало послије више њих се нашао Миљан Чогурић, водник и митраљезац.

— Одмах да сте се повукли. Псују вас командир и комесар... Ја сам морао доћи по вас. Остале јединице још нису извршиле задатак — истресао се на њих Миљан.

Татар се бунио што напуштају већ освојене бункере. Али се није имало куд. Морао је поступити по наређењу. Пењући се уз огњело брдо Кик, засула их је ватра из пушка и митраљеза. Срећом, прошли су добро. Штитили су их борци с Кика: тукли су по Власеници и бункерима које је непријатељ поново посио.

Кад су стигли у ровове на врху брда, Татар је пошао комесару батаљона, Крсту Бајићу. Замолио га да му остави запљењени аутомат. И добио га је.

Тада је пала и команда да се иде напријед. Батаљон се за час сјурио и прешао поток. На три бункера пошла су три вода. На команду „јуриш“ — потрчали су уз повиже: „Напред пролетерска“. У близини бункера почеле су да раде ручне бомбе. Један усташа је пао у непосредној Татаровој

близини. Скокнувши к њему, Татар је уперио машинку у тијело. Спазио је њемачку ручну бомбу у отвореној шаци усташе: из ње се извијао плавичasti дим. Није стигао честито ни да схвати да је бомба упаљена, а од њене експлозије ништа више није чуо. Нашао се на усташи, коме је разнета десна рука, раме и глава. Придигао се и ужаснуо од властитог изгледа. Умјесто ногу, видио је дроњке меса, ципела, панталона и чарапа: све помијешано с много крви, која је непрекидно липтала. Хтио је да дохвати машинку и оконча живот, али се није могао примаћи. Но већ је стигла и болничарка и почела га превијати. Нашао је и комесар Крсто.

— Како си Татаре? — питао га је.

„Храбrosti мало“, говорио је Татар себи, осмјехнуо се и рекао:

— Добро је, друже комесаре.

— Осветићемо те, Татаре, скupo ће нам платити.

Није сумњао у то...

Тешке ране раставиле су га од бораца чете све до kraja rata.

Екрем ДУРИЋ и Хајрудин МЕХИНАГИЋ

КОМАНДИРОВО СРЦЕ¹

Још јуче сам дановао под заштитничким окриљем дебелих стабала у густој шуми са локвама сунца, где су другови лежали као мртви, а ја покушавао да пишем. Још синоћ сам ноћио крај димљиве ватре близу колибе, из које је извиривала престрашена жена, стишћући уза се мусаву децу као квочка пилиће. А данас сам у граду, после више месеци, после скоро два месеца непрестаних пробијања у петој непријатељској офанзиви. Варошица Власеница изгледа као чаролија после двомесечне дивљине. Пре неколико дана заузела ју је на јуриш Прва пролетерска бригада, сручили се од Хан-Пијеска. Она је изненадила не само немачко-усташке гарнизоне него и источнобосанске и војвођанске бригаде, које су се бориле далеко од главнина и још нису знале у ком ће правцу главнине нападати после скршене непријатељске офанзиве. А и борци Прве пролетерске били су изненађени када су зачули пуцњаву иза непријатељских леђа. Непријатељ се нашао у маказама теренских и пролетерских бригада.

Командант дивизије Коча није нас дању пуштао у град — његова строгост спасавала је јединице Прве дивизије од авионских жртава. Али данас је кишовит дан, небо је као тешка сива појава разапето између суморних планина око града, а из улегнуте поњаве без kraja сипи киша. И ми уживамо у томе што смо у граду, у кућама, у правим правцатим кућама с дрвеним подом и великим прозорима, који гледају на уредну улицу или на башту заливену кишом. Гледаш у те непрекидне влажне нити што перу земљу и бришу обрисе кућа, биља и људи. Гледаш, и чини ти се као да још промичу уморне колоне јуришајући увек изнова и као да на путу још леже наши мртви... чини ти се као да све још траје. А прошло је. Сада смо ми у офанзиви. Улазећи у заузети град морао сам да пазим да не газим по лешевима Немаца и усташа, јер сви прилази беху посугти њима. У шуми пред градом видео сам Роћка, срећног што се срео с пролетерима. Један курир војвођанског штаба говорио ми је:

— Е, то је чудо. Видео сам како Шпанац гледа у мапу

Ова приповетка Јована Поповића, књижевника и борца 1. пролетерске бригаде, објављена је у књизи „Истините легенде”, издање „Култура”, стр. 249.

и мирно каже: гарнизон се може ликвидирати за четири сата. Зинуо сам. Па ни ми нисмо мачји кашаљ, ал' што се не може, не може се. И гле — може. За четири сата град. Знали смо да се пробијате, држали смо се наређења Врховног штаба да вам помогнемо нападима на гарнизоне по целој Југославији. Али да ће ова уморна војска нас научити како се напада, ето, то ми не иде у главу.

Стајао сам крај прозора и довршавао диктирање вести. Навикла да држи писаћу машину на коленима, Дара и сада куца на коленима, седећи на миндерлуку. Тако ми је чудно кад је гледам. Кад сам ушао у собу и видео витку младу девојку у лакој женској хаљини, био сам зачућен: откуд у штапској просторији нека непозната девојка. Певушила је, а кад се окренула, забацујући косу, морао сам сам себе да уверавам да је та лепушкаста девојка она иста Дара с којом сам већ месецима у истом штабу, и коју сам увек видео само као борца обучена у тешке панталоне и копоран. Хаљина кадијине кћери одјеном ју је начинила девојком.

Крај прозора кадијине куће промакао је млади заменик политкома бригаде, Мирко. Спазио је моје лице, замишљено, прилепљено уз прозор, и моје очи које се беху изгубиле над избрисаном силуетом планине обрасле у густ четинар; позвао ме да пођем с њим. Огрнуо сам се и опасао и похитао да га стигнем. Довео ме је до једне бивше кафане, чији је газда-петоколонаш ишчезао у олуји догађаја; сад је у њој приређивала другарску вечеру Омладинска чета. У великој травној авлији уморни товарни коњи пасли су сочну траву, тресући мишићима под мокром кожом, а у малој штали рскали су штапски коњи мирисно сено. Пред кафаном шуштали су покисли јабланови подрхтавајући као од језе на хладној летњој киши. Изнутра је допирала бука, али складна: бука партизана.

За дугим столовима седели су млади борци. Пред њима, у огромним чинијама, бруда палачинки и уштипака, чак и неколико боца разнобојних ликера. Млада лица, на којима је дуга борба исклесала неку тврдоћу и одлучност, сва су озарена сјајем победе. Сва та лица, младићка и девојачка, иако отрубела, зраче пламенитом лепотом. Јер то је Омладинска чета Прве пролетерске бригаде.

На тим мршавим, скоро одуховљеним лицима, виде се још трагови недавних напора, гладовања и неспавања. Али то је сад прошло као руком однесено. Несаломљива чврстина отпора претворила се у безбрижност победе. И ту, у Власеници, која је заузета за два часа на јуриш, омладинци се свете за низ бесхлебних дана, за низ дана без ичега сем комада хладне и жилаве коњетине. Куварима је

дат најстрожи ултиматум да се не шале главом и да не скувају чорбу, па ни меса да не пеку, макар то била и свињетина. Сан гладних дана био је хлеб, пшенични хлеб, на бурео и накисео, а врхунац снова — палачинке, масне, на бијене пекmezом и посуте дебелим слојем шећера као да је сву ноћ падао снег по њима. Има да се створи. У магацинима, које фашисти нису успели да испразне, нађено је и брашна, и масти, и шећера, и пекmezа. Јесу ли болнице већ добиле? Да. Е, па онда? Не чекај да нестане. Не мисли коће ли сутра бити. Ратујемо и побеђујемо!

— Нема тврђаве која пред нама неће пасти, — рецитује у шали једна омладинка, чије танко лице, као резано на драгоцену камеји, блиста од слатке масти. И сви се младалачки наслеђаше, и новим снагама навалише на тврђаве палачинки, које се смањују, нестају. Научили су они да освајају и друкчије тврђаве, а камоли неће овакве.

Млади политком Мирко мунуо ме је руком у ребра, сав се претворивши у раздраган смех. У ствари је и он омладинац. Јако му је умиљато лице с плавим брчићима, топле очи и боре које су му на лице урезале бриге одају озбиљност и искуство, њему је тек двадесет и једна година. Из крагујевачке гимназије пошао је право у Крагујевачки одред и ускоро је морао светити ученике које су Немци побили. Сада, згледан с љубављу и задовољством у омладинце из свог батаљона, он је, као и ја, застао у вратима и није се мицао, уживајући у призору. Ни омладинци, заузети озбиљним послом и загушени својом буком, нису изменили ништа у свом понашању, јер нас нису одмах приметили. Тек сад нас је приметио дежмекасти Драган, еластичан као лопта, лица увек спремна за смешну гримасу, и тобоже уплашено довикнуо једном мршавом, помало пегавом другу, који је управо испразнио чашицу ликера:

— Пази, Марине, шта радиш, ево контроле!

Начинио је врло глупо лице, а Мирко се грохотом наслеђао као и они.

— Мораши и ти да седнеш с нама, друже политкоме, да делиши с нама и уживање и одговорност — повикао је један, а други су прихватили, и одмах су неки долетели да га одвкују. Мирко се бранио:

— Ја се још држим старих партизанских правила: не пијем ни кад ме зуб боли.

Кретао се неспретно, круто, јер му је врат остао укочен од недавне ране.

— Сад ћу одмах, само ви наставите — одбранио се најзад.

А онда ми се, још с осмехом на лепом лицу, обратио, накрећући се и раменима због укоченог врата:

— Видиш, управо у оваквим радосним часовима нарочито осећам колико празних места има. Где је Пера из Крагујевца? Где је Аца из Фоче? Где Омер из Горажда? Где Шиме из Шибеника? Колико их недостаје! Чета је ту, она је увек на броју, — али су лица све новија. Чини ми се као да се са овим веселим лицима сливају лица којих више нема... Зар их заиста нема? — прешао је у шапат неким топлим, страсним гласом у коме су подрхтавале притајене сузе.

Од изненадне туге је зажмурио и замахнуо неспретно главом, можда да стресе оне две капи росе што су се испак, и против његове воље ухватиле на трепавицама. Док је жмурио, загледао сам се за дуги тренутак у то драго лице. Пре шест месеци срео сам га у Котор-Варошу, у радости тек ослобођенога града. Неколико часака после нашег веселог здрављења видео сам га рањена у ногу. Томаш, коме је, крај њега, мина однела десну, а озледила леву руку, загледан тужно у свој патрљак говорио је с неверицом: „О, моја десна руко, зар да више не пудаш на гадове?“ Мирко је био несрћан што са својим батаљоном не може да гони већ пољуљане непријатеље. Кад сам се ускоро нашао с њима у болници, био је ту и онај Аца из Фоче, чије већ непостојеће лице Мирко сад тражи међу овим лицима. Колико присних разговора за тих незаборавних месец дана! Лежећи, после тешких покрета, на слами крај димљивог огњишта, ми смо болове и патње савлађивали дискусијама. Томаш је постављао стално питања, а Аца ми је показивао своје прве књижевне покушаје. Могу ли се та лица заборавити? Може ли се без њих живети? Колико си другова стекао у овом трагичном и великом заносу, а сваки ти се, кад га видиш или га се сетиш, чини најприснији, као онај без кога не можеш да замислиш живот. А сваки може да испчезне, и ти се бориш даље, у гневу и поносу борбе, и тебе takođe сваки час може да нестане.

И ја сам, као и Мирко, посматрао ту скоро у једно сливена лица бораца Омладинске чете. Нисам живео с њима, као он, али и ретки сусрети по дужности учинили су ми их близким.

На своме путу кроз Санџак, Босну и Херцеговину и Далмацију, Прва пролетерска бригада попуњавала се омладинцима куд год је пролазила. У Крагујевачком батаљону, око језгра крагујевачких омладинаца који су четрдесет прве пошли у партизане, створила се Омладинска чета, која је, као и друге чисто омладинске чете, сматрала за дужност да прослави читаву нашу омладину. Крајем новембра четрдесет друге, када је тек створена Прва дивизија надирала према Бањој Луци и Јајцу, Омладинска чета Прве

бригаде била је на челу у нападу на Ситницу. Облачни дан и суснекно вече претворили су се у јасну месечинасту ноћ. У издајнички светлој ноћи, по снегу, бригада је силазила у долину: ту, маскирано грањем и покривено снегом, чекало их је сто двадесет бункера. Бригадири нису видели ништа, а притајени непријатељ, много јачи но што се мислило, виdeo је све. Непријатељ није давао гласа од себе док се јуришни строј није сасвим приближио... Кошена митраљезима и минама из баџача, колона се пред ватром невидљивих бункера за час усталасала и застала у недоумици. Први, на челу, пао је командир Омладинске чете Симић. Али као да им је тај тренутак застоја и тај губитак дао нов полет. Омладинска чета је неодољиво јурнула кроз ватрени зид метака и бомби, отварајући пут осталим четама. Налет је био беспримеран, а бес је узимао фантастичне подвиге. Један борац је с непријатељима играо смртоносну игру лопти, хватајући и враћајући бомбе фашиста. Неки су упадали право у бункере, док су други увлачили цеви у пушкарнице. Један митраљезац скинуо је митраљез са постолја и, држећи тешко оружје као ручну пушку, пузио у стрељачком строју. Кад су први бункери пали, битка је била решена. Редом су падали до зоре, од налета споља и панике изнутра. А када је дан осветлио бојиште, указала се победа у свој својој величини и страхоти. Читава посада бункера била је што побијена, што заробљена; снег је био попрскан крвљу и посејан лешевима оних који су бежали. Али ту је остао и командир Симић, ту су остали и други јунаци — а без њих срце као да је празно.

Командир Симић био је мртав, погођен митраљеским метком право у срце. Спремајући га за сахрану, другови су приметили да је метак прошао кроз сребрну табакеру коју је Симић носио у цепу војничке блузе, и да је у табакери остао комадић командирова срца. Командир је сахрањен. Али табакера је заварена и у њој су борци његове чете чували комадић његова срца, тако је командирово срце свуда пратило чету. Пратило ју је из борбе у борбу. У свакој новој бици за опстанак, у сваком новом јуришу, у свакој новој победи, чета је стицала нову славу, али и нов изглед. Било је све мање старих бораца, оних из првих дана; на њихово место долазили су нови — али Омладинска чета је остајала, остајао је дух Прве пролетерске, онај дух по коме си познао свакога борца славне бригаде.

И када би се сада ту, на овој гозби његове чете, изненада појавио командир Симић, онај чије срце чета носи са собом, чувајући га у табакери као реликвијум, он би их све гледао дugo и пажљиво. Да, прво би се са задовољством насмешио на слатку раскош стола. Слатише, добре цигарете,

а, после првих партизанских месеци аскетизма, и чашу доброг пића, командир Симић увек је умео да цени. Због њих, он би понешто и ризиковао. Славан по јунаштву и умешности у командовању, ушао је у приче због своје веселости и те наклоности за слаткише и цигарете; задиркивали су га да он сваки бункер брже заузме ако зна да ће наћи слаткише и цигарете у немачким ранцима. И друге ствари је некада волео бивши потпоручник Симић — и карте, и жене, и кицошке мундире —, али их се одрекао за љубав народне борбе. Од официрчића краљевске војске постао је командир ослободилачке војске, но не и безлични јунак. И заиста би уживао у призору гозбе својих бораца, и, онако нестваран, учествовао с њима у њој. Али би се онда замислио и растужио. Дуго би морао да прелази очима по својој чети да позна своје борце. То лице јесте лице његове чете, али нису та лица. Многи су остали на боиштима, код Ситнице, код Јајца, код Теслића, код Коњица, на Неретви, на Дрини, на Сутјесци, обележавајући славни пут Омладинске чете.

Али не би их пребројавао само мртви командир када би се појавио из партизанског гроба. И они се сами кришом преbroјавaju. И док овако безбрежно једу палачинке и полуилегално срчу ликер, ко би могао рећи колико горке туге им је сакривено у срцима?

О, навикили су већ на то да најбољи другови гину, да нестају, они без којих ти се живот чини празан, и чији је дах, чији је дух постао саставни део твога даха и твога духа. Навикили су... А после борбе, кад има плена, и поред смрзнутих суза у очима, и поред бола што ти кришом рије у срцу, баџаш се на слаткише, на цигарете, на ранце и сандуке из бункера, на нове цокуле или на нову униформу скинуту с фашиста. И певаш с друговима у победном расположењу, као што с њима певаш о победи и онда кад би свак мислио да је све безизгледно. И причаш о тужним стварима с неким нарочитим хумором, као да је све лако и весело.

— Сећаш се кад смо у Прологу код Ливна извршили јуриш на усташке кошнице? Дара се онда за час угојила у лицу, а Аца није могао да преврће језиком...

— А кад смо код Главатичева изненадили Дражин трут мозгова, његову „Равногорску омладину“? Мислили су да су сигурни, у Америци су чак објавили њихов „демократски апел“. А кад смо пробили четничке линије, и они зачули наше: „Напред, омладинци!“, помислили су да је забуна. Е, то је било смешно! Очајнички су викнули: „Ама браћо четници, ми смо ваши, ми смо равногорци!“

— Хахаха! О пружали су своје прописне легитимације с талијанским печатом...

— Па и с немачким...

— Тачно. Правилно су се обратили. А кад су видели колико је сати, почели су да се пренемажу и да муцају: „Браћо, другови, па ми смо у души ваши, ми смо интелектуалци, можемо и вама да послужимо, разумемо се у пропаганду“...

— У пропаганду! Их, што су то биле њушке. Како су се само пренемагали, издајници. И још до последњег часа су веровали да ћемо им настести и да ћемо пропагандистима клања дати да врше за нас...

— ... про-па-ганду!

— А сећаш ли се како је Мираш магарчио четнике на Трескавици?

— Како да не. То је било онда када је Сава Бурић, гонећи четнике, сео да се мало огреје крај њихове ватре и довикнуо им: „Хеј, четници, да се нисте шалили главом да пузате док се не орејем, и онако ћу вас ја још стићи!“ Побегли су са свога положаја кад смо са свих страна распалили. Чучали су на стрмим литицама, где су мислили да их нико не може дохватити. Што су изгледали, мајко моја, кад смо, пењући се један другом преко рамена и убацујући бомбе из мртвогугла, банули међу њих. И у том лому Мирашу је још било до шале...

— Час је стављао на главу шубару с кићанком, час партизанку, а четници на које је наилазио час су га уверавали да су заиста четници, час га кумили да им верује да су партизани, јер нису знали шта је он, док им није свалуло, односно смркло...

— Е, диван је био. И погибе на Дрини кад смо пробијали талијанску линију.

— Погибе.

Тежак, неподношљиво тежак мук настао је за час. Дуго се не би могло издржати.

— А кад смо сад, после пробоја последњег обруча, нашли на прва усташка села с млеком и кајмаком...

— Не помињи, нисмо се баш држали наређења о снабдевању...

— Али нам се и осветило — стомаци су нам се побунили...

И разлегао се здрав смех младих људи, који се сећају преbroђених невоља, а пред собом виде победе.

Међу раздраганим омладинцима седи и прича политком бригаде Мирко, окрећући се круто час на једну, час на другу страну. А можда је највеселији, најбезбрижни међу њима био Чеда, бивши крагујевачки беспризорни, питомац

Завода за поправљање малолетних. Завод за малолетнике није успео да својим робијашким заптом „поправи“ оно за што је био крив Чеда. Али је успела народноослободилачка борба својим духом да од Чеде направи човека, јунака, младог комунисту. И он се од плена обукао, обуо нове цокуле, па се сад такмичи с друговима ко ће потаманити више плачинки. Али као да се не гуши само њима, као да га и изнутра нешто гуши, иако му је лице сјајно од слатке масти и смеха. Усред јела одједном се уозбиљио, загледао се некуда неодређено, и обратио се Мирку, тихо, поверљиво:

— Кад видим колико нас је остало, колико их нема ту за столом, дође ми да заплачам, заболи ме као убод у срце. Издржали су толике напоре и борбе, толику глад, на Вучеву, на Зеленгори, на Лучким колибама, па она бомбардовања, ону сталну ватру од Пиве до Романије — и погинули сад, кад смо можда близу коначне победе...

— Можда смо близу, а можда, Чедо, још нисмо.

— Ја верујем да јесмо, као што су и они веровали. И не знам да ли је у реду што их жалим. Застидим се. Шта мислиш, треба да овековечујемо њихова имена. Ми, који смо остали, треба да се боримо и уместо њих, да двоструко и троструко тучемо фашисте.

Мирко га је без речи загрлио. На лицима им је био исти израз — чудновато исти. А онда се Мирко прибрао обратио мени.

— Јунак је мали Чеда. Хајде, Чедо, испричај како си гонио оног дебelog Немца кад смо пробијали последњи обруч.

— А шта да причам! Чега ту има нарочитог? Него, знаш, кад сам гледао како онако гојазан, задригао, нахрањен опљачканим нашим хлебом, путером и сланином, лако трчи с митраљезом и сандуком муниције под мишком, било ми је страшно криво што ми нисмо тако снажни, одморни, па да трчимо, али за њима. Ето, покушали су да нас зауставе, искрсли су пред нама на неочекиваном положају, ми их разбили, они трче а немамо снаге да их гонимо, ноге нас више не слушају, тело нам малаксава. Замисли само: они беже, а ми не можемо да их гонимо! Ми смо њих као војску изнурили, али појединци су код њих одморни. Нашу војску нису изнудили, али је појединцу истрошена сва снага. Ама не бих ја могао поднети да ми умакне онај гојазан Шваба кога сам био узео на око. Доста је да сваки узме по једног на око. Али он већ замаче иза неке узвишице; ја хоћу да потрчим — јок, не иде. Вукао сам се као оловних ногу, али никако да се успнем. Дизао сам се на врхове прстију, истезао сам врат и — угледао га у даљини како трчи гимнастичким кораком, као на некој спортској утакмици: носи

свој митраљез и онај сандук, као да ми пркоси. Е, нећеш, хитлеровачки гаде! Волео бих да те видим како би постао и понизан кад би ми пао шака! Нанишанио сам, онако сав истегнут, а он се претурио. Пушкомитраљез му је одлетео у широком луку, сандук с муницијом пао му је међу ноге, а он се испружио наузнак, раширених руку и ногу, као да још чува оно хитлеровско оружје. Последњим снагама — а, веруј, биле су последње — пошао сам према њему. Још се мицао, али му се поглед већ гасио. Кркљао је све теже и цвилио. Узео сам пушкомитраљез, легао крај сандука и пустио неколико рафала за фашистима који су ми још били на домаку. И скоро без гласа морао сам да викнем, нисам могао да се уздржим, иако је, зnam, било смешно: „Бежите, задригли psi што се јуначите над женама и над децом!“

И Чеда, бришући усне, гледа некуд неодређено, с тријумфалним осмехом у очима. Да ли види призор како ситан, изгладнео, изнурен, го и бос млад партизан, после непојамних напора пете офанзиве, ипак сустиже гојазног, стаситог есесовца, који лако носи пушкомитраљез и муницију, али трчи пред њим, пред Чедом?

Изашао сам из дворане. Сутра рано је покрет. Киша је стала, на пропланку неба указао се месец и за час сео на црквени торањ да се одмори од јурњаве с обацима. Шумовите планине, надвијене над уснулим градом, ћутале су замишљено и слутиле идуће борбе... Тихо је, једино се сасвим далеко чује понеки пуцањ. Улицом одјекују само кораци наших стражара. Наши стражари бде у Кладњу, у Хан-Пијеску, у Олову, у Зворнику, на Мајевици, у Бирчу. За време непријатељске офанзиве на наше главнине, народноослободилачке војске Хрватске и Словеније прошириле су слободне територије, а у Македонији је никла нова војска. Петина Југославије је у нашим рукама, а цела Југославија у нама.

Месец се изгубио у облацима. Мрак је прогутао град. Од ноћног слепила, које ме прати кроз читаву борбу, почеле су ми се од сенки кућа привићати стрме стене међу којима води уска стаза — пролаз крај мртваца непозната лица. Месец се опет помаља. Улица опет постаје стварна. Из даљине чујем како омладинци из Крагујевачког батаљона, познати као добри певачи, на растанку, пред спавање, уочи нове битке, певају складно у хору. Као да чујем и Чедин тенор:

Живот, младост жртвујемо ми,
Ал'фашисте пртерат' смо се заклели...

Јован ПОПОВИЋ

ОСЛОБОЂЕЊЕ ЗВОРНИКА

4. јул 1943. Јутарња роса и свежина у јулско свитање пробудиле су многе борце поспале испод младих храстова на Ахметовом брду, изнад села Мехмедића, и натерале их да потраже топлије место да доспавају најслажи сан. Дежурни батаљона обилази логор и издаје наређење да се коњи уведу у шуму и погасе ватре што су као печурке никле на ивици шумице. У даљини, тамо око Власенице, већ се чује бректање и зврка немачке „роде“. Немци се боје да не изгубимо везу, па нам сваког дана у свитање шаљу хеншеле да нас обавесте како нас нису заборавили.

Данас смо ми имали једно пријатно задовољство. Састали смо се са сремским партизанима. Додуше, ми смо се са друговима из Срема већ састајали за време напада на Власеницу, али нисмо имали времена да се сити на разговорамо. Прва и 2. војвођанска бригада налазе се сада на просторији око Цапарда и у Бирчу. У ствари, оне нам у садашњој ситуацији штите леђа за предвиђени напад на Зворник. Необично нас је интересовало какво је стање у Срему, па смо од Сремца тражили да нам нашироко признају о томе. Највише нас је занимало како се врши „базирање“. Додуше, било је међу нама и таквих који су се више интересовали о начину исхране сремских партизана него о развоју устанка у Срему. Ево једног од тих разговора.

— Мој слатки брале, има ли тамо код вас „Смрт фашизму“? — запита Бођо Пиловић једног Сремца.

— Па да, друже. А шта ти мислиш! — одговори му омален и црнопураст сремски партизан.

— Ма ја, онако, питам. А има ли код вас облачине по кућама? — поново запита Бођо Сремца и мало намигну на нас.

Пошто се Боћо увери да га Сремци не разумеју, поче да им објашњава своју шифру:

— Мој слатки брале, ми ти имамо овакву шифру: кад те ја питам: „Има ли смрт фашизму?“, то значи — „има ли ракије“. А кад те питам: „Мој слатки брале, има ли облачине у кући?“, то значи — „има ли сланине и меса у кући“.

Другови Сремци су се смејали Боћиној шифри и замолише га да им одсвира бећарац на његовој изанђалој виолини.

Око дванаест часова једна немачка колона од три тенка и неколико камиона са пешадијом, пошто је пробила положаје Војвођана источно од Цапарда, изненада изби на окуку пута изнад нас у селу Глуминама. Продор је био брз и Војвођани нису успели да нас благовремено известе. Штавише, нису успели да обавесте ни једну њихову јединицу код куле у Глуминама, па је и она била изненађена и растерана. Немци су наш Краљевачки батаљон затекли у строју приликом поделе ручка. Неколико топовских зрна и митраљеских рафала су за тили час натерали батаљон да заузме положај на Ахметовом брду. Код преврнутих казана остали су да леже један мртав и два рањена друга.

Немци престадоше да гађају. На стаде оно затишје кад обе стране размишљају и доносе одлуке шта даље да чине. Тобџије у немачким тенковима отворише куполе, помолише се до појаса и почеше двогледима да осматрају наоколо. Гледамо их кроз жбуње сасвим мирно и шапатом се споразумевамо да сваки узме на нишан по једног.

— Пали! — чу се полугласна Карићева команда.

Пррр-пу, кррр-пуу, дррр-бррр...

Проговорише пушке и пушкомитраљези. Две плавокосе људине се пресамитише преко куполе, а трећа као миш шмугну унутра. Међу Немцима, очигледно, завлада паника, јер брзо упалише моторе, окренуше и побегоше пуним гасом одакле су и дошли. Нас неколицина са Карићем крену smo кроз шуму у стрељачком строју. Треба што пре да избијемо на ќосу код куле и да тамо разјуримо Немце који су већ били посели положај. Са неколико бомби и рафала из машинки брзо смо их растерили. Под једном настрешницом нађосмо недокуван ручак Војвођана — казане пуне меса. Нису имали времена да евакуишу кухињу кад су нашли Немци с тенковима, али се, исто тако, ни Немци нису могли скрасити код куле. Немачке пешаке који су били поскакали са камиона и почели да заузимају положај на Лишини предухитрили су наши митраљези челичном кишом, па и они ухватише маглу за тенковима. Код куле је остало неколико мртвих.

Мало касније батаљон у стрељачком строју изби на Лишину и Черик. У даљини према Цапардама чује се зврка мотора и митраљески рафали. То су Војвођани приредили Немцима свечани испраћај.

Данас поподне вршена је политичка и војничка припрема у батаљону за ноћашњи напад на Зворник.

Сунце је већ зашло. Спушта се сутон. Тишну ове јулске вечери ремети цврчање зрикаваца и топот копита у партизанској колони, која као змија вијуга уским путељцима према Кули, Граду и Млађевцу. Напад ће почети у 22 часа. Идем у колони са 2. четом и разговарам тихо с Банетом Божовићем. Код Марчића кућа стиже нас курир из бригаде и донесе наређење да одмах кренем у штаб дивизије, који је тада био у засеку Шабићима. Уз пут од курира сазнадох да су неки артиљерци воловима довукли један топ у Шабиће и да ћу ја сигурно, опет у артиљерију. Код засека Султановића наиђох на 6. београдски батаљон, који се из Јошанице ријеке пењао уз Млађевац.

— Београђани ће да нападају на Млађевац заједно са Другим црногорским — рече ми курир.

Убрзо стигосмо на одређено место. Јавих се Кочи и Фићи. Одмах ме упутише с куриром на један пропланак више Шабића. После десетак минута хода наиђох на артиљерце. Све стари познаници из пете офанзиве. Пошто се поздрависмо, саопштих им да имамо задатак да у 22 часа испалимо десетак граната на Зворник.

При светлости фењера израчунасмо елементе и заузесмо их на нашем топу, који су Французи још у првом светском рату прозвали „артиљеријски пиштол“. За нас је он топина, а не пиштол.

У 22 часа поче општи напад на Зворник. Из нашег „нула шест“ испалисмо осам зрна брзом бальбом. На Млађевцу, у Кули и Граду кркља и ври. Штектање и клокотање митраљеза мешају се с праскањем бомби и потмулим експлозијама мина. На небу се кат кад укаже читава ватрена завеса изазвана експлозијама ручних бомби и минобаџачких граната. Наћулисмо уши и слушамо. Хтели бисмо да по звуку експлозије дознамо исход борбе. Ово је само почетак. Пона сата касније ватра се мало утиша, па се онда поново претвори у ураган. То је знак да наши јуришају.

Давно је прошла поноћ. Преко Млађевца се назире белило новога дана. У даљини, из кањона Дрине, чују се ретке експлозије бомби и митраљески рафали. Ми смо наш „нула шест“ око пола ноћи натоварили на коње и ево нас већ у Кули Граду.

5. јул 1943. Курири јављају да су наши батаљони сатерали непријатеља у центар града, али да се „легија“ крваво

туче. Од једног заробљеног усташе сазнасмо да у граду има око 3 000 усташа из „Црне легије“ и око две стотине домобрана из 15. домобранске пуковније пуковника Копачина, коју смо пре неколико дана потукали код Власенице.

Око 9 часова почели смо напад на централни део града, али он није успео, јер су се усташе биле добро забарика-дирале. Пешаци су тражили да топом рушимо куће које су претворене у тврда упоришта. Али то није било лако, јер нам је непријатељ ватром из митраљеза онемогућио да топ поставимо за непосредно гађање. Није нам успео ни поку-шај да га увучемо у тврђаву кроз капију која је била изло-женана ватри. Онда смо одлучили да га расклопимо и да, део по део, помоћу конопаца, пребацимо преко западног зида, високог око десет метара. После великих напора, топ и му-ниција су били пребачени у тврђаву. Поново спремни за дејство, очекивали смо само знак пешадије.

Већ је 11 часова. Око моста на босанској страни ври као у кошници. Помешале се усташе и „мухаџери“. Мост је празан исто као и пут с оне стране Дрине. Одједном преко моста, као бујица, нагрну маса усташа у Србију. За толику масу мост је био и сувише узан. Из наших пушака и митраљеза бљује по мосту паклена ватра, која је многе приморала да „запливају“ у Дрину. Наш топ је такође дејствовао брзом пальбом. Гранате су експлодирале међу усташама које су се повлачиле. Страшан призор! Дрина, обожена крвљу, носи лешеве. На мосту и око њега са обе стране гомила ле-шева. Данас је Францетићева „Црна легија“ платила један део рачуна за своја злодела.

Подне је. Зворник је први пут ослобођен. Сунце се попело високо над Дрином и Млађевцем. Са србијанске стране недићевци и белогардији пуцају на нас. Комесар чете из Београдског батаљона Драган Марковић, огорчен због ове пуцњаве, викну из свега гласа:

— Ето нас и тамо! Видећемо чија је Србија!

Љубивоје ПАЈОВИЋ

После борби на Хан-Пијеску, затекли смо се у шуми више Власенице, где су нас бомбардовали и митраљирали непријатељеви авиони. Рањено нам је неколико другова, а погину је Јакша, најбољи нишанџија на минобацачу.

Тога дана, око 15 часова, позвао нас је командир чете и саопштио нам да крећемо у извиђање према Власеници.

После извиђања терена, који је те вечери требало напasti, командир је сваком воду дао задатак и распоред. Морам признати да сам се уплашио свога задатка, који сам добио као десетар одељења. Ставио сам примедбу командиру вода, Радоју Првуловићу, да моје одељење увек добива најтеже обавезе. Одговорио је да је наредба таква и да „нема дискусије“.

Положај је био врло тежак. Непријатељ је држао утврђења на двема косама високим око 800 метара. На једној узвишици се налазио отворен бункер, који је моје одељење требало да ликвидира. Плашио сам се тог бункера, мада сам касније увидео да је то било неосновано.

Око 22 часа ноћу кренули смо у напад. Приближивали смо се непријатељевом положају. Сваком борцу понаособ одредио сам што да чини. Но невоља је била у томе што су сви одреда запазили како је тешко доспети до бункера. Што је најгоре, био се уплашио митраљезац од кога нам је све зависило. Дрхтавим гласом је рекао:

— Митраљез ми не ради!

Осетио сам да ме је преварио из страха. Узео сам митраљез и предао га његовом помоћнику наредивши му да туче без прекида у отвор букера све док бомбаши не учине своје.

Пут којим смо се привлачили непријатељу био је врло стрм. Једино смо се ослањали на бразде које је начинила вода. Љубан Чврљак, Пантић и ја приближавали смо се бункеру пузећи. Имали смо срећу што нас посада није приметила, тако да смо дошли на неколико метара, и сва тројица у исто време бацили бомбе. Зачула се експлозија, па јаук.

Искористили смо тај тренутак и ускочили у бункер. Усташе су лежали рањени. Одмах смо узели њехова два тешка митраљеза и ставили их у дејство. Тако смо знатно олакшали напредовање 6. и 3. батаљону.

Борба је трајала целу ноћ, а у свануће смо тек успели да заузмемо косу на којој је непријатељ био утврђен и да одатле отворимо директну ватру на Власеницу.

Усташе су извршиле противнапад, али он није успео. Чак смо их лако одбили и потерили низ косу. Највише их је заглавило у високој папрати.

У Власеници је у међувремену завладала паника. Једини мали простор којим се могло побећи из града био је тучен нашим оружјем.

Кад смо сасвим овладали Власеницом, тројица наших другова била су рањена, а један је погинуо.

Заузећем Власенице, борба није била завршена. Ми смо у овом гарнизону нашли и на домобране који се нису хтели предати, већ су одступили, заједно са усташама, према Дрињачи и Зворнику. Истина, приликом одступања ка Милићима и Касаби, сачекивале су их и тукле две војвођанске бригаде. Ипак их је доста умакло, што сведочи о томе да је Власеница била веома јак гарнизон. У то смо се уверили и приликом напада на Дрињачу, где нас је дочекао добар део домобрана и усташа који су успели да побегну из Власенице.

Борба за Дрињачу је трајала два дана. Непријатељ је био потпомогнут артиљеријом из Србије. Сем тога, очекивао је помоћ из суседних гарнizona, углавном из Зворника. Зато се тако упорно држао док му се све наде нису изјаловиле, кад је панично одступио према Зворнику.

Ми, као да смо га узели „под своје“, истога дана смо кренули да га докусуримо у Зворнику. Маршовали смо цео дан и целу ноћ без борбе. Куда год смо прошли муслиманско и хрватско становништво је побегло испред нас у Зворник, заплашено причама о нашем „зверству и убијањима“. Куће су остале празне и пусте.

Пошто смо опколили Зворник, знајући да је пун народа, држали смо га у блокади. При томе смо покушали да преговарамо са официрима да предају град без борбе, како би се спречила погибија становништва. Они су то одбили.

У Зворнику је за то време нестало хране и за људе и за стоку, о чему су нас извештавали појединци, који су се некако извлачили из града.

Када више није било другог излаза, одлучено је да се град нападне и заузме без одлагања. Наш је батаљон добио задатак да ликвидира једну тврђаву, која је имала доминантан положај над градом. Напад смо извршили ноћу 4. јула и већ сутрадан око 8 часова тврђава је била у нашим рукама.

Дотле су поједине јединице успеле да продру у сам град у којему је настало право расуло. Непријатељу је остала једина могућност да се преко моста пребаци у Србију. Међутим, то су била и сувише тешка и опасна врата да би се могла организовано извући бар главнина снага. И ко зна да ли би се ико од тих домобрана и усташа спасио да их није помогла Недићева војска, која је отворила ватру на наше положаје?

У тврђави се задржао добар део нашег батаљона, са пратећим водом. Ту су постављени тешки митраљези и минобацачи с тим да дејствују према Дриму. Када је непријатељ почeo да бежи преко моста, мост је постао право разбојиште, јер је био изложен прецизној концентричној ватри.

Ову значајну победу наш батаљон је прилично скупо платио. Погинуло нам је шест другова, међу њима Драган Марковић, Марко Васић и Радивоје Првловић. Седам или осам је рањено.

У Зворнику је погинуо и наш комесар дивизије Филип Кљајић. То је био и наш највећи губитак у Зворнику. Фића је био толико омиљен међу руководиоцима и борцима, тако да је његова погибија изазвала општу жалост. Иако смо се били навикили на жртве и патње, тај нам је губитак теже пао од свих. Готово да није било човека коме нису потекле сузе кад смо чули за Фићину смрт.

У Зворнику смо се задржали само 24 часа, а затим смо пошли према Тузли. На том путу смо се сукобили с непријатељем код Цапарда. Тукли смо се целу ноћ, а у зору добили наређење да се повучемо, зато што смо претрпели осетне губитке и, сем тога, што је непријатељ добио појачање из Тузле.

Приликом повлачења носио сам са још три борца друга Пантовића, који је био тешко рањен у груди. С нама је ишла и болничарка Лепа Марковић. Када смо изашли уз

брдо, у шуми нас је сачекао један друг и рекао нам да ће по рањенике доћи кола. Уморни и неиспавани, једва смо дочекали да предахнемо. Спустили смо рањеника и, обрвани умором, легли смо крај њега. Плашећи се да ћемо заспрати, рекао сам болничарки да остане будна и да га пази. Међутим, сан је и њу преварио.

Пантовић је тада узео моју пушку и убио се.

Када смо чули пуцањ, сви смо скочили, али је било касно и узалудно.

С обзиром на нашу бригу о људима и напосе о рањеницима, овај је случај оцењен у чети као тежак прекршај. Разуме се, ја сам тиме био највише погођен. У чети нико није имао за мене никаквих олакшавајућих околности, па су ме командир чете Стева Адамовић и заменик комесара Вељко Миладиновић упутили у штаб бригаде. У овом случају то је било и најбоље решење, јер су другови у штабу могли мирније и објективније расуђивати о целој ствари. Захваљујући томе, утврдило се да ја нисам крив за Пантовићеву смрт, па за то нисам био ни кажњен.

Никола ВУЧЕТА

ФИЛИП КЉАЈИЋ ФИЋА

Срео сам у Револуцији немало људи који су се истицали изузетним способностима, војничким, политичким, организаторским, који су се у њој нагло расцвјетали у јаке, изразите личности, мада је временски рок њихове активности био, авај, понекад врло кратак. Изгинули су у биткама, покошени прије времена, али лик њихов остао је близак, незабораван, надахнујући не само за узак круг људи који су их изближе знали него ширим слојевима учесника у Револуцији.

То су били махом активисти наше Партије који су и до рата имали за собом дужи или краћи низ година илегалног револуционарног рада, али којима је тек Револуција омогућила да широко размахну крилима, да испоље све своје људске квалитете у највишем степену, да дају своју пуну мјеру.

Међу такве личности спада Филип Кљајић-Фића, један од организатора устанка у Србији, који је, као политички комесар Прве пролетерске дивизије, погинуо код Зворника у јулу месецу 1943. године.

Једне јулске вечери 1941. године, кад су се становници окупiranог Београда журили својим кућама јер се ближио полициски час, срео сам се с Фићом. Тад сусрет трајао је свега неколико минута — требало је да се само видимо да бисмо се сутра у возу, којим ћемо се одвести на заједнички посао, могли познати. То је било моје прво виђење с њиме. Запамтио сам добро његов прав стас, опуштене плave бркове и продоран поглед жућкастих очију које су ме испитивачки и нетремице посматрале.*

* Мјесец дана касније, приликом одмора послије напорног ноћног марша по киши и блату, рекао ми је смијући се:

— „Кад сам те први пут видио у Цвијићевој улици, помислио сам — како ли ће овај елегантни другар да подноси штрапаце партизанског живота“.

— „А-а-а, сад ми је јасно, зашто си ме тада онако критички мјерио од главе до пете“, одговорио сам му, takoђе смијући се.

Доцније, као чланови Главног штаба партизанских одреда Србије, прокрстарили смо Фића и ја за прва три мјесеца устанка безмало сву западну Србију: Космај, Колубару, Бранковину, Шумадију, Рудник, Јадар и Рађевину. Пјешице и возом, чезама и аутом ишли смо из одреда у одред, сређивали у њима стање, водили их у прве акције, повезивали их међусобно. То су били славни дани: за три мјесеца устанак у Србији је веома брзо и бурно прошао пут од првих акција младих, тек формираних партизанских одреда до узимања градова, од првих искри до правог пожара који је захватио цијелу Србију.

На таквом раду, који изискује од човјека крајње напрезање свих његових снага, у таквом времену, у коме се догађаји веома бурно, скоковито и драматично развијају, посматрао сам Фићу из дана у дан и видио га у најразноврснијим ситуацијама и најразличитијим расположењима. Видио сам га на састанцима штаба, где се мирно расправљало, у акцији, кад је требало доносити одлуке брзо и без колебања, на партизанским састанцима, кад је требало исправљати појединце или цио колектив, приликом саслушавања заробљених непријатеља или на маршу под условима веома несигурним, кад је на сваком кораку вребала смртна опасност. Видио сам га мирног и наоко равнодушног, одушевљеног и разјареног, разњеженог љепотом пејсажа Србије или узнемиреног због неизвјесне судбије другова. У свим тим приликама и расположењима он је остављао утисак снажне, цјеловите личности која зна шта хоће и која има снаге и воље да то и оствари. То је био сјајан примјерак оних људи које је наша Партија дигла из народних дубина, васпитала их, прекалила и оспособила за руководиоце побуњеног народа.

Као дјечак, Фића је напустио кућу својих сиромашних родитеља у једном селу на Кордуну и дошао у Београд, где је изучио обућарски занат. И одмах је, још учећи занат, дознао за раднички покрет, да би као обућарски радник постао активиста у синдикатима у оном периоду кад су их комунисти освајали од социјалдемократских издајника и претварали у организације револуционарне класне борбе. У својој двадесет и трећој години Фића је члан Партије, а годину дана доцније члан Окружног комитета Партије за Београд. Он је прошао сирову школу капиталистичке експлоатације и illegалне борбе у којој се прекалио. Често хапшен, он је добро упознао Главњачу и звјерска лица разних полициских крвника. Причао је како је доводио до бијеса једнога од њих, Вујковића, који од њега никаквим средствима није могао да ишчупа признање.

На једно Вујковићево питање, Фића је одговорио:

— То је моја тајна.

— А бих ли и ја могао да знам, питао је Вујковић подругљиво.

— Ја само пред својом Партијом немам тајни, мирно је рекао Фића.

— Кад те притегнем, рећи ћеш ти мени и оно што те не будем питао, дрекнуо је Вујковић.

— Вараши се ти.

И кад му је послије вишечасовног мучења Вујковић добацио:

— Тешко је то Србин бити!

Фића му је лаконски одговорио:

— Али лепо!

На партиском послу Фића је провео извјесно вријеме у Нишу и Ваљеву, да би непосредно пред рат опет дошао у Београд. Кад се наша Партија оријентисала на оружани устанак против окупатора, Фићи је у његовој двадесет и осмој години повјерена одговорна функција у организовању и вођењу устанка у Србији. Избор није могао бити бољи, јер за оно што се тражило од партијских активиста у тим првим данима устанка Фића је био као створен.

Првог дана на терену, Фића се показао као човјек од иницијативе, сналажљивости и изванредног смисла за акцију.

Нас тројицу чланова Главног штаба Србије, међу којима је био и Фића, изненадила је у селу Поповићу жандармеријска патрола. Ишли смо кроз један шљивик пењајући се малом узбрдицом кући Марковића, наших другова из тог села. Фића је био одмакао пред нама двојицом и, већ на домаку куће, спазио како с друге стране улази у шљивик патрола, гонећи општинској судници неког сељака. Не обазијући се на нас, Фића је мирно пришао кући, оставио на сто пред кућом свој коферчић и изгубио се иза куће. Вођ патроле зауставио је нас двојицу и почeo нас испитивати, јер је сумњао, уосталом с разлогом, да ми нисмо они за које смо се издавали. Док је та мучна процедура трајала, Фића је дејствовао. Он је у селу пронашао Дражу Марковића, искупио нашу наоружану десетину, направио засједу иза куће куда би патрола, да нас је ухапсила и потјерала, морала проћи, и онда се опет појавио пред кућом.

Вођ патроле га је легитимисао и узео да испитује, а Фића му је тако безазлено одговарао, тако се прибрано држао да га је просто тиме сасвим умирио. Пустио нас је сву тројицу да идемо својим путем, увјeren да смо ми „мирни и поштени“ грађани, а не „сумњиви типови који се мвују по селима“.

Послије нам је Фића објаснио: чим је спазио жандарме, он је закључио да с њима може бити окапања. Стога је за трен ока направио план: осигурати се за сваки случај десетином, па тек онда се објашњавати са жандармима. Ако може с њима на лукавство, добро, ако не може, онда на снагу, али тако да жандарме разоружамо без велике галаме и без икаквог ризика.

Фића је био неуморан на послу; понекад сам га у чуду гледао: одакле црпе ту енергију, како издржава толике напоре.

Сјећам се како је, првих дана устанка, из Космајског одреда дошао у село Малу Брбицу, где се тада налазио Главни штаб за Србију. Задовољно трљајући руке, причао је како је припремљена диверзија на вијадукт код Раље, која је требало да буде извршена те ноћи. Дуго смо сједели будни, очекујући кад ће да загрми експлозија. Међутим, није се дододило ништа. Фића није могао да нађе себи места; хтио је да одмах полети у штаб Космајског одреда да види зашто акција није извршена. Мало се умирио кад је закључено да нас двојица поћемо тамо и да под личном одговорношћу организујемо диверзију и код Раље и код Белог Потока.

Не сјећам се да сам икада дотле тако брзо ишао пјешице као тај пут с Фићом. Он је просто јурио космајским стазама, жељећи да што прије стигне у штаб одреда.

На састанку штаба, он је оштро корио другове због неодлучности и невјерице у своје властите снаге, које се једино у акцији могу одмјерити а не „сједећи у шуми и нагваждајући шта се може а шта не може“. Он је то говорио некако нарочито стишаним гласом, савлађујући се, ваљда, да не прасне, само су његове жућкасте очи испод полуотворених капака јаросно сијевале. Истог дана ми смо израдили план за дизање у ваздух вијадукта код Раље и жељезничког моста код Белог Потока. Фића је одређен да с једном четом иде на Бели Поток. Мјесто да се одмори послије напорног марша и уочи тешког задатка, Фића је ноћу отишао у село Парџане на неку конференцију, с које се вратио тек у зору.

Обје диверзије — прве крупније партизанске акције у непосредној близини Београда — успјеле су. Фића се, међутим, није вратио у Главни штаб, него је одмах послије акције код Белог Потока отишао с политичким комесаром одреда, другом Бором Марковићем-Сельом, у Посавину, да обиђе тамошњу чету.

Још један примјер: првих дана августа мјесеца 1941. године били смо заједно у штабу Ваљевског одреда. Припремали смо напад на Лajковац. Њега је требало да изврши

Филип Кљајић Фића, комесар бригаде, на положају код Посушија
августа 1942.

Колубарска чета тог одреда заједно с једном четом Посавског одреда. Док се хватала веза, Фића и ја отишли смо с командантом и политичким комесаром одреда да обиђемо Азбуковачку чету, која се налазила на Рожњу, тридесетак километара далеко од Робаја, где се налазио штаб одреда.

Кад смо се вратили с тог пута, а вратили смо се по кишовитој ноћи, уморни и гладни, нисмо код Робаја затекли Колубарску чету. Нико није знао да нам тачно каже где се чета налази. Знали смо само толико да је у међувремену била напала Мионицу и да се налази негдje око Јига.

Не одморивши се честито, Фића је предложио да иде с командантом одреда да је тражи. Узалуд сам му говорио да пошаљемо курира. Он није хтио ни да чује, него је с командантом отишао два часа послије повратка с Рожња. Нашао је чету у Јигу, с њом исту ноћ напао воз на жељезничкој станици Латковић и вратио се сав сијајући од задовољства што су у том возу убили неколико њемачких војника, а једног заробили и дотјерали у наш логор.

У њему је просто кипјела неисцрпна снага која је, удруженa са упорношћу чинила од Фиће руководиоца који је умio да за собом повуче људе и да њихове напоре усмјери у одређеном циљу. Задовољство је било гледати га како на састанку неког штаба, пошто би увјерио људе да је задатак који се поставља могућно и лако извршити, задовољно трља руке, глади своје плаве бркове и весело узвикује: „Тешко је бити Србин, али лепо“. То је била његова омиљена узречица коју је он различито наглашавао: тако је она звучила час као похвала или прекор, час као бодрење, а некад као питање: како да се нађe излаз из неке ситуације.

Према људима који су нешто згријешили био је оштар, али је увијек настојао да у разговору с њима пробуди код њих осjeћање стида због ружног поступка који су учинили.

У Колубарској чети био је неки опанчарски радник из Ваљева, по имену Синиша, који је 1920. године био у синдикатима, па због тога сам себе називао „старим комунистом“. Он је сматрао да за њега не важе дисциплина одреда и наређења штаба. Волио је да на своју руку одврља у село, попије коју чашицу и поједе добар залогај.

Послије борбе код Лајковца зауставили смо се у селу Мушићима. Синиша је хтио да искористи ту прилику и да оде у село, али га је стражар зауставио на излазу из логора. Кад је почeo да виче на стражара и да му пријети, овај је дигао пушку и наредио му да легне. Синиша је покушао да се објашњава, али стражар је дозвао дежурног, који је Синишу разоружао и дотјерао у штаб.

Стајао је пред нама разоружан и правио се дубоко увријеђен због тога понижења.

— Мене, старог комунисту, да разоружавате ви који сте сигурно прошли кроз разне буржујске партије прије него што сте дошли у нашу Партију, рекао је набусито.

Фића га је нетремице гледао неколико тренутака, а онда је почeo полако, ријеч по ријеч:

— Ти би у село да ждереш и лочеш, а сваки час могу стићи за нама Немци у потеру. Лепо би се ми провели кад би сад сваки борац кренуо куд хоће.

Синиша је одмах промијенио држање и постиђено је гледао у врхове својих кицошких опанака.

— Друже Фићо, нисам ја хтео у село да ждерем и лочем, као што ти велиш. Ја сам се струнио у акцији, а знам у селу једну бабу која поправља струњак, па сам хтео да одем до ње да ме жена оспособи за другу акцију, говорио је Синиша готово плачући.

— Ти си, кажеш, комуниста? — упитао га је Фића оштро.

— Јесам, и то од двадесете године, одговорио је Синиша поносно.

— Е, кад је тако, рекао му је Фића, ти треба да будеш пример млађим борцима, а не да кршиш дисциплину, да се правиш важан и да вређаш остале. Ако си болестан, нека те прегледа лекар. Ако ти треба боловање, остани колико ти он одреди. После тога у чету. Ако се не јавиш, бићеш сматран дезертером. Што то значи, знаш и сам. Одступ!

Фића је био ведра, осећајна природа. Умио је да се одушеви и разњежи, волио је да се нашали и насмеје, да запјева, иако се није могао похвалити ни нарочитим слухом ни гласом; уживао је у љепотама природе; не једном сам га видио како усред марша застане и узвикне: Лепа је земља Србија!

Никад нећу заборавити наше путовање из Крагујевца у Крупањ, камо нас је био позвао друг Тито. Кренули смо из Крагујевца за Милановац рано ујутро једног ведрог септембарског дана. Путовали смо чезама у које је био упргнут одличан касач кога је Фића набавио негдje у Поморављу, одакле се управо био вратио. Били смо изванредно расположени, готово раздрагани. За нама су била три мјесеца рада на организацији устанка који је растао као плима, захватао све нове крајеве, увлацио у своју матицу све шире слојеве српског народа. Очевидно је било да курс наше Партије на оружани устанак одговара тежњама народа који је спреман да се бори за своју слободу. Таквом расположењу доприносило је прекрасно јутро, једно од оних јутара ране јесени кад се дише лако, кад се са сваким удисањем про-

хладно-свјежег ваздуха налива у човјека физичка бодрост и дубока радост просто од сазнања што је жив.

Касач је грабио свом снагом, чезе су поскакивале и опасно се нагињале на страну на окукама, али ми за то нисмо много марили, него смо пјевали колико нас грло носи. На мелодије револуционарних пјесама правили смо нове стихове, за које смо мислили да су прикладнији за нашу борбу, смијали се тим покушајима, весело довикивали сељацима које смо сретали на путу или виђали по њивама. По том понашају мало смо личили на организаторе устанка, који су колико јуче рушили с партизанима мостове и ишли у друге акције, а прије на веселу студентску братију која иде на летњи распуст кући.

Послије савјетовања на Столицама, у септембру 1941. године, растао сам се с Фићом. Отишао сам у Босну, а он је остао у Србији. Мјесец дана послије тога видио сам га тешко рањена у Рогачици, код Бајине Баште. Тешке ране нису могле да сломе човјека какав је био Фића. И не само то: он је као тежак рањеник кренуо из Ужица, кад смо морали напустити тај град крајем новембра мјесеца 1941. године, и такорећи на маршу углавном залијечио ране. Залијечио их је сасвим као политички комесар Прве пролетерске, и то идући с њом стално у акције, почевши од Међеђе па преко Игмана, Борика, Милића, Власенице, Сребренице и Романије.

Послије пете непријатељске офанзиве срео сам се с Фићом код Хан-Пијеска у штабу Прве пролетерске дивизије, којој је он био политички комесар. То је већ био искусан, прекаљен ратник који је, заједно с Кочом, на челу Прве пролетерске бригаде, а доцније Прве пролетерске дивизије, прошао тежак и славан пут од Фоче до Босанске крајине па одатле до Санџака и кроз непријатељске обручне на Сутјесци и Зеленгори до Власенице, коју је управо тог дана ослободила Прва пролетерска бригада, под командом Данила Лекића.

Убрзо послије тога, првих дана јула мјесеца 1943. године, ослобођен је Зворник, и Фића је похитао тамо. Све га је нешто вукло Србији. И ту, на домаку Србије, погодио га је издајнички метак, у тренутку кад се с групом другова враћао с дринског моста према Снагову. Поводом смрти друга и пријатеља, с којим су ме везивале многе заједничке успомене на прве дане устанка, на учење како се организује и води народ у борбу на живот и смрт, на прве успјехе и побједе, написао сам ове ријечи:

„На носилима направљеним од свјежег грања лежао је, поред гроба ископаног у тврдој, од сунца испреченој земљи, мртви политком. Лице му је пепељаво-зеленкасте боје,

плави брци опуштени, а кроз њих се назиру модрикасте полуотворене усне које као да би нешто да кажу.

Око раке стоје његови другови, стари ратници, прекаљени у љутим биткама, кроз које их је политком водио. Њихова лица, опаљена од сунца и вјетра, мрка су и усередоточена, као код људи који носе велик терет. У њиховим очима које су гледале и крв и пожар, и умирање драгих, и страдања блиских, сад блиста суза. Смрт друга увијек је тешка, али ова што их је искутила овде, на ивици тамно-зелене шуме, све их је шинула као усијаним гвожђем по самом срцу. Против смрти која превремено скрши човјека, као што вихор ишчупа из коријена младо стабло још пуно животних сокова, буни се и срце и мисао. Ова што сломи крила орлу који је пркосио многим бурама изазива у душама срџбу, коју бол само појачава, и страсну жељу за осветом, коју туга неће учинити мање немилосрдном.

У треперавом, врелом јулском ваздуху замрле су последње ријечи опроштаја. У њима је било и другарске њежности, и бола који се не да ријечима исказати, и сувре величанствености наше борбе, и крика за осветом најрођенијега, чији се живот прекиде ненадано за све, иако је смрт стално лебдела око ове главе што сада мирно лежи на носилима, мало нагнута настррану, као да је политком прилегао да се, послије битке, одмори.“

Фића, вјерни син наше Партије, понос наше младе армије, сахрањен је на брду под чијим подножјем данас, у слободној домовини, неуморне руке градитеља социјализма укроћују плаховиту Дрину, да би њена снага служила људима, помогла им да учине свој живот радосним и срећним, онаквим о каквом је снијевао, за који се борио и пао овај племенити и неустрашиви борац радничке класе и свог народа. А одозго, с његова гроба, види се земља за коју је он, водећи по њој, славне четрдесет и прве године, прве наше партизанске одреде, много пута усхићено рекао: „Лепа је земља Србија“.

Родољуб ЧОЛАКОВИЋ

КОМЕСАР ПРВЕ ПРОЛЕТЕРСКЕ

Детињство му је било помућено сиромаштвом и невољама које је са собом донео први светски рат, а младост тегобама шегртовања на изучавању обућарског заната у Београду. Иако је живео и радио под веома тешким условима, више гладан него сит, налазио је снаге и времена и за своје лично уздизање. До касно у ноћ горело би слабо светло у собици младог обућарског радника Филипа Кљајића, а често га је и зора затицала са књигом у руци.

Кад је 1936. године примљен за члана Комунистичке партије, за собом је већ имао трогодишње организаторско искуство из рада у Урсовим синдикатима. Већ током следеће, 1937. године, постао је члан Окружног комитета КПЈ за Београд. Поред рада на учвршћивању и јачању партијских организација, био је један од најактивнијих организатора штрајкова и других борбених акција радника у последњим предратним годинама.

Филип Кљајић је био поносан пролетерски борац и несаломљиви комунист. Кад је, на пример 1940. године ухапшен — на броду, на путу за Доњи Милановац, с кофером пуним илегалног материјала — био је страховито мучен у београдској Главњачи да би одао ко му је дао материјал, али све што је Вујковићу рекао било је: „Знам ко ми је предао материјал, али нећу да кажем. Ја сам комунист!“

У ДАНИМА УСТАНКА

Када је, 4. јула 1941. формиран Главни штаб народно-ослободилачких партизанских одреда за Србију Филип Кљајић наименован је за члана Главног штаба. У том својству је већ 7. јула кренуо из Београда „на терен“ ради орга-

низовања партизанских чета и одреда и њиховог превођења у прве окршаје. На том послу револуционара Фића је обавио огроман пионирски рад, који га ставља у ред најзаслужнијих људи за покретање и успешан развој устанка у Србији.

Дубоко схватајући логику рата и револуције, — увенрен да ће партизанске чете, састављене од доскора обичних омладинаца, радника, сељака и ђака, брзо постати праве војне јединице, само кроз практично искуство, у ватри борбе — непрекидно је инсистирао да се иде у акције, да се непријатељ стално напада и уништава. Многе чете су под његовим непосредним руководством и доживеле прво ватreno кршење. Фића је стално био у покрету, јурио је из једног краја Србије у други, из једног одреда у други. Превалајвао је и по четрдесет километара пешице, ноћу по киши и блату да би стигао тамо где је најтеже, где је требало највише помоћи. Иступао је на митинзима, позивао нове борце под заставу слободе и Партије, заклињао партизанске одреде, водио их у окршаје, критиковао и похваљивао, смењивао недовољно способне штабове и рђаве командире, саслушавао непријатеље и кажњавао издајнике. У кратким предасима између борби одржавао је партијске састанке, који су јединици давали несаломљиву снагу и чинили је способном да савлада препреке и искушења партизанског рата.

Свуда је стизао. И да темељито претресе стање у јединици, и учврсти је, и да одржи говор на митингу, и да напише исцрпан извештај о свом раду, и да присуствује састанцима Главног штаба и војним саветовањима (у Дуленима и Столицама) и да организује партизанске нападе на непријатељска упоришта, комуникације, руднике и насеља...

Стекао је велико борбено искуство па му је у току прве непријатељске офанзиве друг Тито поверио организовање одбране на ваљевском правцу. На извршавању тог задатка Фића је, почетком новембра, рањен у врат и у груди. Тешко рањеног стигло га је и повлачење из Србије.

БОРАЦ И ЧОВЕК

Крајем децембра 1941. Филип Кљајић је постављен за политичког комесара Прве пролетерске народнослободилачке ударне бригаде. На дан њеног формирања, у Рудом, 22. децембра 1941; са белим завојем око главе, говорио је постројеним пролетерима о тешком али славном путу на који ће одатле поћи. Ране му нису биле зарасле ни касније, али му то није сметало да се сав посвети својој бригади.

Почетком новембра 1942. године наименован је за политичког комесара Прве пролетерске дивизије, у чијим је редовима наставио да неуморно развија дух дружељубља, братства и јединства, хероизма, пролетерске дисциплине и револуционарног заноса. Куд год је ова славна јединица пролазила, остајале су у народу приче о њој и њеном комесару Филипу Кљајићу.

Одликовале су га ванредно хумане црте, својствене борцу социјалистичке револуције, протагонисти нове етике и нових односа међу људима. Средином септембра 1941. боравио је као члан Главног штаба за Србију у Крагујевачком одреду. Једне вечери док је хладна јесења киша обилно лила, Фића је седео међу борцима и причао им при слабом светлу лојане свеће о херојској борби шпанског народа и великој октобарској револуцији. Другови су га са напрегнутом пажњом слушали, само је крагујевачки металац Живко Грујић — Жижка ушивао цокулу и, гунђајући што му тај посао не иде од руке, реметио тишину. Фића је у једном тренутку, без речи, узео цокулу од Жиже и, не прекидајући причање, за кратко време мајсторски је ушио: додавши само: „Ево ти, сад си спреман за сутра“.

Био је неуморан пешак. Увек је ишао напред без коња, и увек брже од осталих, иако је био сав у завоју. Коња је давао другима, сматрајући да им је теже. За време целог игманског марша, на пример, јануара 1942., ишао је пешице, а кад је стигао на врх Игмана, још док му је лед висио на плавим брковима, сачекивао је борце, секao им смрзлу обућу и масирао ноге снегом.

Волео је шалу и мало ко га је запамтио без осмеха и ведрине на лицу. Такво расположење је и у најтежим тренутцима умео пренети на друге.

Фића Кљајић је био узор политичког комесара и најомиљенији човек у Првој пролетерској дивизији.

Потинуо је 5. јула 1943, у тридесет првој години живота — у тек ослобођеном Зворнику, од непријатељског метка, с друге стране Дрине.

Пролетерима је било тешко да схвате да ће у нове борбе и победе морати да пођу без свога политкома Фиће.

Andreja MILANOVIT

ПОСЛЕДЊИ ПУТ С ФИЋОМ У ЗВОРНИКУ

Са члановима штабова обавезно су ишли курири кад обилазе јединице, а норичто за време борбе. Као пратиоци, ради обезбеђења, разуме се, али још више ради тога да пренесу неку поруку с положаја до штаба, или суседне јединице, кад се за то укаже потреба.

Приликом напада на Зворник мене су одредили да пратим комесара наше дивизије. Тога дана, негде у зору, из штаба смо кренули пешке право у Зворник. Пошто сам ранije одржавао везу са Крагујевачким батаљоном, пут сам добро познавао. Стога смо могли брзо ићи, и већ када се раздањивало почели смо се спуштати низ једну падину изнад града. Десно од нашег пута остала је зворничка тврђава у окружењу наших јединица. Из ње су се усташе још упорно браниле.

Док смо се спуштали према Зворнику, Фића је у више наврата разговарао са мном. А чудни су били ти разговори! Као да га је била ухватила нека носталгија за Србијом — највише је на том путу о њој говорио. Запиткивао ме је да ли бих волео отићи у Србију, објашњавао ми да су оне планине на другој страни реке у Србији, сећао се првих акција и формирања првих партизанских одреда у Србији... Тога јутра, што се каже, пуна су му уста била Србије.

А умео је лепо да прича, да проникне у душу сваког борца, да га заинтересује причом, да га развесели убацујући разне пошалице.

Јединице одређене за напад на град већ су биле у предграђу. Непријатељу је остао једини излаз — мост преко Дрине, јер је био потиснут и опкољен са свих других страна. Иначе, у Зворнику су нашли уточиште сви они бегунци који су умакли испред наших јединица из Хан-Пијеска, Власенице и других упоришта. Били су то махом зликовци, решени да се боре до последњег даха. Стога су вршили противнападе, стога се требало борити за сваку улицу, за сваку кућу која је могла послужити као упориште.

Први додир с борцима Фића је успоставио баш када су тога јутра почеле уличне борбе. Пошто се упознао са ситуацијом ту, на самом бојишту, задржао се кратко време са неким руководиоцима, дајући им упутства како ће и шта ће даље да предузму. Сећам се да их је упозорио на то да ће усташе почети да се повлаче преко моста у Србију, и да због тога треба поставити шарац тако да чисти све на мосту.

Одатле смо се пребацивали од куће до куће тамо где су групе бораца запоседале положаје. Око нас су падали куршуми, али Фића на то није обраћао пажњу. Он је готово код сваке групе застајао и распитивао се за губитке, а посебно за рањенике. Када смо се хтели пребацити преко једне уличице, другови су повикали са друге стране да туда не прелазимо док се не ликвидира кућа на спрату у самом средишту града. И, заиста, тек што смо застали неколико минута недалеко од тога места, зачuo се јуриш и ручне бомбе су почеле да експлодирају. Са друговима иза зграде на другој страни улице претрчали смо до једносратнице из које је усташки тешки митраљез до малочас тукао уличицу којом смо хтели проћи. Из заузете куће лепо се видео прилаз на Дрину. Остало је да се ликвидира још само једно упориште, које је било лево од нас, близу моста. Непријатељ је пуцао из зграда код самог моста, бацали су бомбе, вршили противнападе. Био је то прави пакао од пуцњаве и експлозија.

Фића је остао извесно време у заузетој кући. Показивао је на мост преко кога су покушавале мање групе непријатељских војника да се пребаце у Србију. Његова јутрошња предвиђања су се обистинила. С друге стране реке четници и Недићевци су покушавали да обезбеде извлачење непријатеља чак и артиљеријом. Но све је било узалуд. Мост је био изложен ватри митраљеза који је постављен на погодном месту по Фићиној препоруци. Видели смо како појединци изгубе главу кад их шарац „оплете“ рафалима на мосту. Неки су се покушавали спasti скочући у Дрину, неки су успели да претрче и до половине моста, али на други крај, бар док смо ми осматрали, нико није стигао.

С друге стране Дрине непрекидно су тукли тешки митраљези и топови. Њихова је ватра била усредређена углавном на улицу која води према Тузли. Преко те улице морали смо се појединачно пребацивати до једног другог положаја наших јединица.

Откад је дошао међу борце Фића је за све време био расположен. Сваком борцу би нешто казао. Неке је похваливао, са некима се шалио, а понекоме би нешто и замерио. Али су сви били задовољни његовим присуством, просто су се радовали што је и он у највећем окршају са њима.

Тако је обишао цео положај Крагујевчана, попио шербет код њих у некој напуштеној кафани и кренуо према излазу из града.

Могло је бити око подне. Дан је био сунчан и топао. Када смо се враћали из обиласка последњих делова наших јединица, срели смо Плавог. Сећам се: имао је лепе чизме, био је лепо обучен и, по обичају, прописно затегнут официрским опасачем. Краће време су разговарали о прилазу мосту и његовом рушењу. Фића је упозоравао да се заштите минери док обаве рушење моста и указивао на ватру која долази из утврђења на десној обали Дрине.

Непосредно после састанка Фиће и Плавог, почело је бомбардовање Зворника из ваздуха. Не одустајући од свог плана, Фића је продужио према излазу из града. Пошто је део града и пут у правцу Тузле био изложен непријатељевој ватри, пребацивали смо се појединачно од заклона до заклона. Бомбардовање га је јако забринуло. На сваком застанку гледао је према граду. Непријатељ је поражен, говорио је као за себе, наши су губици веома мали — бојим се да ће нам ово бомбардовање нанети тешке жртве.

Последње куће на периферији остале су за нама и већ смо били у теснацу кроз који пут води за Тузлу. Ту је била и последња препрека коју смо прешли идући пажљиво крајем пута. Преко нас су звиждали куршуми. Но чинило нам се да смо већ сигурни, јер смо били, мање-више, заклоњени природним заклоном и кретали смо се десном страном пута. Прешли смо тако можда око пола километра. Тада Фића наједанпут паде. У први мах помислио сам да се оклизнуо, јер смо ишли самом ивицом пута. Међутим, када сам покушао да га подигнем, он није могао да стоји на ногама. Ништа није говорио. Био је блед и његове полуотворене светле очи остављале су утисак преморености. Онда ми се учинило да му је позлило. Звао сам га: Фићо, Фићо... Он није давао знака живота. Онако збуњеном пало ми је напамет да покушам са вештачким дисањем. Али ни то није помогло. Не знајући шта да чиним, ухватио сам га испод пазуха и преneo на леву страну пута, у једну заклоњену увалу.

Све се то десило у необично кратком времену. Чим сам га пренео на другу страну пута, са брда су дотрчали неки борци из минерског вода. Вероватно су видели кад сам га преносио. Заједно са мном, они се још нису ни прибрали, а већ је дошао Плави и Јулка Мештеровић. И, као по договору, нико није хтео да поверије у то да је Фића мртав. Сви су се питали шта му је. А он је лежао у чистој зеленој трави док смо му скинули блузу, па затим кошуљу. Свлачећи га, нико није приметио рупу на блузи и кошуљи. Очекивали смо, ако је рањен, да ће се испод одела појавити крв. Тек после пажљивог прегледа докторка Мештеровић је нашла малу округлу модрицу на леђима. Траг залуталог метка који није имао снаге да избије спреда, на груди, али је био довољан да пресече живот најмилијег и најпопуларнијег комесара 1. пролетерске.

Радмило ВУКСАНОВИЋ

МИНИРАЊЕ ЗВОРНИЧКОГ МОСТА

Ујутру око 9 часова срели смо курира из штаба бригаде, који је ишао у Војвођанску бригаду. Он нам саопшти да је Зворник ослобођен. Око 14 часова пошли смо у град, али смо били „поздрављени“ митраљеским рафалима с друге стране Дрине. Склонили смо се с пута у корито речице, која се ту, у Зворнику, улива у Дрину. Ушли смо у неку воденицу поточару. Наиђосмо на групу партизана с рањеником. Авијација је почела да бомбардује град. Бомбе су падале и око нас.

Када је престало бомбардовање, група партизана изнесе рањеног друга и затражи да им и ми, минери, помогнемо. Питао сам једног од њих (био је курир у штабу дивизије) ко је тај рањеник. Рекао ми је:

— Друг Фића, тешко је рањен.

Занемео сам. Нисам знао шта даље да га питам, нити сам могао. Срце ми се стегло. За размишљање није било времена. Већ је превијен, али сада му је требало указати и лекарску помоћ. Скупљо сам толико снаге да кажем:

— Другови, брзо, морамо помоћи другу Фићи.

Минери су се погледали и једва проговорили:

— Друг Фића рањен?

Хитро смо пришли носилима и понели вољеног комесара. Био је у агонији. Није давао знаке живота.

Ишли смо уз поток, док нисмо зашли за једно брдашче и склонили се од пушкарања, које је долазило с друге

стране. Продужили смо за село Снагово, где је био смештен штаб дивизије. Када смо стигли и спустили рањеног комесара, пришли су му другови Коча, Плави, Рођко и другарица Џана. Њиховом изненађењу и узбуђењу није било краја. Нико није могао да проговори ни речи. Затим се неко снађе и повика:

— Лекара зовите, брже!

Мало касније, и поред лекарске помоћи, његово срце је престало да куца. Један живот се угасио прерано. Угасио се ту, на домаку наше Србије, Фићине Србије, у којој је он 1941. дизао устанак. И ето, сада је остао ту, пред њеним прагом, на вечитој стражи.

Ноћ је пала када смо се спустили у Зворник. Потражили смо штаб 1. бригаде. Примили смо наређење да порушимо гвоздени мост преко Дрине. Када сам чуо те речи, нешто ме је заболело. Мост порушили! Зар нећемо преко њега у Србију? Све до тог часа чврсто сам веровао да је дошао тренутак да се вратимо у Србију, да бисмо продужили оно што смо започели 1941. Тешко сам се да је то, можда, ипак неки тактички потез Врховног штаба. Порушити мост и тако заварати непријатеља, одвратити му пажњу од преласка преко Дрине, а затим негде — где се он најмање нада — форсирати реку и у нездржљивом јуришу ући у Србију. Дивио сам се свом открићу!

У штабу смо дознали да је приличан број усташа и добрана пребегао преко моста у Србију. Доста их је побијено при преласку. Непријатељ стално припуцава и осветљава мост ракетама, јер се плаши да ћемо га прећи. Саопштено нам је да зато морамо радити брзо и опрезно.

Спремили смо све што нам је било потребно. Експлозива и другог материјала имали смо у довољној количини. Требало је још извршити и неке прорачуне, али нисмо знали димензије моста. Лук моста према Србији био је дрвен, јер је гвоздени лук у априлском рату 1941. порушила бивша југословенска војска, па су Немци касније направили првијорни дрвени део који је служио за прелазак возила.

Пошао сам у извиђање моста са Кићом Певишићем, рутинираним минером, предратним студентом права, Душаном Врзићем и Костом Станићем, рударима из Ибарских рудника. Привукли смо се опрезно реци и из непосредне близине осматрали. Уочили смо да је лучни носач према босанској страни, то јест према нама, на клизачима и да није утврђен. Значи, неће бити тешко да се поруши.

Вратили смо се да припремимо минска пуњења. Одлучили смо да у свако пуњење ставимо по десет килограма експлозива. машину за електрично паљење нисмо имали, па је мина требало активирати помоћу детонатора (рударске

каписле), а за паљење детонатора имали смо спорогорећи штапин. Спремили смо и друге ситнице: минерске шибице, даске, новине, канап и танку меку жицу.

Кад смо пошли на извршење задатка, ноћ је већ била далеко одмакла; тишину су реметили кратки митраљески рафали, пущњи из пушака и ракете, које су повремено осветљавале околину моста и бучне таласе. Град је био туробан и пуст. По његовим улицама саплитали смо се о покидане телефонске жице и газили по разбацаним камену, циглама и црепу. Нигде да чујеш или да сртнеш мештанина. Крећемо се опрезно уз пратњу патроле бораца Београдског батаљона, који је са неколико мањих група посео обалу Дрине.

Дошли смо до моста, крај којег су у заклонима лежали борци. Лево од њега светлуцали су се и пушили угарци греда порушене и запаљене зграде. Хитро смо пришли мосту. Заклонили смо се за челичне лукове и конструкцију. Морало се брзо радити. По ранијем договору, Душан и Коста су се успузали уз лукове и постављали минска пуњења на висини око два метра, а Кића и ја смо их постављали на бетонском постолју, на клизаче. При раду су нам помагала два друга: Милош Плећаш и Драган Митровић, који су нам додавали експлозив и други материјал. За то време ракете су неколико пута обасјавале мост.

Ближила се поноћ, а ми смо један другом шапатом саопштавали да је све спремно за паљење. Пренели смо то и борцима који су лежали у заседи крај моста, да би се повукли даље. Још у току рада обавештени су грађани да отворе прозоре и да се склоне у подруме или сигурније куће.

Све је било спремно за рушење. Тада сам издао наређење:

— Пали!

Настало је шиштање спорогорећег штапина, чију смо дужину за свако пуњење подесили тако да би до експлозије дошло после два минута. Трчећи смо се удаљили од моста и склонили у подрум једне камене зграде. Онако задихани, очекивали смо резултат. Тишина. Наједном се проломи експлозија. Четири експлозије, које смо једва успели изброжати, јер су готово сва четири минска пуњења експлодирала у исто време.

Одахнуо сам. Али да ли је мост срушен? — почело ме је одједном мучити то питање. Ако није — ми задатак нисмо извршили. Из овог размишљања трже ме још једна јака експлозија, па одмах друга, трећа и четврта. Био сам запаљен, као и сви моји другови. Откуд осам експлозија? Ипак смо сви углас викнули:

— Ура! За победу!

Непријатељ је тада с друге стране Дрине отворио паклену митраљеску ватру, која је трајала око петнаест минута. Опет је почeo ракетама да нам осветљава. Спазио сам да је мост срушен.

Вратили смо се у штаб, где сам известио команданта Божа Божовића да је мост онеспособљен за сваки прелаз. Изнео сам да смо, поред наших експлозија, чули још и друге четири, али да не знамо како је дошло до њих и ко их је изазвао.

— Браво, минери! Сила сте ви! — похвалио нас је командант бригаде.

Кад смо изашли из Зворника и попели се на стару тврђаву, свануло је. Угледали смо челично-дрвени колос како лежи срушен у води, сем једног дела лука који је висио. Мост је био срушен и на „њиховој“ страни. Значи, у исто време када смо ми минирали и непријатељ је то исто учинио, да би спречио наш прелазак у Србију!

Увече смо поново сишли у Зворник и порушили преостали део лука, који је висио на постолју моста. Сада је челична горостас или, како то Коста духовито рече, „гомила гвожђурије“ цела лежала у хладним таласима Дрине.

Миливоје КАТИЋ

ДУШАН ВУЈОШЕВИЋ

Храбри митраљезац

Ова прилично скраћена прича о једном митраљесцу из нашег 1. батаљона, тачније: из 3. чете, дуг је према погибулом другу, једном од многих, али ипак друкчијем од свих. Друкчијем од Томе Којичића и Вељка Миладиновића, који су из 6. батаљона „гостовали“ код нас као појачање за вријеме опсаде талијанског гарнизона у Калиновику. Драгутин Лутовац, Михаило Недовић, Мирко Нововић били су takoђе популарни, али на пушкомитраљезима марке брно, шарац и лаким бредама, док је такозвана шињара Милоње Стијовића с гајком од три хиљаде метара одлично послужила у многим приликама, поготову приликом препуџавања са усташама око Купреса.

На први поглед Душан Вујошевић могао је да личи на човјека помало на своју руку. Енергија која је у њему кључала била је оне врсте која у том врењу бљеска противрјечностима. Ријетко сам и прије и касније срио тако горду а присну, несавитљиву а благу, нестрпљиву а опет стамену и упорну људску природу. Био је узбуђен као кошница пчела, а опет пун неке тишине која се никада не мири у својим дубинама.

Оних јулских дана 1941. године када се кренуло на Беране био је у најбољим годинама. Његов изванредно прецизни инстикт помало одудара од успављујућих породичних прилика у којима је одрастао. То чуло продужавало се код њега и на вријеме, и на осјећање за правичност, на природу, људе и дogaђаје, као и на оне грозничаве ратне тренутке када дио секунде одлучује о смрти, о победи и узмаку. Бљеском тамних зјеница, хитрином мисли, једнако је про-

ницао одстојања на гајки тешке бреде као и правац кретања кроз мракове зеленгорских шума.

Ко год га је познавао морао је да га поштује, ту енергију одлучно поштену, ту вјеру у постојаност себе и других у том збијеном, црномањастом младом човјеку чекињасте густе косе и енергичне физиономије. Имао је замишљен поглед и тесано чело инације. Не, с њим није било весело свађати се, али и да је икада дошло до тога, морао би свако „с оне стране“ која се зове Душан да препозна човјека који се никада неће послужити нечасним средствима, јер је за такве прилике лукавство оружје слаботиње.

Његов посао био је — да у име сјутра, за будуће археологе обогати тло некадашњег Илирика, да облапорним наследницима старог Рима, Теутонцима кукастог крста, загорча дан и „ослади“ нашу добру земљу, која је многима овог рата зачепила уста. Кажем борба, убијање. И то је једно од многих противрјечности коју је дијелио са свим партизанским борцима. Али, како је и сам говорио, „нијесу Њемци и Талијани лептирови на ливади која се зове Југославија, па махнеш капом и они одлете. Свињу мораш ногом у њушку“.

Најтеже је сада, послије толико година, поново га склонити из неколико виђења. Лакше је саставити поцијепану слику из парчади које је вјетар већ разбацао по пољу. Да ми је остављена макар и трунка слободе да измишљам, лакше бих повезао детаље и они би се сами водили и помогали у назиђивању лица. Али, овдје, и без те олакшице, сјећања на Душана су таква да ће можда неко рећи: немогућно. Али још на почетку молим Сумњу да се сјети, мада Душан није херој те врсте, да човјек не познаје своје могућности док га, као у оној народној причи, учитељица Невоља својски не прикљешти.

Пред улазом у текстилну трговину Вујошевић, једну од највећих у главној улици предратних Берана, често је сједио млад човек, задубљен у новине, илустрације, књиге. Са танким брчићима, лежерно уваљен у плетену фотељу, рано прогрушаних сљепоочница био је налик на неког од хероја стрипованих романа, којима је, чинило се, тада често „убијао“ предуга паланачка поподнева. Био је већ ожењен и отац двију дјевојчица. Сатима је остајао ту, на плочнику, омамљен јутарњим сунцем и књигама са чијих је страница подизао очи само да умири дјецу.

Члан милионарске трговачке породице Вујошевић, Душан је уочи рата мало личио на пословног човјека, а још мање на амбициозног трговца „од напретка“. Подсјећао је на једног од оних ријетких побуњених богаташа које ситост није морално усмртила. Можда је у авантуристичким ро-

манима налазио онај други, живљи живот, хранио машту крупним збивањима, нечим из темеља друкчијим од пала-начког трговачког таворења, пребрајања, бакалисања, прављења од динара — два... и... до очаја малограђански „јасне“ будућности.

И тако, све до 1941. године, до тутња њемачке моторизације уз Лим, до доласка Талијана и устанка у беранском крају, до оних необичних, тијесних дана и предугих ноћи стрепње. Тек у вријеме одбране слободне територије, Берана и околине, од талијанско-балистичких банди, које су наваљивале и преко планина, од Метохије, затреперило је пред мојим очима поново Душаново име, и то са шапирографисане странице партизанског билтена, у коме га је руководство устанка у Црној Гори јавно хвалило за изванредну храброст као митраљесца на фронту према Метохији.

Тих дана на тек ослобођеним беранским улицама, дана првог народног одбора и нове слободе, гомила заплијењеног талијanskог оружја и првих чета народне војске, из Душана Вујошевића, из његове некадашње привидне лежерности усправила се нагло, са бредом преко рамена, необична храброст равна онима са страница народне песме.

Ускоро сам се с њим и лично срио.

За вријеме напада на Растводера, једног од муслиманских квислинга, пошто нијесам имао пушке, додијељен сам Душановом одјељењу, да ређам метке у црне оквире његове тешке бреде... Слутио сам по мраку да смо на ћувику; узалуд сам трудио поглед, долину под нама скривала је магла и поноћ на чијем је дну шумила ријека, или вјетар. Спреман за прве рафале, ишчекивао је да борци најприје упадну у појате овог крволовка, кога је требало као симбол издаје збрисати са списка живих. Нервозан и испрекидан почетак борбе ускоро је „зачинио“ крупан, ефектан глас тешког митраљеза. С времена на вријеме подигао би прст са обарача, ослушнуо дозивање разбијене мусиманскe милиције, личне гарде Растводера, па их опет просуте по брдима насумце тражио рафалима. Ђутећи пружио би руку за новим пуним шаржером и бреда је опет понављала једно отегнуто: хххаха! надјевено потцикивањем стрављених група и густим пуцкетањем пушака око Растводерове куће.

Са урликом талијанске артиљерије, која је сву ноћ бje-сњела, мијешао се офанзивни хохот Душанове бреде. Чудно загледан преко мушице, скоро упијен у непријатељеве ровове, на Пљевљима је дејствовао са чистине, незаклоњен, изложен сноповима рефлектора који су прелазили преко његовог лица и тражили мету, са једва стотињак корака.

Ни те, ни других ратних ноћи ни дана, митраљезац Душан Вујошевић није признавао надмоћ непријатељева ватре. Притискујући обарач, знао је да сада наши ускачу у ровове, хватају се укоштац са „жабарима“, убацују бомбе, ускачу у други ред ровова, пузе према новим пушкарницама, кроз бодљикаве жице... Осјећање дуга пред слободом претапало се у убојитост, у обавезу према саборцима, у вјеру у своје другове, партизане, комунисте, у вјерност борби...

А изјутра дође најтеже. Карабинијерским нишанима сунце откри чисте мете, управљене партизане у јуришу и међу њима Душана Вујошевића са митраљеском цијеви на рамену.

Послиje неуспјелог напада на Пљевља, у Павином Пољу, добровољно се пријавио у 1. пролетерску бригаду, у 3. чету њеног тада формираног 1. црногорског батаљона. Од тада, његов пут је уједно и борбени пут 1. пролетерске, све њене битке и покрети. И ма колико се детаљисало из борбе у борбу око тог лика, без и трунке фразе може се рећи да од устанка у Беранима до погибије, у љето 1943, Душан је ријетка уједначена храброст, без тренутка колебања. Сем што се понекад на кратко одвајао од 3. чете (с посебним јединицама тешких оружја, са пратећим водовима и четама баџача и топова, а сјећам се, у једној борби је руковао тешким баџачем), претежно је био ту, са својим 1. батаљоном. У даноноћним маршевима, у иссрпљујућим прегањањима с црногорским четницима на Дурмитору и Сињајевини, не сјећам се да сам икада чуо уздах малаксасти са његових уста.

На Марковом брду код Колашина, четнички топџија је узео директно на нишан његов митраљез. Почело је мучно вребање и задавање спретних удараца. Секунде су одлучивале о томе — ко ће кога. Најприје би планула цијев брдског топа пито у Колашинском пољу — знак да се нишанија Вујошевић благовремено удаљи са одјељењем за који тренутак од своје бреде. Бројали смо, све док се пред ногарима митраљеза не распсне прецизно послата „јабука“, а онда би Вујошевић опет „решетао“ четничке стројеве својим такође прецизним рафалима. Тај двобој трајао је читаво једно поподне.

Био је обдарен челичним нервима, што је непријатељ много пута осјетио, било да је Душаново око преко мушице „бискало“ талијанске пелерине и балистичке чакшире по доловима Џмиљевиће, или на Улогу црногорске четнике, повијене под пљачком, или њемачке маслинасте противе код Кључа, Јајца, на Челебићу, Зворнику, Црном бору, или Францетићеву „Црну легију“ на падинама Цинцара. Та не-

уморна, одиста монументална храброст као да је извирала дијелом и из карактера, из дубоког презира према страху; кукавице су за њега биле „помало живи мртваци“. Знао је да направи разорну и неправедну шалу на рачун поједињих невичних бораца, још непрекаљених младића из попуна батаљона, који би се понекад и због нервне лабилности стварно разбољели уочи тежих окршаја. За њих је требало имати мало више стрпљења, постепено их уводити у страву борбе, док се на примјерима искуснијих бораца не увјере да „сваки метак није намијењен баш моме челу“.

Никада нећу заборавити окршај с Францетићевом „Црном легијом“ на Цинцару, која се пробијала према Ливну. Јутарње сунце бљештало је право у очи, а иза тог засљепљујућег пурпуре, са развијеним барјацима просула се једна од најкровоточнијих усташких бојни. На ледини, испред шуме и 3. чете, Вујошевић истрчава са одјељењем и поставља у журби митраљез да би што боље искористио прве тренутке развијања непријатеља у стријелце, јер су редови најгушћи за митраљеске рафале.

Била је то једна од тежих борби када смо имали шест мртвих у батаљону, претежно убијених у чело. Имао сам утисак да је Душан у току те ураганске пуцњаве не само рафаљима већ и психолошки „контактирао“ са непријатељем, пратио његова расположења, како би му „ишао уз нос“, стругао му по нервима, да би што јаче осјетио психолошку надмоћ... И ту, на ледини, као на длану, инацијски се показивао непријатељу и мамио ватру на себе. Меци су праштали, јаукали, ударали о ногаре, и то је потрајало доста дugo. Као да је непријатељ губио вјеру у своје оружје, ватра је „одшетала“ према другом сектору. Нерви су побијдили пљусак челика. А онда се, пребацивши као метални штап цијев бреде преко рамена, одгегао на челу свог одељења у шуму.

Код Мојковца сатјерани на Сињајевину, четници су у крдима одступали подножјем преко ливада према Колашину. Сломљени у претходним сукобима, пружили су још једном слику своје моралне биједе и пораза. Наш батаљон, под крајње умјешним командовањем Пера Ђетковића, узастопце их је пресијецао у одступању, изненађивао, разбијао. По путевима су остајали трагови четничке „идеологије“ — клубад, вуна, вериге, жаражи и тронощи, напљачкани од партизанске сиротиње на Дурмитору и Сињајевини. Требало је само журити и не дати им да се зауставе, кидати их даље, и разбијати на групе, а затим у — заробљенике.

У том претрчавању и пресијецању, Душан се са својим одјељењем обрео испред самог чела четничке колоне скупа са пушкомитраљесцем Нововићем. Отворили су ватру право

у прса четничке руље која се најприје скаменила, ускомешала, и затим разбјегла у двије групе. Једна је окренула преко Таре да хвата заклон поред обале, а друга се развила у стријелце, страном право на истурену групу партизана, на митраљез. Ријетко је када Душан тако убрзано празнио оквир за оквиром, док се „ојкање“ четничко примицало кроз ријетки шумарак пријетећи да га зароби. До посљедњег могућног тренутка остао је ту, истурен на брду, већ одсјечен четничким обиласком. Онда је са постоља скинуо врелу цијев и пожурио уз брдо да се што прије склони пред очајничком буџицом поражених четника којима је његова бреда онемогућавала повлачење. Морало се журити. Секунди су одлучивали. Узбрдо је Јусуф Дорић изнемогао. Талас четника га је захватио. Нађен је касније у шуми заклан, крај стазе куда је прогоњено крдо четника малочас протутњало.

Све ми га више претиче: бјежи ми ван ових редака. Не толико што га не слутим, већ због немира, огромног, неутоливог немира, сличног планинском брзаку; и због контраста који га, све док ово пишем, чине час Тарас Бульбом, час Хамлетом. Да илуструјем боље сложеност тог лика, хватам у лету сјећање на један исјечак из разговора о Душану, негде око Босанског Грахова у току борби са Ђуђевим четницима. Његова борбеност имала је по једном тадашњем „мишљењу“ из наше чете „нечег легионарског, дивљег“. А иза тог разглабања, осјећао сам, вукла се глупа стара секташка предрасуда о Душановом „милионарском пореклу.“ Зато што се није дао лако „сврстati“, људе најкнуте на схеме „одока“ замарао је собом, неке круте лијнијашке нарави у чети више него што треба. Када говорим о контрастима, мислим на извјесне отпоре према бездушном сврставању. Дисциплинован у најтежим тренуцима борбе, он се као храст у пећини, као жив у мртвачком сандуку бунио против непотребне строгости, јер се осјећао убогаљен оним бесмисленим глупостима које називамо (јаловом ситничавом) тачношћу. У том отпору Душановом било је више реаговања здравља према сакаћењу у име реда него младићког анархизма. Ја сам у Душану не једном видио својства Или-Куче Марка Миљанова, на кога асоцира и његов мученички крај.

Истина о њему, о његовим унутрашњим квалитетима не би била пуна када причи о спонтаном карактеру његове храбости не бисмо додали истину да се она својом љепотом ослањала на његов идеал, на револуционара. Свијест о догађајима била је дубоко комунистичка, јер се према свему што се збивало око њега и у свијету односио активно. Његов живот је то најбоље показао. Прилагођавање новим условима борачког живота брзо га је ослобађало навика

ранијег изобиља, господствености, јер је Душан искрено мијењао себе у оданог, истрајног пролетерског борца. Откидао се од своје прошлости ћутањем, мишљу. Далек од сваког вербализма и површности, у томе је чак ишао до неке врсте још једног „рата са самим собом, некадашњим“, до ухођења својих мисли „да ли су довољно на свом мјесту, да ли могу да издрже сопствену критику“. Он је заиста све жртвовао свом циљу још прије него што је дао оно најдрагоценје, живот. Тај изванредни борац и човјек био је достојанствен и племенит и до суза осјетљив на примједбе које би дошли од стране Партије. На положају командира пратеће чете ту своју унутрашњу строгост претворио је у интензиван рад „на уређивању прилика у јединици“.

Партијска организација 3. чете примила га је у Партију касније него што би се очекивало, тек негдје крајем 1942. године. И то након интервенције батаљонског партијског руководства, против нечега што је личило на секташење. Пријем у Партију учинио је Вуjoшевића још иницијативнијим, унио је више доброте у његову храброст, ослободио га је елемената ината, подстакао га да као борац шире гледа и да се свестрано уноси у читав план сваке битке.

Пратећи га и кроз оно што се о њему говорило послије Сутјеске, Душанов подвиг испред Зеленгоре граничи се с најсмјелијим дјелом маште; пред зидом непријатељевих снага штаб 1. пролетерске дивизије тражио је најслабије тачке у обручима. То, да смо два пута већ из Црне Горе у Босну прелазили преко Јелеча, непријатељ је могао лако да зна и на основу тога још лакше да претпостави да ћемо се и у петој офанзиви усмјерити тамо. Или — туда негдје, на линији Улог—Калиновик. Никада као тих тренутака нијесу биле потребне храбре очи и уста која би разбила неизвјесност подацима о стварном стању непријатељевог распореда на том сектору, да би омогућила коначан потез наших јединица, јер све друго било је гатање и празни ризик.

Истог дана када се командант 1. батаљона, Саво Бурић, опростио са батаљоном и пошао у другу јединицу, Душан креће са Мркаљ-клада, као обавештајни официр 1. пролетерске дивизије, на један од најтежих обавештајних задатака. Слични извиђачи пошли су тада и из других батаљона наше бригаде. Прве њемачке јединице већ су запосјеле Сутјеску. Пробио се између њих и преко Зеленгоре, кроз четничке засједе, доспио до Обља, код својих пријатеља, где је његов 1. батаљон боравио након Игмана 1942. године. Одатле је испитао кретање и јачину непријатељевих снага од Улога према Калиновику, Јелашцу и Мильевини. Његов

повратак у јединицу и сабрани подаци о концентрацијама непријатеља на Барама, Кошуру и Јелашћу оријентисали су 1. пролетерску дивизију између тих чворова и касније усмјерили чело читаве главнине преко Миљевине, где су лако распршена незнатна њемачка обезбеђења и био успостављен мостобран, о који се тог дана, а и касније, сломило неколико њемачких јуриша из правца Фоче.

Душан се није више задовољавао да „прикива“ непријатеља прецизним рафалима, да га натјерије да легне у блато. Подвиг испред Миљевине уврстио га је међу прве, најсмелије и најдуховитије обавештајце нашег рата.

Ослобођење Власенице, Сребренице, Дрињаче и Зворника послије пете офанзиве, наговјештај талијанске капитулације и нагли покрет 1. пролетерске за Далмацију, вијести да се и на тај нови „пропланак“ слободе од Тузле крећу два усташко-домобранска здруга, специјално обучена у Њемачкој за борбу против партизана — затекли су Душана Вујошевића на дужности обавештајног официра 16. дивизије. Његова је храброст и ту често постала неопрезност. Оно што борца краси, обавештајца често уништава.

Вујошевић је прикупљао податке; тереном који је држао непријатељ кретао се под видом трговачког путника. Четници су посумњали, и тако је пао у непријатељеве руке у љето 1943. године.

Мучили су га да би од њега сазнали драгоцене податке о снази и намјерама партизанских јединица, али Душан није попустио. Узалудна су била сва настојања целата.

Умро је у најтежим мукама, али четничка издаја од њега није извукла ни једне ријечи.

Радоња ВЕШОВИЋ

ТРОЈИЦА ИЗ ЖЕЛЕЗНИКА

Батаљон стеже обруч око Шћита. Усташе из самостана и околних кућа пружају очајнички отпор. Митраљез са торња затвара сваки прилаз.

Тужно писне метак. Камен је тврд за њега. Тужно писне и потоне у речици. Чини се да речица јеца. Сузе је чине још лепшом и чаробнијом. Кад би било услова да се дивимо уметности природе и упорности времена при стварању овог прекрасног предела!

— Так-так... кр-кр-кр... Митраљези режу и сеју смрт.

Поскочи борац и баци се у нов заклон. Сваки скок, метар ближе самостану. Сваки метак — усташа мање. Знају то усташе и зато: так... кр... Митраљези режу и сеју смрт.

Усташе се деру панично.

— Само се ви дерите, не знам нешто докле ћете издржати! Уосталом, ево вам и овај шаржер — процеди кроз зube Станко Гађеша.

Негде десно од речице на једној омањој висоравни положај је посела 3. чета Београдског батаљона. По средини стрељачког строја леже три борца: Милован Нићифоровић, Радоје Прволовић и Милорад Ђирић. Три младића из Железника. Увек се нађу један поред другог, увек заједно нападају. Дим их обавија. Плотун и дим. Само неприметни трзаји кундака. Опет подигнуте пушке и плотун. Усташе се повлаче у самостан.

— Сада би било добро засути их бомбама — предлаже Нићифоровић.

— Ако нам само допусте. Уосталом, није нам први пут да идемо испред — шапуће Прволовић.

С леве стране се огласи митраљез. Тешко смо могли да видимо где је. Отерао је усташе са ове стране, тако да смо већ слободно улазили у двориште. Митраљез је упорно тукао. Били смо јако гладни, али смо чули да је командант, Миладин Ивановић, наредио да се ништа не сме дирати пре свршетка борбе, па се глад страховито појачала. Јуришамо и даље.

Тројица из Железника јуре испред осталих.

— Пребацуј се, Ђирићу, још, нека бију!...

— Узмите заклон, децо! — виче неко.

Борба се распламсава. Нићифоровићу је врх шајкаче пробијен. Смејуљи се тројка.

Сви се померамо напред. Ућутка их наша снага, полет, митраљези.

Већ сутрадан одомаћили смо се у Шћиту, као да смо у нашој Посавини. Свуд око нас лелујају се жита. Само су нас стрмине подсећале да смо негде далеко. Дошло је време жетве, требало је помоћи народу и припремити жита за једилице и болницу. Старо жито је већ нестало. Дошао је и Чича Јанко да организује косидбу с манастирских њива за болницу која је требала за нама да стигне.

За косидбу се за час нашло добровољаца међу Посавцима. Позајмљене су косе по селу. Увече је одзывањало на све стране откивање коса. Као да смо заборавили да је рат.

Ујутро су се борци будили и радознало погледали небо. Данас је дан жетве.

Први спонови су с песмом пали. Затим је настављена косидба уз разговор и задиркивање. Али су се постепено јављале успомене на прошлост, на родни крај.

— Кад сам ја са Дивном косио — прича један млад борац — то је било севап видети. Коси и купи цео дан, а увече она једним, а ја другим путем, па се опет у њиви сртнемо. Ex! Њена чврстина, моја упорност, месец. Ex, људи!...

— Нас тројица смо ишли заједно на сеоске мобе, а овде се жешће ради него у мом Железнику — каже Првуловић.

— Друже водниче, шта ћу са овим мртвим усташама? — пита један војник Станка.

— Шта ћеш? Питај да ли неки хоће да помогне да се жито сакупља, а ако неће, намести их негде да вране сакупљају.

Свуда смех и радост. Зрело жито и сунце. Жетва. Ново зрно. Дивота и задовољство.

— Е, људи, усташе ми баш покварише дан.

— Зашто.

— Види их како се лепо одмарaju. Ама, човече, они

ми и живи смрде, а мртви — пих! Треба их негде посахранявати.

— Али где?

— Ама, негде у дубоку јаругу. Само пазите, другови, да то буде далеко од хумке друга Лазе Викала. Јъди, видео сам, пресече га митраљез. Страшно је било. Пуцао је у један прозор и када је погодио митраљесца хтео је да се пребаци на други прозор. Митраљез га захвати. Само је успео да викне: „Пуцајте тамо...“

Предвече, када је дан жетве био на заласку, пошао сам у штаб батаљона и испред куће спазих три борца, три младића из Железника. Још знојни од косидбе.

Милован Нићифоровић стоји као одваљен. Висок, смеђ младић, изванредне лепоте, тихе нарави. Његови гестови су били промишљени. Имати тако храброг борца, значило је сигуран успех у борби.

У средини је стајао Радоје Првуловић. Одувек ме је тај одушевљавао својом дружельубивошћу и веселошћу. Његова дивна глава је просто изазивачки лежала на широким плећима. Његове духовите досетке су увесељавале целу чету. Увече, када бисмо засели око ватре, другови су једва чекали да нам Радоје нешто исприча.

Трећи је био Милорад Ђирић, коме су мало веће очи давале вечно замишљен изглед. Никада, човек није био сигуран да ли је весео или тужан. Његове наглашене очи стално теже да продру у душу природе и збивања око нас. Био је омиљен у чети, иако је каткада волео да потражи буре. Ако би попио неку више, ништа није мењао од свог израза. Постајао је још мекши и приступачнији.

Добро се сећам његовог доласка у одред у посавском селу Великом Борку. Дошли су да ухвате везу ради приклучивања Остружничке чете нашем батаљону. Ми смо знали да таква чета постоји, да има око четрдесет бораца и да су њени оснивачи чланови КПЈ са Чукарице, а командир и комесар Синиша Николајевић и Брана Цветковић.

У тој чети сам запазио ова три полетна и храбра друга. Увек сам о њима добро чуо и сада ми је чудно што се налазе пред штабом. Гледали су у врхове ципела као да су хтели погледом да их зауставе да не би одлутале незнано куд. Осетио сам да се нешто догађа.

— Шта ћете ви ту? — питао сам.

— Ето, тако — процедили су кроз зубе.

Ушао сам у штаб, где сам затекао комесара Чеду Миндеровића и заменика Вањку Вондрачека. На моје питање, објаснили су ми да су ова тројица осумњичени због дезертерства једног друга. Нисам могао да верујем у то. Изнео сам све што знам о њима. Лако и брзо смо доказали њихову

оданост и исправност. Заузели су своја места међу другогима. Били су одушевљени нашим другарским поверењем у њих.

Сутрадан су се опет прикључили жетви. Њихове косе су просто летеле, нико им није могао стати у ред.

Морали смо и оврћи жито, а није било дреша. Дознали смо да вршалицу има сељак у суседном селу. Одмах је кренула група к њему, да га замоли за послугу. Са њима је ишао и стари Сава Пјескоњић, из Белановице. Он је у Србији имао своју вршалицу и био познат у околини као одличан домаћин. Сељак је пристао да им да вршалицу, али није имао каиш. Сава је додао, зналачки загледајући у машину:

— Узмимо је. Снаћићемо се.

Кад су се вратили, њих тројица из Железника почели су да се сашаптавају, а затим се један од њих дигао и сигурним гласом дао је предлог:

— Ми мислим — имамо опасаче. Моћи ће да замене... Да их укупчамо један за други.

Сви су заћутали, најпре изненађени, затим неповерљиви. Неко је додао, као да пита себе:

— Хоће ли издржати?

— Да пробамо.

Са шездесет опасача бораца Београдског батаљона машина је покренула дреш. Било је то читаво славље. Чича Јанко се радовао као дете. Скупа са нама. Сваки је заузео своје место, као да смо у борби. Плева је почела да лети око нас. Чика Сава је тога пута био командант. Издавао је наређења повишеним, некако званичним гласом. Око Саве су стално били њих тројица, највреднији и најстручнији сарадници. Капе и одела били су им обавијени плевом и прашином. Само су им светлуцале очи, некако искричаво, пуне радости...

Убрзо се прочуло у народу да је оспособљена машина за вршај. Најпре су долазили да виде, а онда су нам се прикључили. Овршено је жито за војску, па је затим започео вршај за сељаке.

Тако се завршио наш боравак у Шћиту.

Било је пријатно гледати те младиће како са још већим жаром изгарају у борби. Зближили смо се толико да појединости, и оне најинтимније природе, нисмо крили један од другог. Калили су се и израстали у снажне личности. Ској и Партија су их запазили, помагали и примили их у своје редове.

Пролазили су дани и месеци. Нићифоровић је десетар, водник, па командир 2. чете.

Чуда је стварала и та чета, а нарочито на Сутјесци и Зеленгори. Штитила је пролаз осталима. Нићифоровић је увек са бомбашима, крај митралјеза. Хтео је да се истакне, да покаже вредност. Штитио је млађе, учио их и саветовао. Задатак је успешно обављао.

Од Калиновика према Фочи се простире каменит пут. Немачка колона наступа и батаљон доспева у тешку ситуацију. На положају су борци 2. чете са Нићифоровићем на челу, чврсто прибијени у заклоне.

Ветрић је донео буку мотора. Упорно је ровало по ваздуху, нагонећи човека да размишља о нечему тешком и немогућном. Гдегде блесне део тенка. Борци чекају. Ваздух јеца од буке. При првом сретању војника са тенком, коса се сама диже. Али то је само привремено осећање. Доцније човек, баш због осећања да је слабији, постаје лудо смео и креће на то брдо гвожђа са оним што му се нађе при руци.

И тенкови су дрско наступали. Почела је паљба у њихове отворе. Меци су тужно пиштали одбијајући се од оклопа. Тенкови су просто зачуђено застали, а онда засули положаје из свих оруђа. Створен је пакао. Борци су поскачивали увис од удара тешких топовских зрна. Митралјези су штектили дуго и досадно. И онда, као нешто нестварно, полетели су борци из заклона. Врило је.

Миљевину је покрила тама.

Бачене су прве боце на тенк. Букнуо је пламен, са једне, друге, треће стране. И тенк се затресао. Болно и очајно. Хтео се отрести нежељеног госта који се упијао кроз све могућне отворе. Тенк се трзао, ровоа и шкрипао. Около свуда дим и пламен. Митралјези. Борци падају. Нема сунца.

— Ура... — разлеже се пространством — тенкови одступају.

Спремало се невреме. Полако се окупља 2. чета. Пуно је другога остало на положају. Суморна чела и са неколико рупа на шињелу стајао је Нићифоровић пред четом. Погледом је лутао по боиштву, опраштајући се са палим друговима. Тенк се пушио. Сутон и умор.

Налазимо се у непосредној близини железничке станице Реновица. Батаљон се скучио у једној удолици и припрема се за прелазак преко пруге. Немци су осетили наше присуство и блиндирали воз патролира. Сачекујемо тренутак за пребацивање. Нићифоровићева чета обезбеђује пролаз.

На благом узвишењу осматрају командир Милован Нићифоровић и комесар Милосав Бојић. Оклопни воз је наишао. Борци пуцају из заседе. Команда да се одлази у заклон. Други рафал, и командир је пао на пропланку. Прискочио му је Бојић и застao скрушен. Са средине ко-

мандировог чела зракасто су текли поточићи крви. Бледило је загосподарило лицем. Модри колутови су уоквиривали очи. Поглед, упрт негде у пространу висину, говорио је о нечemu што није довршено. Посматрали смо мртвог командира и тужне очи увек насмејаног комесара. Тешки растанак другова и сарадника.

Бојић махинално позва болничарку Милу. Али завој је био сувишан. Неколико њених суза помешаше се с крвљу и потекоше лагано низ врат.

Било је све нестварно. Просто нисмо веровали да је мртав. На утрини, подаље од речице, порасла је свежа хумка са петокраком, на брзину истесаном. Остао је Милован Нићифоровић да са хуком реке чува друговима пролаз. Било нам је теже, јер је млади командир тога дана био једина жртва.

— Ама, људи, као да је хтео да погине — шапутао је један борац из чете.

Сетих се доласка његове мајке у Велики Борак, када је сва уплакана молила сина да се врати кући. Тешко су одозвањале сопствене речи. Не, неће погинути, вратиће се жив и здрав кући.

Осетио сам грч у грлу када сам сазнао да га његова мала ћеркица неће више никада загрлiti са речима „тата, мили“.

Пробија се 1. пролетерска, задаје и прима ударце. Стижу пролетери и тамо где се фашисти не надају. Бијемо. Рушимо. Одступамо. Заузимамо. Зворник смо опколили са леве обале Дрине. Са свих страна пуцамо. Усташе се избезумљено деру и сумануто пуцају. Радоје Првуловић успешио наступа са водом. Већ је зашао иза бункера. Баца бомбе.

Као да им прича бајку, тако се борци окупљају око Радоја. Просто траже заштиту и упутство иза његових широких рамена. Стјајао је као сд камена исклесан. Био се намерио на ново митраљеско гнездо. Онда је лежао у заклону. И баш када је хтео да скочи напред, метак га је погодио. Извукли смо га на страну. Чело му је оросио ледени зној. Гледао нас је упитно. Нисмо могли ни речи да изустимо. Рана кроз мошнице. Жмарци су ми прошли уз кичму.

— Не брини се, Радоје није опасно, вратићемо се у Србију, у Посавину. Опет ћеш носити млеко у Београд и бити срећан.

— Нећу више орати, сејати, жети, на вашар ићи, ни млеко носити ... Шта ја то говорим, ја хоћу да дочекам славу, слободу ...

Умро је на путу за болницу. Још једна свежа хумка из Железника.

Командирова и водникова смрт ме је још више зближила са Милорадом Ђирићем. Потпуно се бејаше опоравио од ране задобивене на Дувну августа 1942. године. Мислио сам да ће га та рана кроз груди заувек избацити из строја, али је он јуначки издржао болове и поново је дошао међу нас. Постао је озбиљнији и одлучнији. Ишао је из борбе у борбу. Његов минобаџач је чуда стварао. Имио је сигурно око. Просто је млатио непријатеља.

Дуго су непријатељеви војници памтили трагедију своје хаубичке батерије на Коњицу. Ровала је по нашим положајима. Пуцали су и на појединце. Осећали су се код своје куће. Једно вече Ђирић намести минобаџач. Дуго је загледао у справе баџача и у правцу Талијана. Био је мало узбуђен. Чинило му се да обавља неки свакодневни посао, заиста чудан. Убијање. Али убијање у самоодбрани — није злочин, већ прека потреба.

Писну прва мина. Мали подбачај. Друга... Посред батерије.

Пала је команда. Цео вод. Распали!

После десет минута фашистички војници су лежали заувек растврени око своје батерије.

А оног дана када се један велики догађај завршио, Ђирић је кренуо у своје родно место са чином капетана, да прича о друговима, борцима из Железника, погинулим младићима, о њиховим хумкама. Вратио се да помогне последратној изградњи.

Умро је и он, пре неколико година. Последице рана су завршиле причу о три храбра борца, о три младића из села Железника, чије породице и сељани чувају драгу успомену на њих и њихово село.

Добривоје ЦЕКИЋ

ПРОЛЕТЕРСКИ КОМАНДАНТ

Прошло је више недеља од борби у петој офанзиви. Прва пролетерска је већ била у централној Босни.

Корачали смо пространим Петровим пољем на путу према Травнику. Одједном, из средине колоне од двеста педесет бораца 3. крагујевачког неко је узбуђено повикао:

— Пазите!... Ено га Мома!

Стали смо као укопани. И сви смо погледали у истом правцу. Бочно од колоне, на око триста корака, стајао је човек са уздигнутим рукама као да једва чека да нам падне у загрљај. Иза њега, ослоњен на мотку, стајао је још један друг.

Накривљена авијатичарска капа. Плаве, увек насмејане очи. Кожни војнички капут и гегање у ходу које ствара утисак мрзовоље и одвратности према пешачењу. И изнад свега ведар, звонак глас, којим је, лежерно и тихо објашњавао ситуацију, саопштавао одлуке и задатке или најобичније разговарао и шалио се.

Мома Станојловић. Син крагујевачког радника. Двадесет трогодишњи авијатичарски поручник. Године 1941 — командир партизанске чете...

Отишао је из окупiranог града са првим десетинама радника, средњошколаца и студената, за које је окупација земље била почетак, а не крај рата.

Већ у првим данима, испуњеним бурним догађајима, многобројним окршајима, почетним ратним тешкоћама и кризама, а онда брзим успесима и успоном, Мома је својим држањем, поступцима, читавим својим бићем испољио оно најбоље чиме су се одликовали партизани у устаничкој плими и осеци. Изрази „Момина чета“, „Момин батаљон“ верно су представљали специфичност и компактност тих првих партизанских колектива. Све што би он учинио или рекао изгледало је, било је, у ствари, некако природно и једноставно.

Приликом обезбеђења Дуленског саветовања партизанских комandanата изненада се на суседном брегу појавила једна колона. Настала су нагађања ко би то могао бити. Многи су мислили да долазе Беличани. Мома је пажљиво посматрао колону и мирно рекао:

— Вероватно су Швабе. Беличани нису никако.

И мада је требало, заиста, из истог правца да нађују партизани, брзо је своју чету распоредио и спремно дочекао Немце.

После борбе питали су га како је на великој раздаљини, без двогледа, препознао колону Немаца. Појединци су очекивали да чују неку непознату тајну војне методе распознавања.

— Нисам ни ја био сигуран ко нам долази у госте — одговорио је Мома. — Али боље да их спремно дочекамо. Ако су Беличани — порашће нам углед у њиховим очима, јер ће видети да смо увек опрезни и војнички „дотерани“. А ако нису наши... онда је поготово добро да смо на положајима.

Чета је у овој борби запала у тешку ситуацију. Са брисаног простора морала је да се пребацује до сеоске школе у Ачиним ливадама, како би, користећи се заклонима, пружила већи отпор непријатељу. У једном тренутку Моми је слетела капа с главе. Подигао је са земље, отресао прашину и, веома задовољан, поново је ставио на главу говорећи:

— Овде неће бити здраво да заноћимо...

Пошто се чета повукла из полуопкољене зграде, показао је друговима своју капу. При врху је била пробијена куршумом...

Од те капе, авијатичарске шајкаче и авијатичарског кожног капута никако се није раздавајао. То су била видљива обележја његове наклоности старом, пилотском позиву и ваљда неке интимне чежње да му се кад-тад врати. Али и са капутом се догодило исто што и с његовим чежњама...

Четврта офанзива. На положајима око Иван-седла авијација је била веома активна. Мома је с нескривеном радозналочићу пратио летове авиона и, као на неком полигону, оцењивао технику и методе њихових поступака као да су били у питању наши, а не непријатељеви авиони. Примећивао је да дејствују са велике висине, туку насумце и по неоткривеним циљевима, слабо изводе вираже и још горе се „извлаче“. Ми остали не само што смо се радовали непријатељевим грешкама него смо, осећајући се инфериорно према том „душманину у ваздуху“, од свег срца желели да сви вратове поломе. Момино нерасположење према авијацији достигло је кулминацију кад је увече курир радног вода Јовча дотерао за вечеру само кувано месо, јер су приликом поподневног митраљирања били пробијени казани и храна истекла. Јовча је још саопштио Моми да је један запаљиви метак погодио штапски товар. А ту је, поред осталог, изгорео и његов кожни авијатичарски капут.

Април 1943... Устиколина.

Батаљон се у прави час нашао на другој обали Дрине. Први црногорски, који се раније пребацио, водио је тешку, неравну борбу на брду Капку. Непријатељу су почеле да пристижу и резерве. Требало је да Мома с батаљоном појури, како се чинило, директно у помоћ „рођацима“, чија је ситуација била критична. Неко је предложио Моми да батаљон крене право на Капак. Али је он наредио покрет ка Голом брду.

Колона је, упркос снегу, хитала. Капак је све више остајао иза нас. Са удаљавањем од тог погришта расла је и неизвесност код неких другова из штаба батаљона. Да се није погрешило што батаљон није кренуо право на Капак? Какву ће сврху имати дубоки маневар у бок Талијана ако изгубимо онај положај?

Мома није хтео о неизвесности и претпоставкама да разговара. И намерно се изгубио напред, са претходнициом...

На домак Голог брда стигле су патроле. Горе се налазе — извештавале су — јаке талијанске снаге, велика комора, артиљерија. Мома их је мирно саслушао, показао командирима чета руком правце наступања и шкрто изјавио:

— Тамо ћемо се видети. Ко жив стигне...

Талијани, потпуно изненађени нападом партизана из овог правца, пружили су кратак и неорганизован отпор. Нешто одлучније су се борили једино војници који су обезбеђивали пуковски штаб. Непријатељ је био потпуно захваћен паником, јер су и Крајишници, још дубљим маневром, избили у позадину ове велике непријатељеве групације.

На врху Голог брда окупили су се око Моме чланови штаба батаљона.

— Најбоља је помоћ другоме ако најпре сам извршиш свој задатак — објашњавао је Мома присутнима. — То је добар обичај у нашој бригади и ја се њега држим. Знате како је: сваки почетак прати мања или већа неизвесност. Сада је, уосталом, важан исход, а не оно што се могло дододити...

Разговор је прекинуо Лаза показујући Моми слику талијанске лепотице коју је пронашао међу стварима једног мајора. На полеђини фотографије полуобнажена црква била је написала „Al mio carissimo Mario — sua Alda“.

— Настрада грешна гола Алда на овом нашем Голом брду — примети Мома враћајући фотографију.

— Море, боље је и тако да сврши него да сазна какав јој је мангуп био овај њен „карисимо Марио“ — додаде Лаза пошто је из мајоровог сандука изнео читаву колекцију фотографија талијанских лепотица са сличним, ватреним посветама „магијоре Марио“.

Мома је, ћутећи, дуго разгледао изнете фотографије...

Имао је извесне склоности, навике, које су код нас увек изазивале смех или радозналост. Једна од њих је била спавање. Спремање лежаја била је за њега читава церемонија. Увек је најпажљивије бирао и уређивао свој лежај, било да га је негде у шуми или на ливади правио од папрати и сена, било у неком кутку колибе, куће, штале. Дужину сна мерио је по дужини марша: маратонско, умерено и мизерно. Иако се на прво најрадије одлучивао, никад се није клонио ни другог, ни трећег.

Много је волео да разговара, иако није волео да држи говоре. Умео је занимљиво да прича и највеће ћутаљице придобијао је за саговорнике. Један од таквих био је и Дема, иначе познат у батаљону као шерет и виртуоз у ћутању. Могао је данима да не проговори ни речи. Гримасама, гестикулацијом, или шкртим једносложним речима изражавао је своје мишљење, одговарао на питања, постављао захтеве, испољавао своја расположења. Али са Момом је, зачудо, и сатима разговарао.

Слично се догађало и с нашим домаћинима, који су резервисаност према неочекиваним гостима обично испољавали ћутањем и на питања најкраће одговарали, најчешће негативно: „не знам“, „не мере“, „нејма“ — стављајући тиме до знања да не желе продужетак разговора. Са Момом су, напротив, дуго и са задовољством причали. Зато смо, увек у новим селима, испробавали ову Момину способност. Често су га другови позивали у куће где су наилазили на посебно ћутљиве домаћине, понекад праве узорке намћора, рачунајући да ће ту Мома доживети неуспех, да неће успети да их раскрави и са њима поприча. Али, по правилу, дешавало се обрнуто. Близко, живо, непосредно, говорио је сељацима о развоју и изгледима борбе против фашизма, о узроцима и циљевима братобилачке борбе, а све је то повезивао са оним што су борци 1. пролетерске доживели и видели у разним крајевима земље.

Мештанима, нарочито одраслима, чинило се невероватним кад су им остали борци саопштавали да је Мома био официр — поручник. Да би то утврдили, питали су га у којим је гарнизонима служио, познаје ли овог или оног официра, њиховог знанца или пријатеља. Догађало се да је неке од њих познавао. Тада су његови саговорници били потпуно уверени да је и пре рата био официр. И многи су му, на крају разговора, говорили:

— Друже, иако си бивши официр, ти си, брате, прави комесар...

Овакви утисци и мишљења потпуно су се подударали и са осећањима другова у батаљону. Приликом боравка у Бо-

санском Петровцу, септембра 1942, у батаљону који је имао пуно искусних и уздигнутих људи, активних учесника радничког и напредног студенстког покрета, за политичког комесара батаљона изабран је Мома Станојловић, на којој је дужности остао три месеца, после чега је постављен за команданта тог истог 3. крагујевачког батаљона.

Наш батаљон је добро извршио задатак на положају Илијине главе. Разбили смо покушај Немаца да код села Узлупа избију на прелазе реке Таре. Омогућено је извлачење наших јачих снага из правца Санџака.

То је била последња борба у којој је батаљоном командовао Мома. Растанак је био скроман. И тужан. Цео дан нисмо ништа јели. Нисмо имали чиме да свечаније обележимо растанак с Момом, који је постављен за заменика команданта 3. санџачке бригаде. Гоша је изнела неколико коцака шећера — сав остатак злехудих резерви батаљонског санитета. Јова је негде нашао неки јечам, испекао га и то „сервирао“. Мома је обишао чете, поздравио се са свим борцима и заједно са Мићом Рођом кренуо преко Узлупа ка Врховном штабу.

У току ноћи и батаљон се пребацио преко Таре. Више Шћепан-поља нашли смо на једну воденицу, из које је изашао и позвао нас Рођа. Унутра је био и Мома, који је живо разговарао с воденичарем. Овај је већ спремао качамак и само чекао на Момине другове па да га скине с ватре. Мома се већ био јавио Врховном штабу и овде је чекао своју нову јединицу, која је сваког часа требала да нађе.

— Мени је необично жао што сад, кад је почела офанзива, морам да идем из батаљона — рекао нам је Мома пољако. — Али ви сте ме јуче поподне још вишеражалостили. Требала ми је још ова прилика да се са вами прописно опростим...

Дани после растанка прошли су нам у непрекидним борбама. Али, до сада, свуда смо се успешно пробијали...

Горе, на Вучеву, погинула је Војса... Смеђа девојчица, нежног лика, дугачке косе исплетене у кике, крупних, прекрасних очију, која никако није хтела да пристане да буде четна болничарка...

Војса — наша најлепша Далматинка...

Између ње и Моме се била развила тиха, неисказана љубав. То су мање-више сви у батаљону знали. Примећивало се по њој и њему, по погледима, по шкртим речима и краткотрајним сусретима, којих су се иначе клонили као да се плаше да одаду своју тајну и, чинило им се, њихова скривена осећања.

Да ли је и Мома чуо за њену погибију?...

Крагујевачки батаљон на Петровом пољу

Више Тјентишта, на левој обали Сутјеске, погинуо је прослављени пролетерски командант Сава Ковачевић. Неколико стотина корака испред, готово у исто време, јуришајући на челу групе бораца своје нове јединице, погинуо је и други пролетерски командант — Мома Станојловић ...

Било је то невероватно, немогућно. Али човек са уздигнутим рукама је, по изгледу и држању, потпуно лично на Мому. И батаљон му је, као под утицајем халуцинације, полетео у сусрет. Први су стигли Јурош, Стева, Љубиша. Дуго су га, један за другим, грлили и љубави. Али то није био Мома ...

Наставили смо марш према одређеном циљу радосни што нам се један од ранијих другова, после свих напора и искушења, вратио из Централне болнице у батаљон. Али били смо и тужни, јер нас је он коначно уверио да су немиле вести које смо добили о Моми — истините.

Мирко ЈОВАНОВИЋ

РАТНА КОМЕМОРАЦИЈА СИНИШИ НИКОЛАЈЕВИЋУ

Вест да је погинуо Синиша донели су курири вероватно из Врховног штаба. Батаљон се налазио у близини реке Босне, крајем јула 1943. године, када смо с Врховним штабом пре-лазили из источне у западну Босну.

Према ономе што смо чули, Синиша је погинуо 12. јула у Шековићима као начелник штаба 17. дивизије. Тога дана је с једном бригадом своје дивизије требало да обезбеди већу групу рањеника приликом пребацивања преко цесте Тузла—Зворник. При покушају наишли су на јаке немачке снаге, које су имале тенкове и артиљерију. Бригада је ступила у оштру борбу с Немцима. Једна топовска граната је експлодирала у близини Синише и неколико гелера га је смртно ранило.

До пре четири месеца Синиша је био командант нашег Београдског батаљона. Са његовим борцима је био од првих дана устанка. Из околине Београда и Посавине заједно са њима је прешао све тегобе и искушења до краја четврте офанзиве. У априлу се раастао са батаљоном, кад је премештен на нову дужност.

Туга и сета избијале су из погледа, речи... На маршу, у колони, при застоју и одмору, сви смо мислили и говорили само о Синиши. Ти разговори су још од раније постали убичајени, јер су били једини начин да се искажу поштовање и љубав према погинулом другу. У њима се износи и оцењује његова личност, особине, заслуге, храброст, породичне прилике и све друго што је у вези са његовим именом и његовом трагичном смрћу. У тим разговорима се износе последњи тренуци погинулог, наводе његове речи, препричавају заједничке успомене и доживљаји. Они подсећају на разговоре са гробља, са сахране. Само, у нашим приликама они се воде искрено, топло, људски, ратнички озбиљно, без кукњаве и много суза. У њима је било понекад и спорова и расправљања због настојања да се околности и чињенице тачно и објективно утврде. У суштини својој они су били својеврсна, партизанска, ратничка комеморација. У нашој

свести пред мистеријом и коначношћу смрти били су на-
кнада за пристојан гроб, цвеће на гробу, посмртне говоре
и све друге почести погинулом другу.

О погинулом највише и најдуже говоре они који су му
били најближи, који су га најбоље познавали. То су, обично,
људи из његове десетине, вода или чете, суседи из његовог
села или улице.

Синишу су, међутим, сви познавали, свима је био бли-
зак и драг, па се о њему говорило у целом баталјону.

Тих дана у нашем још свежем сећању рељефно су
израстали појава и лик Синише као човека и нашег ко-
манданта. Сви смо се добро сећали његове спољашности:
снажан човек, растом виши од средњег, лепог црнамањастог
лица, црне густе косе и опуштених бркова; увек скромно
обучен, понекад аљкав, у чизмама, вечно са машинком
о рамену.

Био је, несумњиво, добар командант, али су код свих
нас преовлађивале и наметале се у сећању, пре свега, ње-
гове особине доброг и племенитог човека и друга. Ратници —
радници и сељаци — са својим оскудним речником нису
умели много да причају о њему. Али су сви без разлике
знали рећи: „Много добар човек је био Синиша.“ А у тим
сувим и оскудним речима крила се сушта истина о Синиши.
Он је, заиста, био добар, тихе нарави, скроман и благ. У од-
носима отворен, искрен и једноставан. Био је активни по-
ручник бивше војске, а ничим није подсећао на активног
официра, професионалног војника, односно на надменог и
одвратног официра бивше војске, каквог смо ми замишљали
и какви су добрым делом и били. Он је био командант, а сво-
јом појавом и опходењем у свакодневном животу није одавао
ту своју функцију. Сем кад врши своју дужност, кад командаје у борби и покрету, он је са сваким оштио и разго-
варао као Синиша, као човек, а не као командант.
Кратко речено, био је несебичан, пожртвован и увек спре-
ман да помогне.

У ноћи између 6. и 7. јануара 1942. године баталјон је
по снегу и мразу прегазио Лим. Синиша се два пута враћао
преко реке да помогне друговима из своје чете да пређу.
Као командир чете он то није морао да чини. Могао је једно-
ставно да нареди снажнијем борцу, добром пливачу, да то
учини. Али ни тада, ни касније он се није штедео ни за-
клањао иза својих функција. Кад је појединцу, чети или
баталјону требало помоћи, помагао је и то не по службеној
дужности, ни из жеље да се истакне и даје пример, већ што
је хтео, што је осећао да тако треба да поступи као човек
и саборац.

Одликовао се необичном хладнокрвношћу, изгледао је флегматичан и хладан, а у ствари је био врло нежан и осећајан. Ваљда није било човека који се није сетио како је заиста искрено и дубоко жалио погинуле другове, сатима ћутећи смркнутог лица. Ја сам ту његову осећајност запазио и у другим приликама. У доконим часовима понекад би ми причао о својој породици, о родитељима, брату и сестрама. Колико ли је тихе сете и нежности било у том његовом причању!

О политичким темама је ретко расправљао. За њега је народноослободилачка борба представљала једини могућни начин живота под окупацијом, и он је, учествујући у њој, једноставно живео и вршио своје људске дужности. Тиме су и за њега била решена, тако рећи, сва политичка питања. Иначе, био је политички определен, у партизане је дошао по партијској вези, а у децембру 1941. године постао је члан Партије. Истини за љубав, ваља рећи да га није само окупација довела међу пролетере и комунисте. Имао је, рекао бих, изванредну моћ запажања. Отуда му није могло остати непознато оно лицемерство, она сујета, извештаченост и друге појаве у бившем друштву. О томе сведочи, између осталог, један одломак из његовог ратног дневника у коме је бележио своје утиске, интимне мисли и запажања. Дневник, на жалост није сачуван, а одломак је објављен у листу Београдског батаљона почетком маја 1942. године под насловом „Нова година“. Мада кратак, сувише кратак, он ипак непосредно приказује Синишу као човека, борца и комунисту. Зато ћу га на овом месту дословно цитирати:

„Тридесетпрви децембар 1941. године. Вече. Налазим се на периферији Нове Вароши са једном десетином партизана. Чувамо прилаз у варош.

Дочек је Нове године. Из Соколског дома из вароши бруји музика. Ослобођени град се весели. Иако је рат, наши партизани нађу времена и за забаву.

Дочекујем Нову годину у стражари — једној дрвеној кућици, у којој се једва назире чкиљава светлост лампе.

Док се стражари смењују, три жене домаћице уз преслице седе са мном и разговарају.

Враћам се за час у прошлост — у доба када сам у Београду дочекивао Нову годину уз звуке војне музике, обучен у празничку униформу и окружен гоплишавим дамама из „високог друштва“.

Како је оно све било лажно и извештачено!... Сада, ове вечери, у поцепаном и прљавом оделу, са дотрајалим опанцима на промрзлим ногама, уз рој „шесте колоне“, прослављам дочек Нове године срећнији

и задовољнији него некад, јер знам да ће се у новој години родити нови свет за којим тежимо и за који се боримо, и да ће једном за свагда нестати лажи и неваљаства са овога света.

И док лампа и даље шкиљи, ипак се, само за тренутак, сетим својих милих и драгих... Али то је само за тренутак, јер ми се боримо за будућност целога народа и истрајаћемо у борби до победе.“

Сећам се његових дојмова о игранкама у Официрском дому. Он је сликовито приказивао малограђанску атмосферу, глупо и извештачено држање и понашање девојака удавача из „угледних“ породица, које су једино имале приступ у Официрски дом и које су долазиле на игранке да међу младим официрима лове младожење. Њих су обично доводиле њихове маме, старије dame, од којих су неке носиле лорњон само ради отмености, стављајући га само повремено пред очи и правећи при томе нарочити израз лица, који је Синиша имитирао на веома смешан начин.

У нашим сећањима најмање је помена нашла његова храброст, можда баш зато што се она огледала у свим његовим поступцима, у држању у најтежим ситуацијама. За време борбе налазио се у стрељачком строју: обилазио је положај водова и чета излажући се често већој опасности него сами борци. А све је то чинио савесно, мирно, готово неосетно.

Уочи борбе и за време борбе уносио се у постављени задатак и његово извршење с крајом концентрацијом. Тада је изгледао чудно расејан и одсутан, непријемчив за сва друга збивања и утиске сем за оно што се одигравало на борбеној линији.

Као командир и командант уживао је апсолутни ауторитет. Њега се нико није бојао, а сви су увек извршавали његова наређења. Многи су говорили да га цене и поштују као человека и увек прибраног и способног друга, тако да се не би могли оглушити и не извршити његове заповести. Развуме се, ауторитет и поверење које је уживао стекао је, заиста, храброшћу и осталим војничким врлинама, али и тиме што је чувао људе, бринуо се о њима, и не само као старешина већ зато, пре свега, што је та приврженост људима била део његове хумане и племените природе. Чини ми се да је из таквих побуда проверавао смештај своје јединице, бринуо се о њеној ис храни, обилазио страже и обезбеђења, бдећи тако над одмором и безбедношћу бораца.

Сећали смо се и препричавали борбе и маршеве у којима је Синиша водио своје борце. У тим борбама, у победама и повлачењима, он је као командир и командант уносио

и остављао себе, везујући се нераздвојно за њих и остајући у нашем сећању незабораван као што су незаборавне и те борбе.

Испричано је много појединости, епизода и доживљаја који су илустровали војничке квалитете Синишине. Гледајући га и онда и данас у светlosti многобројних борби и окршаја, ја га, ипак, понажбoљe памтим са Теслића, који смо нападали и ослободили у ноћи између 1. и 2. јануара 1943. године. Други црногорски и наш батаљон имали су задатак да нападну са североистока, а главнина наших снага са запада. Прешавши реку Усору, пошли смо гребеном који са те стране окружује град. Убрзо смо нашли на бункере и ровове запоседнуте од здруговаца (Павелићева војска обућена у Немачкој). Изграђени на голим чукама, ови бункери су били тешко приступачни, те би смо у јуришу на њих претрпели знатне губитке. Синиша се одлучио да покушамо да их ликвидирамо баџачем. Наредио је да батаљон остане у заклонима, а он је узео да организује гађање. Баџач са посадом је поставио на заклоњено место; затим је лично оценио растојање и дао елементе нишанџији, па опет отишао да осматра. После прве испаљене мине чуо се у ноћи његов глас: „Правац добар — скрати педесет метара“. И после друге мине: „Правац добар — удаљи двадесет метара“.

Трећа мина је погодила посред бункера — из њега је престала паљба, у њему су замукли сви гласови. Већина осталих бункера је била убрзо напуштена, а посаде које су остале на својим местима, прошле су као и посада првог бункера.

Синишина процена и неколико мина извршили су задатак целог батаљона.

Тешко је сазнање да никад више нећemo видети тога човека ни чути његов звонки глас, који као да и сада одјекује: „Правац добар...“

Укратко, чини нам се да Синиша није имао изузетних особина које би га доминантно издвајале и истицале над друговима. Пре би се могло рећи да је имао много добрих људских особина које су сачињавале и карактерисале његову племениту личност. По њиховој бројности, по њиховој целовитости, Синиша је био, ако тако могу да кажем — велики обичан човек.

Војин ЛУКИЋ

САВЕТОВАЊЕ НА ПЕТРОВОМ ПОЉУ

— Из партизанске бележнице —

*На овакој пријатељској речи
и сајућим се
и вијеком
и вијеком*

Требало је да одржимо партијски састанак и нека питања расправимо. Међутим, курир је јавио да ове вечери на Петровом Пољу имамо партијско саветовање коме ће присуствовати и друг Тито... Идемо једним пропланком шуме и видимо више бораца како носе на раменима сува дрва и скupљају их на гомилу, а око ње намјештено више букових стабала да се на њих може сјести. Окупљају се руководиоци Прве пролетерске. Долазе из разних праваца где су им лочирани батаљони.

Ускоро видимо друга Тита. Лагано корача преко шуме. Поред њега је Лола Рибар. За њима су другови Коча Поповић, Чика Јанко (Моша Пијаде), Плави (Мијалко Тодоровић) и Црни (Сретен Жујовић). На крају групе — још 5-6 другова које не познајем.

... Жагор. Док саветовање не отпочне тихо разговарамо и загледамо друга Тита и остале чланове ЦК КПЈ и Врховног штаба. Посебно се сви радујемо што ће нам баш он вечерас говорити о важним политичким питањима у земљи и свијету. А ту су још и сви чланови ЦК КПЈ који се моментално налазе на Влашићу — послије пете непријатељске офанзиве и Сутјеске.

Помјерам се да боље видим према ватри и да што више забележим излагање друга Тита.

Тачно у 19 часова друг Тито отвори саветовање.

Наша тема разговора биће:

1. — Политичка ситуација,
2. — Војно-политичка тактика бригаде и
3. — Однос према народу

То полаганим гласом изговори друг Тито. Планинску тишину ремети само пуцкетање ватре.

— Другови и другарице, — настави друг Тито — наши савезници су у нападу. Црвена армија је ослободила Орел, а западни савезници Катанију. Значи да напредују и сламају отпор Нијемца. Тешке се борбе воде. Нијемци дају јак отпор и имају велике војне снаге. Колико се већ данас може видjetи, западни савезници су добро оцијенили ситуацију кад су предузели офанзиву на Италију. Ту је најслабији ланац Осовине. Мислим да се може очекивати скора капитулација Италије. Чули сте о општим демонстрацијама у Италији. На тим демонстрацијама лепрштале су се и првено, пролетерске, заставе. То су знаци да КП Италије ипак живи и ради. То ми нијесмо осјетили у овим италијанским јединицама, а ето у својој земљи ипак нешто раде. Због такве ситуације ми треба што прије да се нађемо на територији Далмације, ближе тих италијанских гарнизона и да дођемо прије Нијемцима. За нас је врло важно да дођемо до тако великог наоружања. Зато сам ја замислио да се ваша бригада сада добро одмори и припреми за важне акције.

Баша бригада је од првог дана била ударна песница Партије и Врховног штаба. Слали смо је онамо где је било

Митра Митровић, Воја Радић, Душан Корач, Милоје Милојевић и други на састанку на Петровом пољу, јула 1943.

најпотребније. Све задатке је са успјехом завршила. Пре-бродили смо многе борбе и офанзиве. Ја и Врховни штаб очекујемо да ће Прва и у будуће извршавати све постављене задатке. Но, ти успјеси бригаде зависни су и од вашег руковођења. Ви морате паметно и мудро да руководите и командујете. Морате чувати животе тих прекаљених ратника.

Осјетих како подрхтава глас друга Тита. Пламен му обасја лице и блеснуше му очи према ватри:

— Много смо дивних другова изгубили, а ми ипак имамо још много и дugo да ратујемо. И не само да ратујемо, него и да послије рата руководимо државом. Ви сте бригада Партије и ви морате политички колико и војнички да водите борбу против непријатеља. Ви сте бригада братства и јединства. То морате увијек да имате у виду и у плану борбе, рада и живота, и да то спроводите у живот. Узалуд војнички успјеси ако послије војничког успјеха направите политичке грешке према народу. Бригада је до сада доказала да је спремна и способна да и те политичке задатке са успјехом и на наше задовољство изврши. Ви, руководиоци, морате и нове борце васпитавати и политички уздизати тако, да постану политички радници и агитатори наших идеја и циљева наше борбе... Уз то ви морате из дана у дан давати кадрове за нове јединице — бригаде и одреде. Ја мислим да бригада пође неколико дана доље у централну Босну да се одмори и узгред да очисти терен од четничке банде. Сада доље има хране, а ја мислим да ће народ бригаду дивно прихватити.

Ово су ријечи друга Тита — колико сам дотле успио пажљиво да запиша. Говорио је иначе, читав сат. Говорио је и о исхрани бригаде. Позва интенданте да пажљиво прилазе народу када траже храну. Наш народ је економски јако исцрпљен, а није ни био никада богат. То треба имати у виду и пажљиво радити при прикупљању хране. И увијек само преко народноослободилачких одбора.

Послије излагања другова из ЦК, неки наши другови из бригаде постављају питања другу Титу — углавном о ситуацији у појединим крајевима земље и будућим задацима наше војске у ово одлучујуће вријеме рата, када је перспектива побједе све ближа...

Друг Тито закључи савјетовање тек у 2 сата, 6. августа 1943. године.

Милоња СТИЈОВИЋ

У августу 1943. наш је батаљон држао положаје око Турбета, у близини Травника.

У међувремену кад се није ишло на борбене задатке по четама се развијао жив политички рад. Активи омладине су припремали забавне вечери и приредбе по околним селима, а у самој јединици највеће расположење је уносио такозвани весели суботар. То су биле вечери махом са шаљивим и помало сатиричним програмом. Оне су унеле у батаљон ведрину, али и опрезност да нас због неких наших поступака „суботар“ не стави на дневни ред. Сви смо знали да се он налази свуда и на сваком месту и да му ништа не може оку измаћи! Ако те нагази — мили бого! Неки су већ доживели те незгоде: Симић — што је протестовао на казану да му је мало меса, Динчић — због „пикирања“ на интендантуру, Јоксимовић — што се устезао, „као девојка“, у дискусијама на теоријско-политичким састанцима, а чика Милосав — што му је загорео ручак. „Чувајте се, другови, овог несретника, који нас прати као сенка“, говорили су борци.

Једном, око 10 часова ујутру, чета се враћала са рушења пруге Травник—Турбе. У колони по један, чета се извијала кроз кукурузе, који су били већ нарасли до појаса, док су златом обојена поља била окићена крстинама покошене пшенице. Сунчани дан је још више улепшавао ову слику, а нас је све то чинило веселим и расположеним. Кад

смо стигли до подножја једног села, чело колоне је застало пред јавном чесмом да бисмо се мало освежили хладном водом. Један по један смо се умивали. Био сам на зачелу првога вода, а за мном је ишло митраљеско одељење, чији је шарац био натоварен на коњу Мици. С коњем је полако ишао Милован, звани Брка, иначе старији друг из Обреновца. Ту се нашао и командир Динчић.

— Брале, застани мало да завијемо по један дуван, који сам ноћас запленио — рече ми командир.

— Важи! — одговорих са задовољством.

Пришао нам је и помоћник комесара чете Милорад Дрењанин, добацујући у шали по коју реч на рачун дувана. Нисмо на то обраћали пажњу. Чета је кренула за село Пакларево, где нам је била база, а нас тројица, Динчић, Брка и ја, осталосмо код чесме. Динче, како смо га звали, извади из цепа добро изрезан дуван — шкију, а Брка скиде своју чутуру и пружи нам је. Ретка прилика — добар дуван, а уз то и добра капљица! Разуме се, ово смо радили врло конспиративно, јер је алкохол био строго забрањен.

— Одакле ти ова ракија, Миловане? — упитах Брку.

— Па знаш, Чаре, од оног попа из Целиловца.

— Добро је, само пази да те не примете. Ти си кандидат, па немој да те ћаво однесе! — додаде Динче, и затим кренусмо за четом, која је одмицала уз благи нагиб.

Уђосмо у строј; свако је знао своје место. У једном часу приметих да је иза мојих леђа Дрењанин пришао Брки. Чујем добро како каже:

— Миловане, дај ми, богати, мало воде, жедан сам.

— Та иди с милим богом, па сад си био на чесми — одговори му Брка и још боље намаче чујуру на раме.

Динчић иде поред мене и намигује:

— Видиш, овај је нешто најушио.

Брка се и даље брани да има мало воде у чутури и да му је то потребно, па покушава да пребаци Дрењанину како је он кицош и зато неће да носи чутуру. И ми смо у неизгодној ситуацији. Знамо добро да би му Милован дао и душу, а не воду, али, за несрећу, у чутурици је остало још ракије. Ако се сазна за то — тешко и њему и нама. Шта ће му вечерас другови рећи на партијском састанку, јер је баш он на дневном реду — треба да га приме у Партију! А „весели суботар“ — то је посебна опасност. Врпољи се и гега Милован, а никако да се ишчупа из немиле ситуације. Дрењанин и даље наваљује.

— Е, кад си већ толико навалио, ево ти! — гладећи бркове скиде Милован чутуру с рамена, па је пружи Дрењанину. — Ево ти, напиј се, узми то мало воде које сам оставио себи.

Дрењанин полако одшрафи грлић, примиче чутуру устима и узвикну:

— Шта је ово, Миловане? Ракија или вода?

— Ма шта је теби, одакле ми ракија, побогу брате? — прави се шерет Брка.

— Ракија је, ракија, а не вода — не да се Дрењанин и пружи му чутуру натраг.

За тренутак наста тајац. Динчић нешто промрмља и оде на чело колоне, а ја почех да размишљам како да Брки притећнем у помоћ. Брка се тада обрати Симићу.

— Молим те, Јездо, реци је л' ово вода или ракија што тврди Дрењанин.

Симић се широко наслеђује и искачи све до краја, па зачуђено рече:

— Вода, брате! — и врати чутуру Брки. — Откуд Дрењанин зна шта је ракија кад је у животу није окусио.

Брка мало куражније проговори:

— Кажем му ја да чутура само мирише на ракију, и то још од Прњавора, јер сам је запленио од четника иза Бранешца.

Дрењанин поцрвене, шкрипну зубима и оде напред, а ми се сви у глас наслеђајмо. Брка ми се полако пришуња и тихим гласом рече:

— Јеси ли, бре, видео како ме овај нападе! затим уздахну дубоко, превуче прстима преко бркова и као за себе додаде: — Ах, Брко, Брко, нећеш више ти наследати Динчићу, нека му други носи ракију, а Брка то више неће.

Засад је све у реду, размишљам у себи, али ме мучи мука како ћемо га вечерас бранити на партијском састанку.

А то вече и састанак брзо дођоше. После много устезања и стрепњи, секретар се на крају подиже. Настаде тајац. Готово је! — помислих.

— Другови, сматрам да је било довољно дискусије и критике. Мислим, као и сви остали, да је друг Милован проверен и добар борац, да воли Партију, те сматрам да му не би требало узимати као велики грех онај случај са ракијом. Предлажем да се прими за члана Комунистичке партије Југославије.

После гласања састанак се заврши, а ми редом прићојмо другу Миловану да му честитамо пријем. Био је весео, а ми сви расположени.

„Веселом суботару“ то вече није требало да се много мучи у проналажењу материјала. Емисија је, у присуству целог батаљона и грађана села Пакларева, почела овим стиховима:

Добра шкија и ракија
нашем Брки лепо прија.
Динче, Чаре, терцет дају,
за чекове баш не хају.
А комесар, змија жива,
мало преде, па увија.
Чуј ме, Брко, мили роде,
дај ми мало свеже воде?
Ал' чутура воде нема,
јер ракију у ъу спрема...

На крају емисије, уз смех свих присутних „весели суботар“ заврши:

Што је овде нуз речено
на састанку све решено.

Не зна се докле би овај смех трајао, докле би то вече задиркивали Брку, Динчића и мене, да чика Милосав не објави:

— Батаљон, на вечеру!

Милан ТОМИЋ, ЧАРЕ

БИЛИ СМО ЉУДИ

Приликом напада на железничку станицу Раштелица ситуација је била прилично деликатна: у кишној ноћи непријатељу је било лакше да се брани него нама да нападамо; ми смо морали брзо дејствоватьти; сем тога, на станици се појавио блиндирани воз... Уопште узев, рекло би се да није било прилике за индивидуалне акције и авантуре. Па ипак, упркос свему, било их је.

Недалеко од железничке станице налазиле су се кошнице с медом. Неко их је приметио и „снашао се“. Остали, заузети борбом, вероватно их нису ни погледали. А када смо напустили станицу после завршене акције, покисли и уморни, журили смо да што пре стигнемо на починак. У пролазу смо приметили да су кошнице испретуране, али ко их је напао — то је те ноћи остала тајна.

Сутрадан, изјутра, батаљон је наставио покрет. Дуж целог пута мамиле су чувене херцеговачке трешње. Али се нико није усуђивао да застане. Одједном, колона наше 1. чете се узмуша. Већина бораца прену у грохотан смех. На лицу малог Живка Тодоровића тек тада су приметили две отеклине. Свима је било јасно да је то од пчела из Раштелице.

То је био повод да се сви међу собом загледамо и откријемо још једног страдалника. У „окршају“ са пчелама. Никола Војиновић је баш гадно прошао: лице му је било толико натекло да се потпуно изобличио. Једва су му се очи назирале.

Тиме је тајна из протекле ноћи била обелодањена. Сад већ нико није веровао ни малом Живку да га је, тобоже, „некаква буба ујела“. Цела је колона зачас сазнала да су њих двојица у синоћњој акцији јуришали на уљаник, уместо на непријатеља.

Шта ћеш, били смо неустрашиви ратници! Али и људи с малим људским слабостима и жељама.

Пошто је био сломљен отпор Талијана на Капку — плена колико хоћеш! Димче је нашао штоперицу, а ја опасач, пиштоль и официрску торбу.

У самом упоришту борба већ јењава. Талијани беже у шуму. Уто болничарка Јелица Рак викну:

— Ajme, Jaњићu, рањена сам!

— Тишина! — рекох јој. — Талијани су пред нама.

Док су је превили, борба је на Капку сасвим престала. И, како је то већ обичај, почело је прикупљање плена. Командант батаљона тражи да предам запљењени пиштољ са опасачем. Шта могу, помислих, наређење је одувек да се плен мора предати. Задовољан сам, ипак, што ће ми остати официрска торба.

Али, види врага, тада се јави другарица Јелена, референт санитета, и затражи по неком свом санитетском праву да јој предам официрску торбу. Мене тек тада спопаде бес, па ни да чујем. Ама ни да чујем, јер ја сам већ видео своју слику: баш ми лепо стоји та торба и официрски шињел, који је био као скројен за мене. Све сам мислио у себи: ето, и ја, сељачко дете, носим сад официрски шињел, и то шињел једне големе војске! Како би ми се сад у селу сви моји дивили кад би ме видели...

Са своје стране, Јелена није одустала од свог захтева. Наваљује упорно, наговештавајући да она торбу не тражи за себе, кобајаги, него за потребе санитета. А ја, опет, тврдо-главо понављам да је то официрска торба, да је мала, да није погодна за санитетски материјал... Али не помаже, — заинтачила се она, као вели: кад је могао дати пиштољ, може и ту празну торбу. И никако да прихвати ни један мој разлог. Напослетку, мени прекипе, наљутих се и рекох: — Торбу сам ја запленио, а не ти. Ако и теби треба оваква, има их доста код талијанских официра, па заплени једну.

На томе се наша препирка заврши.

Једнога дана, можда и због страха да ме не прогласе кулаком, повадих своје ствари из торбе и љутито је предадох Јелени. А она и не почаси — метну је око врата, подбочи се и погледа ме пркосно. Ја ћутим и мислим: шта можеш, Брано, рат је! Загледајући је пажљивије, вальда утхе ради, да бих задовољио повређену сујету, рекох у себи: „Женско је, ипак њој лепше стоји!“

... Ето, били смо људи с малим људским жељама.

Када смо сазнали из Билтена Врховног штаба да смо добили чинове, били смо у селу Паклареву и на положајима око Травника. Радовали смо се и желели да што пре пришијемо ознаке. Али се у томе испречила непредвиђена тешкоћа — како набавити срму? Као и увек, неко се сетио: сеоски поп има пантљика разних боја на одежди и црквеним амблемима. Питање је само како да му то тражимо, а да га не увредимо. Иначе, поштујући религиозна убеђења становништва у том крају, према њему смо били веома пажљиви.

Напослетку смо одлучили да нас неколико пође попу — претходно смо се дотерали и упарадили као да ћемо на све-

чаност — и да га замолимо на учинив начин да нам учини ту услугу. Кад смо стигли и кад смо се поздравили, почесмо с попом разговор издалека. Најпре смо га питали о томе како живи у Паклареву, откад је на служби и тако даље. Очевидно, био је задовољан и, ако то није било из страха или лицемерства, представи нам се као пријатељ, тако да смо унапред били сигурни да ће нам дати све што му тражимо. У погодном тренутку један од нас пређе на ствар и упита га да ли нам може дати мало беле срме.

Поп се изненади, али се брзо снађе.

— Па, малопре је овде био онај ваш официр Мишић и њему сам нешто дао. А дао сам и пре тога некоме од ваших. Драге воље дају и вама — рече богзна како љубазно — али ја немам беле срме... Могу вам дати само жуте.

— Свеједно је! — рече неко од наших, иако нам није то било од вајде, јер смо добили само подофицирске чинове, па нам је требала бела, а не жута срма.

С попом смо се растали пријатељски. Одговарајуће чинове смо пришли и без његове помоћи, а ћутали смо о нашем „ходочашћу“. Љутао је и командир Мишић о своме. Али ми смо знали за његово, па би га понеко стално задиркивао да му се на десном рукаву назире лик неког свештеника.

... Били смо неустрашиви ратници. Али и људи с малим људским жељама.

Бранислав ЈАЊИЋ

Група бораца Београдског батаљона код Травника, октобра 1943.

ДВАДЕСЕТ ДАНА У ДАЛМАЦИЈИ

Из ратних забележака

16. септембар 1943. Стигли смо у Аржано. Већ смо у Далмацији. Порушене куће свједоче о борби с непријатељем и страдањима становништва. Народ нас је одушевљено дочекао. Партизани су њихова рођена војска. Пролетере први пут дочекују и показују још више пажње. Сви се радујемо овако пријатељском и искреном сусрету. Многи другови Далматинци налазе познанike и распитују се за своја мјеста и јединице у којима су раније били.

Истог дана је наш батаљон почeo пребацивање према Сињу. Камиони су набијени као гроздови. Брзо одмичу завијени димом прашњаве цесте. Одјекују звук мотора и громке пјесме пролетера. Још јуче ујутро штаб дивизије и неки Енглези из мисије при Врховном штабу отишли су у Сплит.

Наш батаљон је данас на положајима према Имотском. Вечерас нас је топло поздравио предсједник мјесног народноослободилачког одбора и давао нам вино да се почастимо. Уз добро далматинско вино, пјесма и весеље узимају све више маха. Чекамо на ред да се превеземо на нове положаје наше бригаде око Сиња.

18. септембар. Јуче ујутру стигли смо камионима преко Триља и Угљана у село Горње Марасовиће. Иако смо се превозили ноћу, у сваком селу народ нас је дочекивао и поздрављао, а на два мјеста дјеца су бацала цвијеће. Одговарали смо им пјесмом.

У овом селу, поред искреног дочека, имали смо и једно пријатно изненађење. Неколико нас позвао је један сељак у кућу и изнио нам по парче хлеба и вина. За нас је то било необично, али заједно с домаћином појели смо хљеб заливajuћи га вином из великих чаша. За Далматинце је то сасвим обично.

Одавде се види Сињ и Сињско поље. Непријатељев гарнизон у Сињу држи се и очекује њемачку помоћ. Авиони стално надлијеђу околна села. Имају аеродром у Сињском пољу. И транспортни авиони бацају бомбе при прелетању изнад села. Митраљесци су један оштетили, те се морао брзо вратити на аеродром. Становници се боје продора Нижемаца и усташа из Имотског.

Мјесни народноослободилачки одбори су власт у правом смислу ријечи и немају никаквих тешкоћа ма у којој акцији. Одборник нам прича о Вици Буљану, првоборцу Сињске крајине. Он је овдје најпопуларнији човјек. У једном селу близу ријеке Цетине био је на сеоској конференцији. Сељаци су сазнали да ће се рушити мост преко Цетине и молили Вицу да га не руши, јер је штета, пошто Талијани и усташе ионако неће дugo остати. Он их је пажљиво слушао и одговорио:

— Липо. То вас је неко приварија. Ми не мислимо рушити мост, само ћемо га мало спустит...

И заиста, тако је било, само што се та „спуштена“ страна неће још задуго подићи. Ови људи краса су весели, духовити и отворени.

20. септембар. Помјерили смо се до села Блата. Из Сплита смо добили талијанске униформе за цијели батаљон. Остале су нам само наше капе. „Позелењели“ смо. Срећа што нема више талијанских јединица, иначе би могло доћи до забуне. Имали смо и досад приличан број талијанских одијела, али сад све ново и још цио батаљон. Мало необично. Тешкоћа је и с њиховим ципелама. За многе другове не може да се нађе одговарајућа величина. Док се возимо камионима неће бити тешкоћа, а кад почну пјешачења, биће пликова и бацања ципела. Мјесни народноослободилачки одбор подијелио је сељацима наша стара одијела.

Мате¹, наш командир, одлази за комandanта батаљона у далматинске јединице. Често се спорио с Лојом да је његово море „липше боје и чистије од Дрине“. Лојо не стиже до мора. Остаде са својим друговима на Сутјесци. Ко зна да ли ће и Мате видјети више икада Зеленгору и брзаке Дрине!... Поздрављамо се.

— Жао ми је што одлазим, али мора се иći тамо где Партија тражи.

— Знамо, Мате, и нама је жао — одговара више другова.

— Заволио сам вас све. Били су ово моји најсрећнији дани. Не знам да ли више волим планине и ријеке, или моје море и крш... — с муком се опрашта Мате.

— Срећно, друже, да те сртнемо као комandanта бригаде!

22. септембар. Јуче је батаљон стигао камионима у Стобрећ (7 километара од Сплита). Многи другови су први пут видјели море. Далматинцима није сметала ни ноћ, ни мало хладноће да се окупaju у свом „липом“ мору. Ми смо причекали дан и добро се освјежили. Море још није било

¹ Мате Бошковић

На заплењеном тенку у Далмацији септембра 1943.

хладно, иако је септембар. Мало смо се и сунчали. За успомену понијећемо и фотографије с мора. Послије купања одмарамо се у младој боровој шумици. Ту нам је логор. Ова шумица је као нека зелена оаза окружена сивим каменом и ситним, оскудним жбуњем.

Данас смо добили и богато сљедовање хране из Сплита.

Ово су нагле промјене за тако кратко вријеме. Већ смо се привикли на брза пребацивања камионима, и то све без борби. Неки другови веле — боље би било да се ми помало и тучемо, да се не заборави како се ратује.

Мјештани нам помажу да се оријентишемо. Види се Сплит. Изнад мора дижу се голи Мосор и Козјак. На превоју између њихових падина, према Сплиту, авиони стално надлијећу једно брдашће. Рекоше нам да је то стара ускочка тврђава Клис и да се њена посада још држи. Авиони им бацају храну, муницију и воду. Неколико дана воде се борбе, али неприступачност терена олакшава одбрану. Највећи број падобрана намијењен Клису пада у руке наших бораца, јер се они налазе у непосредној близини. Било би код нас доста добровољаца за бомбаше да се ово острвце непријатеља потопи и не смета саобраћају према Сињу, јер онуда пролази најкраћа цеста од Сплита за Сињ.

Групе из чета иду у Сплит да разгледају град. Поподне

иду и омладинци. Радујемо се што ћемо видјети Сплит и његов познати Марјан.

23. септембар. Вратили смо се камионима рано јутрос из Стобрећа преко Костања у село Доње Вишњево. Нијемци су продрли до Сиња и угрожавају Сплит и околицу. Овдје сазнадосмо да су комора санитета и интендатура бригаде запљијењене. Били су неопрезни и Нијемци су их изненадили.

С групом омладинаца био сам јутрос у Сплиту. Ишли смо пјешице. На два мјеста сељаци су нас позвали на грожђе у њихове винограде. Радују се што мирно и слободно живе и раде. Већ су чули да је 1. пролетерска стигла у Далмацију.

Око Клиса су и јуче кружили транспортни авиони. На прилазима Сплиту читав систем талијанских бункера од армираног бетона. И нехотице помислиш како би биле тешке борбе док би се освојили овако спретно распоређени бункери. На периферији Сплита порушене зграде од њемачког бомбардовања.

Стigli смо у први сумрак. Сплит је пун Талијана из разоружане дивизије. Слободно се крећу. Њихови официри, дотјерани и утегнути, возе се аутомобилима. То нам је необично. Капитулирали су и разоружани, а задржали аутомобиле. У пристаништу нема бродова, пусто. Обала широка и чиста. Мали таласи запљускују обалу и доносе свјежину овом старом граду — борцу. Само смо тренутак застали код Диоклецианове палате, толико да можемо рећи да смо је видјели. Журили смо да се попнемо на Марјан.

Жалили смо што нијесмо боље видјели Сплит и његову околину, али смо задовољни и поносни што смо били ту одакле је поникла наша омиљена пјесма „Марјане, Марјане, ћа барјак не вијеш“. Поносни смо били заставом која је под ударцима вјетра и сама стварала ритам нездржљивог кретања слободе и побједе. Пролетери су пјевали Марјану и слободи, а шум борова и трептаји заталасаног барјака разносили су пјесму и уплатили се у њу.

Враћали смо се с Марјана узбуђени и сјетни. Бензон² нам је причао о својој великој љубави за Сплит и своје село Врањиц. На домаку је куће, а не може да посјети своје.

У граду крстаре патроле. Народа нема много. Свугдје нас предузретљиво пресрећу. Неки позадинци нам помогоше да се повеземо камионом који је ишао за Стобрећ. Да смо пјешачили и назад, једва бисмо стигли до покрета батаљона.

25. септембар. Заобилазимо село Ловрећ и избијамо на брдашце изнад њега. Невелико село, скупљено у долиници, издужило се даље око цесте. Неки приморски кровови од

² Иван Бензон

плоча као да су утонули између камених подзида и ограда. Сељаци нам на застанку нуде грожђа и воде. Прилично су заплашени. Прије два дана једна њемачка колона пробила се овуда од Имотског до блокираног гарнизона у Сињу. Наше јединице поново затварају ову цесту. На окукама, према селу, цеста је испресијеана мањим препрекама од набацаног камења.

Једна падина брдаша пошумљена је младим боровима, друга, према цести, испарцелисана је наслаганим камењем с малим оазама плитког земљишта за лозу. Нека шумица као да је створена за одмор и заклон од авиона.

Овдје смо резерва батаљона. Друге чете су на положају мало даље, на истој цести према Имотском. Изненада чујемо неколико, а затим све више пуцњева у правцу наших чета. Мало заплашен, Талијан — митраљезац из неке новоформиране јединице жури отуда и каже да долазе Нијемци тенковима. Не вјерујемо, али се жуrimо према цести. Убрзо видимо кров једног камиона. Застаде испред препрека. За неколико тренутака Нијемци почињу да туку топом из не-посредне близине супротно брдаша, где се виде неки људи, а онда у правцу нас. Пребацују нас. Изненађени смо. Привлачимо се што ближе цести. Прве бомбе лете на Нијемце, а пушкомитраљези плету по цести и камионима. Јуришамо у стрељачком строју. Једна путничка кола замичу иза прве препреке према Ловрећу. Ратко³ их туче шарцем, али она замакоше иза окуке. Заплијенили смо један топ, два камиона са артиљеријском муницијом и други материјал.

Немамо довољно времена да се радујемо. Обезбеђујемо се према Имотском. Никола,⁴ Мирчета⁵ и Добрила⁶ довлаче камење за препреку. Засједа је постављена на првом завијутку цесте. Остали евакуишу материјал из камиона у сусједне шумарке у удољици. Припремили смо канте с бензином и одредили ко ће шта радити, ако устреба да све запалимо.

Неко од бораца у пролазу објаснио нам је да је тај заплијењени топ хаубица 105 мм. У журби се не сјетисмо да га више припитамо. И он оде, пристижући своју десетину, која је хитала на положај.

Хаубица је до малочас била окренута према нама. Обилазимо је и загледамо. Препријечила се преко цесте, цијеви подигнуте према Биокову. Најмлађи хоће да је опијају.

³ Ратко Курузовић.

⁴ Никола Видошевић.

⁵ Радован Мирчетић.

⁶ Добрила Јурковић.

Старији су опрезнији. Немамо ни једног артиљерца. Никола⁷ прилази затварачу и нешто помјера.

— Пази, Никице, да није граната у цијеви — добацује неко из групе.

— Изгледа да јесте, није добро налегао затварач — одговори Никица пажљиво га отварајући.

Граната је у цијеви с непртвреним затварачем. Никица га чврсто затвара. Канап за окидање виси.

— Склоните се до тог зида, пробаћу да потегнем овај канап — упозорава Никица.

— Стани са стране — каже му Ђиро.⁸

Ми се склањамо.

Никица још једном гледа затварач и одмјерава дужину канапа, па се одмиче корак у страну. Гледа нас као да хоће да каже да је све у реду. Нама је то сумњиво. Бојимо се да хаубица није напуњена како треба и да није све исправно. Жељели бисмо да успијемо и не размишљамо где ће граната пасти.

Никица повлачи канап. Велики облак дима и прашине обави хаубицу. Трзамо се. Нијесмо очекивали пуцањ. Постоље топа се мало помјерило уназад и оставило још дубљу бразду на прашњавој цести.

— Ура! — проломи се раздрагано.

Чу се експлозија негдје према Биокову.

Скупљамо се око хаубице. Опште весеље. Пролазе другови Далматинци из нових јединица. Радознало нас посматрају како се веселимо као дјеца успелој игри. Виде о чему је ријеч, па се и они радују заједно с нама. Доносимо сандук пива из сусједног камиона и узимамо по флашу на двојицу, да угасимо жеђ и прославимо први пуцањ наше хаубице. Драго,⁹ наш петнаестогодишњи Санџаклија, још загледа и одмјерава хаубицу.

— На овом топу пише „Анита“. Шта му то значи?

— Можда је то име које су још Нијемци дали.

Још једном загледамо тај натпис, а онда се Никица досјети.

— Предлажем да остатак пива попијемо за нашу „Омладинку“.

— Да „Омладинку“ примимо у чету, нека пође са нама — каже тринаестогодишњи Јовче.¹⁰

— Она је велика госпођица, па не може да се одвоји од цесте — озбиљно објашњава Анте.¹¹

⁷ Никица Вукојевић.

⁸ Ђиро Сикавица.

⁹ Драго Трипковић.

¹⁰ Јовче Ђурић.

¹¹ Анте Тука.

Он за све налази неки разлог и уноси тон шеретске озбиљности.

Мирно је. Долази курир из штаба батаљона и јавља нам да су друге чете нашег батаљона уништиле четворо немачких борних кола и шест камиона. Курира частимо пивом и дарујемо њемачком батеријском лампом и кутијом херцеговачког дувана. Задржавамо га да се весели с нама, али он жури у штаб бригаде.

Никако да се одвојимо од наше „Омладинке“. У нашим очима Никица је сад стручњак за артиљерију, јер је први намјестио затварач и потегао онај канап. Он се већ мало и понео и почeo да нам објашњава о нишанским справама хаубице, као да више од нас осталих зна. Размишљамо какав циљ да тражимо. Другови Далматинци показују нам правац према Имотском и Студенцима. Никица окреће и подиже цијев.

— Ову гранату да пошаљемо у Имотски, да им јавимо докле им је колона стигла.

Сви се слажемо. Све више вјерујемо Никичиној „стручности“. Некако смо сигурни да ћемо туђи баш Имотски. Вади Никица гранату из сандука и намјешта је у лежиште. Све је приправно.

— Дајте да ја повучем канап — јавља се Драго.

— Ти ћеш послје. Сад ће Јовче. Он је најмлађи, па нека буде кум.

Јовче се смије и не вјерује да ће он пуцати. Никица га узима за руку и остаје с њим. Помаже му да повуче канап. Овога пута не склањамо се далеко. Поново облак дима и прашине. Јовче трчи према Драгу раздраган, раширених руку.

— Није нимало тешко, само ми уши заглухнуше.

Честитамо Јовчути и дијелимо његову радост. Није видио ни топ-играчку, а пуцао је као одрасли. Кад се врати Раде¹² из бригадног санитета, дуго ће му причати како је био тобција и како то није тако страшно.

— Најсретнији сам данас — каже сад Драго враћајући се од топа сав дрхтав и весео.

— Шта се правиши важан, пуцао из топа, па шта? — задиркује га његов вршњак Душан.¹³

— Данас сам први пут и бомбу бацио. Знам да сам мали за топ, али бићу бомбаш.

— Заједно ћемо на бункере, немој да се љутиш — као да се извињава Душан.

Чује се звук авиона. Брзо трчимо што даље од цесте

¹² Раде Радоњић.

¹³ Душан Остојић.

и склањамо се иза камења и жбуња. Три авиона круже дуж цесте и митраљирају, а негде подаље и бомбе изручише.

„Омладинку“ смо послали да ојача нашу артиљерију.

1. октобар. Стигли смо на положаје на голом Мосору изнад Гата.

Наш први вод отишао је 27. септембра у пратњу дивизијске болнице и артиљерије.

Нијемци су и довде стигли. Пале села, кољу и пљачкају. Дошли су да доврше оно што су четници почели прошле године. Јуче кад смо пролазили кроз село Гата сељаци су нам причали о звјерствима четника над голоруким старцима и дјецом док их нијесу растерали партизани с Биокова. Једна жена нас је љубила и благосиљала. Син јој је у партизанима. Водила је магаре натоварено корпама с грожђем. И док је она с нама разговарала, оно је мирно и стрпљиво држало свој терет. Ишли смо у правцу њене куће. Рекли смо јој да идемо у сусрет Нијемцима на Мосору. Раставарила је магарца и дала нам га да пренесемо сандуке с муницијом до положаја.

— Кад стигнете горе, ви га само пустите и он ће стићи кући — испратила нас је и зажелела нам сваку срећу.

Данас су нам жене из села Гата донијеле грожђе. Уз камењар се кретала необична колона жена с корпама грожђа на глави. Утолили смо и жеђ и глад у овом пустом кршу. Радовали смо се што смо опет видели нашу познаницу Кату. Рекла нам је да је њен „мага“ стигао још у току ноћи. Неки сељаци су јој говорили да га више неће видјети, али она каже да је вјеровала својим синовима.

Воде се упорне борбе с Нијемцима. Довукли су и моторизацију у ова брда. Најтеже је издржати ватру артиљерије и минобаџача у овом камењару. Нарочито јаку борбу води наша 2. чета. Уништили су двоја борна кола. Изгледа да ћемо стећи искуство како се ратује и у овом голом и пустом камену.

6. октобар. Послије ддвадесет дана вратили смо се из Далмације у Еминово Село код Дувна. На Мосору смо водили борбе с Нијемцима два дана. Посљедња два дана били смо на положајима око села Каменског близу Аржаног.

Данас је стигао и први вод. Имали су пуно тешкоћа око извлачења артиљерије. И наша хаубица прешла је Динару.

Опет су омладинци сви заједно. Ових десет дана како смо раздвојени изгледа нам цијела вјечност. Изљубили смо се и приредили весеље.

Понијели смо најљепше успомене из сусрета с народом јуначке Далмације и њеним борцима.

Лука БОЖКОВИЋ

Сутрадан после капитулације Италије бригада је кренула усљеним маршем према југу, да што пре избије на јадранску обалу и помогне далматинским јединицама у разоружавању талијанске војске, која је била у расулу. Желели смо да снабдемо наше јединице ратном опремом и храном.

Најкраји пут до обале и до ослобођеног Сплита, коме је претила опасност од немачких моторизованих јединица, водио је преко Дувна и Аржана.

Главнина бригаде је и упућена тим правцем, а 1. батаљон ка Имотском, да избије на Орловачу и одатле да штити бок бригаде. До Орловаче се нисмо срели с непријатељем, па смо пожурили да уредимо положаје за одбрану дуж комуникације од Орловаче до Аржана. Постављене су препреке; сва је цеста у дужини од пет километара била испрезидана камењем, а понегде и прекопана.

У овом рејону било је много подесних природних заштитила, посебно склоништа: шкрапа, вртача и пећина, које су штитиле од артиљеријских зрна и авионских бомби.

Немци се испред Орловаче појавише 22. септембра. Најпре су се, како то и обично бива, у само јутро сусреле немачка претходница и наше предстраже па се постепено борба распламсавала. Немци су нападали до подне без успеха. Али око 13 часова појави се десетак тенкова. Почекајући да надлеђе и једна „рода“. Тако потиснуше наше чете с Орловаче и након раскрчавања цесте Немци се спустише у Малу Виницу. Пре него што уђоше у село, мецима запалише неколико кућа.

После напуштања комуникације 1. батаљон се повукао на две коте северно од Аржана, а 3. вод 3. чете остављен је на безименом вису источно од села. Тада вис је удаљен од

комуникација око петсто метара. Доминирао је цестом. Тешко га је било заобићи, а још теже на јуриш заузети. Тенковима се, такође, није могло на њега изаћи. На том узвишењу вод се распоредио по природним заклонима и припремио за дејство. У свако доба, ако би на то био приморан, он се могао несметано и непримећено повући у позадину. Комуникација је, међутим, била на дometу стрељачке ватре.

Командир наше чете, Јанко Ћировић, и командант батаљона, Саво Машковић, дали су нам задатак у неколико речи: да држимо вис док нас не збаце. Што дуже, то боље. Командиру вода је остављено да одлучи кад ће се вис напустити.

После краћег застанка у Малој Виници, Немци су почели наступање дуж комуникације. Видевши да је батаљон одступио, нису уопште претпостављали да је неко остао на безименом вису. Ми смо били добро маскирани, а њима се, очито, журило, те нису ни проверавали да ли је пролаз слободан. Цестом су пролазили тенкови, доста опрезно и полако, на повећаном одстојању. Посматрали смо их не отварајући ватру. Из тенкова почеше промицати камиони пуни војника. Први нас је изненадио, па на њега и не отворисмо ватру. Наиђе други, такође пун војске. Ишао је полако. Још није савладао ни окуку која излази из Мале Винице, а на њега се сручи ватра из три бреде и двадесетак пушака. На наше велико задовољство преврну се у грабу. Други камион се више не појављује. Колона тенкова, која је малочас мирно прошла поред нас према Горњој Тијарици, застаде. Три тенка се вратише ка преврнутом камиону. Вод се повуче у заклоне, само осматрачи остадоше да прате ситуацију.

Почеше да нас гађају топовима из тенкова. Брзо се уверисмо да нам у овим шкрапама не могу ништа. Осматрач јави да долази „рода“ од Орловаче. Спустила се ниско и устремила према нама. Изнад нас заокрену и спусти једну бомбу, какву до тада нисмо видели. Није личила на бомбу, већ више на неку канту. Пре него што паде на земљу, „канта“ експлодира, а око нас се расуше мале бомбе. Како је која падала по камењу тако је експлодирала. Где је која пала све је запалила. Неколико жбуњева у камењару је горело. „Рода“ осу по вису неколико рафала из митраљеза, па преко Орловаче одлете у правцу Имотског. Она три тенка нас и даље засипају гранатама. Толико се ватре сручило на тако малом простору на којем је размештен вод! Не може се проверити има ли мртвих и рањених, јер осматрач поново јавља да строј од око сто педесет Немаца креће од цесте к нама. Осматрач је јављао гласно да су га сви из вода могли чути. Зато командир није ништа ни командовао.

Вулета шарцем обори двојицу Немаца. Отворише ватру и остала два пушкомитралјеза и бреда. У исто време запрашташе и пушке. Командир оцени по ватри да у воду не може бити много рањених или погинулих. Настала је жеистока паљба са обе стране. Немци су се покренули с цесте, одмакли од ње којих стотинак метара, па застали пред жеистоком ватром са нашег виса. Тенкови се не мичу с цесте, али не прекидају митраљеску и артиљеријску ватру. Из Орловаче поново осмотрисмо „роду“. Лети право к нама. Стрелјачки строј Немаца приближио нам се на неких триста метара. Приковани су за земљу на отвореном простору. Три тенка их подржавају, али је од тога мало користи. Најчешће пребацују или подбацују наш безимени вис.

Одлучисмо се да гађамо авион. Митраљесци га узеше на нишан, и кад се приближи, осуше по њему. Из „роде“ поче да сукља црн густ дим. Она ипак настави лет. Неки борци повикаше: „Та више неће бомбардовати наш вис“. Пратили смо је погледом. Одлетеља је у правцу Горње Тијарице, остављајући за собом дугачак млаз црног дима, а затим се срушила негде на цести у засталу немачку колону. Пад је пропраћен јаком експлозијом. То је, сигурно, онај товар бомби који није успела спустити на наш вис.

Но у воду је изненадну радост заменила тешка забринутост: муниција је била при kraју. Уз сваки митраљез остао је по један реденик од педесетак метака, на пушку просечно по десет метака.

Већ смо помишљали на повлачење, кад осетисмо да Немци појачавају митраљеску и артиљеријску ватру, а стрелјачки строј испред нас поче да се повлачи улево, према Аржану.

Под заштитом те ватре, цестом су највећом брзином промицвали немачки празни камиони. Лакнуло нам је. Немци су одустали од новог напада на безимени вис. Кад је и последњи камион пројурио цестом, повукоше се и она три тенка.

Док се све ово догађало, у Аржану су се чула запомагања, а повремено и пуцњи. Из села се дизао дим. До нас је допирао мирис паљевине. Кад су се тенкови повукли испред виса, вод је кренуо према селу. Приметили смо групу паљкућа. Вулетин шарац поново проради и двојица њих остадоше на прагу куће коју су у том тренутку потпаливали. Остали побегаше ка цести. Спустили смо се до првих кућа. Читаво село било је у пламену. Заударало је људско месо. Испред прве куће, која је још горела, нађосмо троје убијене деце. Испред друге, мајка и дете леже мртви у загрљају. Испод њих отиче крв. Што смо више залазили у село, призор је био све тежи. Свуда лешеви стараца

и деце. До опаљене зидине на којој је догоревао кров, на средини огњишта, модри се пламен. Горе људски лешеви. Више једне куће, иза стene, борци пронађоше избезумљену старицу, с унучетом и мачком у крилу. Дуго смо се гледали. Нити је она могла што да каже, нити смо ми њој говорили. Након дугог ћутања старица је прва проговорила:

— Дицо, ви сте сигурно, гладни. У винограду има грожђа.

У тим тренуцима нико није осећао глад. Тражили смо само воде. У спаљеном селу на брзину смо пребројали лешеве који нису изгорели у кућама. Што старица, што жена и деце — око педесет. А жива само она бака с унучетом и мачком у крилу. Истина, из села су млађи и снажнији људи били избегли.

Колону непријатеља у њеном надирању према југу западно од Аржана сачекале су јединице 3. крајишке бригаде. Према ватри смо оцењивали да је од нас поодмакла, а да с Крајишицима има пуне руке посла. Вратисмо се да видимо резултате наше борбе са безименог виса. Испред њега пронађосмо 11 мртвих Немаца. Са оном двојицом у селу — укупно 13 мртвих.

Дуж комуникације од Мале Винице до цркве и гробља остале су велике гомиле чаура, пушчаних, митраљеских и топовских. Ређи је случај да се на бојишту остављају топовске чауре. По жестини борбе и гомилама остављених чаура на бојишту човек би помислио да је овде Немце сачекао не један вод, већ, у најмању руку, батаљон партизана.

Били смо срећни што смо успели да са таком јединицом извесно време задржимо непријатеља и омогућимо нашим јединицама да из Сплита извуку више хране и ратне опреме, тако потребне нашим јединицама, у које су дошли хиљаде нових, младића бораца.

А наши губици — двојица лакше рањених.

Саво ПУЗИЋ

Крајем септембра 1943. године из састава Сплитске бригаде и других јединица које су борниле Клис издвојено је сто двадесет бораца и упућено у Бугојно за попуну 1. пролетерске дивизије.

У Бугојну, пошто смо претходно добили нову одећу и обућу, Мијалко Тодоровић нам је говорио о значају и улози пролетерских јединица. Затим смо подељени у две групе. Прва, од шездесет бораца, отишла је у 1. пролетерску бригаду, која је била на положају код Травника, а друга, такође од шездесет бораца, у 3. Краишку. Са десетином другова који су припали 1. пролетерској распоређен сам у 1. чету Београдског батаљона. Курир нас је повео у јединицу. Уз пут смо га питали о животу у чети, али он није био расположен за разговор. Очевидно је био уморан.

У чету смо стигли у први сумрак. Баш се делила вечера и одређивала стража. Били смо гладни и веома узбуђени. Наш први сусрет с командиром и комесаром, а затим с водником, политичким делегатом и борцима, био је тако присан и близак као да смо стари познаници. Пријатно смо били изненађени њиховом срдачношћу, па је сваког нашег узбуђења и страха од прилагођавања новој средини брзо нестало.

Већ од првих дана радио сам на развијању културно-просветног живота у чети. Тај задатак сам имао и касније, цело време мог боравка у овој јединици. И команда чете је велику пажњу поклањала томе раду, јер је већи део ново-придошлих бораца био из редова сеоске омладине, која није имала могућности да се школује, па је први пут у чети почела да се описмењује и учи. Нисмо имали просветног радника или педагога, који би овај рад водио по неком стручном систему, али смо имали млађе људе који су желели да уче

и људе који су сматрали својом обавезом да им у томе помогну.

Сећам се добро како се пушкомитраљезац Илија користио сваким тренутком затишја на положају да учи и пише слова, и како се безброј пута вајкао да му је свако слово теже од једне акције.

— Радије бих целу ноћ стражарио него се натезао са овим словима. Мени то треба, не кажем, али нека учи азбуку ко остане жив, а мене пустите да идем у извидницу — рече на једном часу Илија.

— У реду, научио си дводесет и пет слова и сад прекини, па кад те буду после рата другови задржали да у свом селу поучаваш омладину доброме, а ти ћеш бленути у њих и бити ћорав код очију — одговори му Славка.

— Ала си ти мудра, нисам ни ја најлуђи, научићу што могу, али понекад ми дође тужно и заморно.

— Миланче Станковић је дошао неписмен у батаљон, а сада добро и чита и пише, примљен је у Партију и постао политички делегат вода.

— Знам, није он једини...

Учио је Илија ипак, и осећао да му то треба колико и његов пушкомитраљез. А тешко је било учити у тим условима — глади, маршевања и сталне неизвесности.

И болничарки Славки Протеги је било напорно да учи писати и читати.

— Ја указујем Илији, а и сама видим да су ова слова тешка као земља. Научим све по реду, па одједном почнем како се пише ч а како ћ. Зашто неко није то све упростио, па да говоримо и учимо дводесет, а не тридесет слова.

Ипак је била упорна, све док испод њене руке није изашло прво писмо. Радовала се као дете када ми је тражила да га прочитам и исправим.

И поред свих тешкоћа, резултати нису изостали. У чети убрзо није било неписмених, а сваки нови борац који није знао да чита и пише узимао је на нишан описмењавања. Буквар је за њега био важан колико и пушка. То је био и пут да лакше схвати политички рад у чети који су спроводиле скојевска и партијска организација, да се лакше припреми за будуће напоре и задатке који су нас очекивали као борце 1. пролетерске.

Сећам се да је на скојевским састанцима стално истичана потреба рада на личном уздизању, јер су пролетери, поред пушке у руци, морали и политички радити у народу, објашњавати им циљеве народнослободилачке борбе и говорити им за какву се будућност боримо.

После једног састанка четног актива Скоја, Славка заказа састанак с девојкама у засеоку у којем смо боравили.

Када су се окупиле, она им предложи да певају. Орила се цела кућа. То је потрајало један сат, а на крају им Славка рече да не зна да држи говор, да је тек научила писати, али да их моли да помажу партизане плетући за њих чарапе.

— Хоћемо! — чуло се углас.

Посебно место у нашем просветном раду заузимале су усмене новине. На њиховом уређивању радила је већина бораца, па и они који су у чети били описмењени. Знали смо доста другова који су доживели многе узбудљиве тренутке у борби — тога бар није недостајало — али је проблем био како то написати за усмене новине. Требало је помоћи да своје доживљаје верно и лепо искажу. Данима се то припремало, да бисмо се за време неког кратког одмора, кад је цела чета на окупу, путем тих новина подсетили пређеног пута. Остало ми је у сећању слика једног таквог скупа, када се после читања успелих написа, дрхтећи, појавио пред борцима и наш Илија.

— И, и, и ја сам написао са митраљезом. Гађам, а помоћник ми додаје муницију, гледам где је, а он забио главу у шанац, а ја мислим мртав, повлачим се, а он за мном, вратим се, а он викну да су се остали повукли, ја се ипак вратим, а и Немци се повукли...

Наста смех и аплауз.

Нарочито занимљиви „школски часови“ били су из познавања основних појмова природних наука, посебно географије, која је борцима била и од практичне користи. Просветни рад смо развијали преко разних облика. И имали смо успеха. Тако је на крају у чети покренут, на иницијативу комесара Милосава Бојића, и лист „Црвена звезда“. Издали смо само два броја.

Јосип ПЕСАХ

ЖИВОТ НАШ СВАКИДАШЊИ

Из ратне биљежнице

13. август 1943. Послије великих напора у петој офанзиви и борби у источној Босни добро нам је дошао овај одмор на Петровом пољу. Уз Врховни смо штаб, дужности нам нијесу тешке, а храна је дosta добра. У логору смо за спавање направили мале „виле“ од папрати. „Мој мир“ — то је назив „виле“ друга Беламарића.

У јединицама смо развили свестран рад, користимо се приликом какву већ дugo нијесмо имали.

Шаљемо јаче патроле у правцу Влашића, катkad и по читав вод, у набавку хране. Јуче је једна патрола ишла на Буковичке колибе, гдje је добровољним прилогом прикупила нешто стоке и предвече продужила за Вишњевска дола. Занимљив је овај муслумански живал ѿдјe. Имају некакву своју милицију, формирану с дозволом усташке власти. Али она не бежи од нас, партизана. Многи се не одазивају позивима у домобранску војску. Нашу патролу су веома лијепо примили. Један сељак им је дао вола, други неколико каца сира, остали сељаци оно што су могли. Пријем је био срдачан, изнад очекивања.

17—18. август. Сваког дана добивамо вијести и радујемо се успјесима наше војске широм земље, као и успјесима на свим савезничким фронтовима; с одушевљењем смо примили вијест о ослобађању затвореника из Лепоглаве; дивили смо се подвигу 1. краишке бригаде, која је упала у Рајловац и уништила више авиона.

Постојање савезника већ непосредније осјећамо. Њихови авиони лете изнад нас готово сваке ноћи.

За пренос материјала примљеног од савезника морали смо реквирирати на Влашићу још петнаест коња. То је, доиста, деликатан посао. Сељаку је овдјe много жалије дати коња него вола. Ми смо веома пажљиво извршили избор: узели смо коње само од оних домаћина који су их имали

више, а на конференцијама смо објаснили наш поступак. Све је то, несумњиво, имало позитивног одјека.

На конференцији смо објашњавали и политичку ситуацију код нас и у свијету, послије чега су нам сељаци постављали питања. Нарочито су их интересовали став Турске и издајничка политика Мачека.

22. август. Послије вечере кувар Романо је причао цијелој чети о свом боравку у јасеновачком логору и у затвору у Старој Градишки. Ова прича очевица усташких злодјела још више јача нашу мржњу према непријатељу.

27. август. Заиста нам је већ било доста одмора на Петровом пољу. Освјежио нас је силазак са Влашића и крај око Турбета. Овдје је природа много питомија него горе, на планини.

Синоћ смо спавали у једном воћњаку у селу Крчевинама, у засеоку Радаљу. Изнад нас шљиве, већ напола зреле, а нико није ни покушао да их бере. Народ се томе чуди. Најзад нас власник воћњака и други мјештани сами нуде.

29. август. Тежимо да идеолошки, политички и културно-просветни рад прилагодимо новим условима. Прије два дана одржали смо партијски састанак на којем смо расправљали о неким идеолошким питањима. Наши хорови су јуче и прекјуче увјежбавали нове пјесме.

Не занемарујемо ни рад на терену. Око 9 часова пошао сам с групом другова у Поткрај, где су се сељаци били окупили у цркви. Неколико наших другова Далматинаца присуствовало је миси. Послије тога није нам било тешко да мјештане окупимо на конференцији. Непријатељ у Турбету као да је то осјетио; тек што смо конференцију били завршили, почели су нас гађати бацачима.

Послије подне били смо у Каравули, на приредби коју је организовао културно-просветни одбор батаљона. На програму су била два краћа скеча, неколико хорских пјесама, шаљиве тачке, хорске и соло рецитације. Присутни партизани и мјештани били су одушевљени и бурно су пљескали извођачима. Послије програма настало је спонтано весеље и игранка све до 11 часова ноћу. Више мјештана рекло нам је: „Овако се нијесмо провеселили још од капитулације 1941. године“. Искуство нам је још једанпут потврдило: морамо увијек имати спремне приредбе за народ.

30. август. Веома рано су нас пробудили повици дежурног: „Иду тенкови!“ Једна наша засједа већ је била на положају. Брзо смо послали још једну, а затим и једну десетину. Користимо се истукством са Немиле: није добро ако одмах ангажујемо све расположиве снаге. Тенкови су тукли наше положаје митраљезима и топовима. Пуцали смо и ми

на њих. Покушавали су да иду узбрдо. Ми смо били упорни. Непријатељ се морао вратити.

Послије подне расправљали смо на партиском састанку о данашњој акцији. Ваљаће нам то у идућим борбама. То нам је и досадашња пракса показала. Сјутра или прекосјутра анализираћемо ову акцију са цијелом четом.

31. август. Устали смо у 5 часова. Мало затим дошле су наше парионе — „партизанска бурад“. Читава чета је опарила одијела.

Тек што смо ручали, дође Комнен Жугић, замјеник комесара батаљона, и рече нам да другарица Станица Гломазић треба да иде у Јајце на партијски течај при ЦК КПЈ. „Страх ме је од тог течаја, али ми је ипак веома драго што ми се пружа таква прилика да нешто више научим“, рекла нам је Станица.

1. септембар. Душан Милутиновић, командир наше чете, ишао је јуче поподне с командантотом батаљона, Савом Машковићем, у извиђање положаја ка Турбету. Припремали су напад који смо извели прошле ноћи. Задатак наше чете био је да, нападајући са сјевера, продре поред цркве у правцу жандармеријске станице и да заједно с 1. четом ликвидирају бункере с горње стране града.

Прилазили смо опрезно, без ријечи и без шума. Водич нам је слаб; изгледа да је плашљив, па нас води преко неких тараба. Зато нас је непријатељ прије времена открио и почeo пущати, но ми смо и даље ишли напријед. Без жртава смо стигли све до цркве, али тек сад наилазе бункери. Код првог бункера остављамо засједу, јер га не бисмо могли ликвидирати без жртава, а затим продирено даље. Опет нови бункери, пред нама и лијево од нас. Непријатељ нас туче готово са свих страна. Његова ватра је паклено жестока, али нас ћитићи ноћ, а имамо и доста искуства у ноћним борбама. Почекеши тући и топови из правца Травника, али гранате падају претежно по непријатељевом распореду. Ми појачавамо притисак. Све јаче притиска и наш 2. батаљон и заузима касарну. И ми заузимамо бункер код касарне. Али — већ је зора! О, како не можемо продужити ноћ само за пола сата! Успјех би нам био сигуран, но надамо се да ћемо и без тога постићи што смо жељели.

Брзо је дошао крај таквим надама: стигло је наређење да се повучемо.

Носимо мртвог командира вода, друга Мату Жарнића. Погинуо је пред саму зору, од баџача. Из наше чете имамо и тројицу рањених. Друга Мату смо сахранили код села Саклице. У Босни, Херцеговини, Санџаку и Црној Гори, свуда се друг Мате борио са истим жаром са којим је био

спреман да се бори и за своју родну Далмацију. Чета ће га чувати у најљепшој успомени.

3—7. септембар. Очекујемо да нас на положајима око Турбета замијене јединице 5. краишке дивизије. Шаљемо стално по три засједе изнад Турбета.

С нама је и девет бивших домобрана из Турбета, који су к нама прешли сјутрадан послије нашег неуспјелог напада. Њихова је жеља да оду својим кућама чим се укаже нека мало повољнија прилика. Ми им не бранимо. Кад су већ ту, код нас, присуствовали су неким нашим четним конференцијама и политичким часовима. Занимљиво, они ништа не знају ни о источном фронту, ни о паду Сицилије, ни о другим политичким питањима. Ми сад настојимо да им што више питања растумачимо. Имали су у нас повјерења већ онда кад су се одлучили да пребјегну, али — кажу — ипак нијесу имали о нама ни приближну представу. Највише су их се дојмili наши унутрашњи другарски односи, збијеност нашег колектива. Један од њих, страстан пушач, већ трећег дана по доласку нашао се побуђен да приложи у наш четни колектив шест кутија „Раме“ — сву своју резерву, за коју је у почетку вјеровао да ће је љубоморно чувати за себе.

Непријатељ је покушао да с тенковима и нешто пјешадије продре у правцу Каравуле. И ми и Крајишници одлучно смо их дочекали, па су се брзо морали повући.

8—9. септембар. Синоћ нас је смијенио на положајима према Турбету један батаљон 1. краишке бригаде. Ми смо јутрос већ око 8 часова бити у Доњем Вакуфу. Смјестили смо наше чете по воћњацима близу града, па смо нас неколицина пошли да га разгледамо. Град је мали, није се ни по чему учинио привлачним. Радње су мањом отворене, у њима се може купити којекаквих ситница, воћа и поврћа, али за веома скупе паре. Ми смо за наш четни колектив купили дувана, оловака, папира и бомбона, тако да је сваки појединач из чете добио понешто.

Одавде треба да продужимо партизанским возом све до Горњег Вакуфа, па смо помало нестрпљиви. Сви смо се радовали кад је воз стигао. Незаинтересован посматрач би констатовао да је то мали, чађави, сасвим неуједан воз, али за нас је у том тренутку он симболизирао слободну територију и пораст наше снаге.

Док смо се тискали око тог нашег, партизанског воза и дешифровали значење великих, бијелих слова ЖНОВ (железнице Народноослободилачке војске), написаних на вагонима и на локомотиви, дотрач однекуд из града један од наших другова вичући на сав глас:

— Италија је капитулирала!

— Шта, шта кажеш? — питали су са свих страна као да га нијесу били чули или разумели.

— Па, капитулирала Италија, другови, сад је то Радио-Лондон јавио — одговорио је овај друг.

— Ко каже? — падала су и даље сумњичава питања.

— Ја вама, а ви коме год хоћете, другови. Чуо сам радио-вијести својим рођеним уштима, па ви ми сад вјеровали или не!

А кад је, који тренутак затим, ова за нас изненадна вијест потврђена и са других страна, настаде опште весеље на станици, а мало затим крену и наш воз. Пјесма и клицање, разноврсни изливи радости због испадања из строја једне од сила Осовине наставише се читавим путем. Просто не знамо кад смо час прије дошли у Бугојно.

Тек што је наш воз ушао у жељезничку станицу, у Бугојну се отвори паклена ватра, најприје из пиштола и пушака, а онда и из већег броја аутоматских оруђа. Но ми се нијесмо уплашили. Узели смо то као још једну потврду да је доиста тачна вијест о капитулацији Италије.

Постројили смо се и пошли у град маршевском колоном. Пред штабом дивизије бијаше окупљена маса војске и народа. Комесар дивизије, друг Мијалко Тодоровић Плави, тек што је завршио говор. А онда опет настаде још жешћа пуцњава, праћена правим ватрометом од ракета. Кад се пуцњава стишла, настало је право народно весеље: играло се, пјевало, узвикивале пароле. Тако у 11 часова ноћу вратили смо се на жељезничку станицу и продужили возом за Горњи Вакуф.

14. септембар. Пред сам полазак из рејона Горњег Вакуфа добили смо попуну из Подгрмечког партизанског одреда. Изгледа добри су то момци, готово сви су стари борци. Физички су махом нејаки, рањавани су или су пребољели тифус. Надамо се да смо с њиховим доласком ојачали ударну моћ наших чета.

Чули смо да је у наше руке пао Сплит. Сањаримо о Далмацији. Многи од нас је раније нијесу видјели. Наши другови Далматинци често су нам о њој уздишући причали: „Ас ти госпу, ћа је липо живети на мору. Ни усрид зиме нима снига!“

Пут у Далмацију, дакле, за неке наше другове значи повратак у завичај. Али, на жалост, ми на том путу нијесмо комплетни. Милан Вежа нам је нестао, вјероватно погинуо, негде око Златног бора, Крсто Шупе је сахрањен близу жељезничке станице Немиле, Винко Чеко, Иво Бјелиш и Антон Вела изгибоше у борбама између Зворника и Цапарда, са Матом Жарнићем смо се заувијек опростили код Турбета...

Драго Б. НИКОЛИЋ

С ТЕНКОВИМА НА ТРАВНИК

После капитулације Италије, разоружали смо неколико талијанских јединица. Том приликом смо формирали нове артиљеријске јединице и моторизовани батаљон 1. пролетерске дивизије, у чијем је саставу било и тенкова. Појава тенкова на нашој страни одушевљавала је борце, а уносила панику и страх код непријатеља. Сећам се добро с каквим смо поносом посматрали наш моторизовани батаљон када смо се спуштали у Ливно и протерали усташе одатле и из Купреса. Готово без борбе смо дошли до предграђа Травника.

Уочи напада на овај град, у коме сам и ја учествовао као тенкиста, пролазили смо увече, око 10 часова, поред бораца 7. крајишке бригаде. Поздрављали су нас и викали:

— Живели наши тенкисти!

Бацали су капе увис и радовали се као да ће сами тенкови ослободити Травник.

Град су опколиле наше јединице са свих страна. Ја сам тенком ишао од Турбета. Када је почeo напад, припуштао сам из топа и из митраљеза на непријатељеве положаје. Али у исто време тенк у коме сам се налазио почели су да гађају противколским топом. Возач тенка, Талијан, пореклом Словенац, упозоравао ме је да су противколски топови опасни, да је он четири године ратовао у Африци и да то добро зна. Нисам се обазирао на то, мислио сам да се мало уплашио, а веровао сам да нашем тенку ништа не могу. Потпуно сам тог тренутка био заборавио на то шта смо ми радили против тих истих тенкова, и то чак без топова, само са бомбама у рукама.

Возили смо пуном брзином и пуцали. Али близу првих кућа у граду нешто је јако лутило у тенк и мотор је стао. Осетио сам ударац у ногу и руку и изгубио свест. Када сам мало дошао к себи, видео сам да ми је рука сломљена, нога рањена, а глава у крви. Возач испод мене је био мртав.

Иако тешко рањен, некако сам се извукао из тенка и легао у јарак. Чуо сам како легионари вичу „ура“ и како ми се приближавају.

Знајући шта би било са мном ако би ме ухватили живог, припремио сам пиштолј с намером да се убијем. Међутим метак није био у цеви, а десна рука је беспомоћно висила. Тада сам донео другу одлуку. Како су митраљески мечи тукли око тенка и по цести, решио сам да се искобељам на цесту да би ме митраљез погодио. Стегао сам левом руком десну и почeo да се тетурам у правцу наших положаја. Иако ми је на десној нози, од колена до бедра, све месо било разнето, могао сам да идем пошто кост није била пребијена. Тако сам се тетурао неколико стотина метара. Непријатељ ме није погодио, а ја сам срео прву пешадијску патролу наших јединица. Био сам спасен. Брзо су ме одвели до најближих кућа, где су се налазиле болничарке. Ту сам превијен, а затим су ме камионом пребацили у болницу у Доњи Вакуф. У току ноћи је извршена операција ноге и руке. У централној болници 10. дивизије остао сам три месеца.

Нисмо тада били искусни тенкисти, нисмо се за то никде обучавали, али су наши борци то незнაње надокнадивали храброшћу и вером у победу. Осим тога, били смо срећни што и ми имамо тенкове, па нам је то давало још више моралног подстицаја и снаге у борби.

После Травника, моторизовани батаљон је био расформиран. Наши тенкисти су отишли у Италију да уче. Тамо су остали до августа 1944. године, када су прешли у земљу и у завршним операцијама за њено коначно ослобођење дали свој не мали део.

Милорад ЈОВАНОВИЋ

РАКИЋЕВИ КАРАВАНИ

Држећи положаје испред Турбета наш батаљон је, у ствари, штитио ослобођену територију од испада непријатеља из јаког травничког гарнизона. Док смо држали ове положаје на муци смо били без хране. Зато једнога дана друг Ракић, интендант, који је иначе пре рата био пиљар на Каленићевој пијаци у Београду предложи да се снабдемо храном са неослобођене територије. Као могућност да то постигнемо, предложио је да пређемо преко планине Влашића, заобиђемо Травник и спустимо се у рејон Лашве и Бусоваче.

За тај задатак био је одређен један вод с другом Браном Јањићем и са мном, као политичким делегатом. Дуго сом пешачили, без препрека, а када смо дошли до првих кућа у Бусовачи, неко нас је из заседе зауставио повиком „стој“: Тражио је да један од нас приђе, а остали да остану на месту. Био је то неки човек, у кожном капуту, наоружан пушком и бомбама. Предочио нам је да у њиховом селу има доста наоружаних сељака, које је окупаторска власт назвала усташком милицијом. Исто тако, рекао нам је да они неће ни један метак испалити на припаднике Народноослободилачке војске и да не желе да долазе било у какав сукоб с нама, а да су оружје примили од окупатора из страха да им не попале домове и да их не мобилишу у домобране. Објаснили смо му да од њиховог села очекујемо да нас помогне храном, према могућностима, на добровољној основи. Понудио нас је цигаретама и позвао да пођемо до цамије, јер хоће да позове хоцу и још неке сељаке. Код цамије се, затим, окупило више сељака; појединци су с неверицом гледали у нас, јер је то било први пут да се у њиховом селу појавила нека јединица Народноослободилачке војске.

На овом скупу је дошла до изражaja Ракићева интенданских способности. Објаснио је сељацима зашто треба да помогну своју, народну војску и предложио им да у селу изаберу народноослободилачки одбор. То је четрдесет и трећа година на измаку. Италија тек што није капитулирала, непријатељева пропаганда о уништењу партизана не

„пали“ већ ни у оваквим крајевима где се први пут појављујемо. Зато није никакво чудо што нас је сељак примио као да је наша предстража и што су остали пристали да се изабере одбор, који ће у овом случају, а и у будуће, прибавити оно што се тражи за наше јединице. Одборници су сами одредили, према имовном стању појединаца, колико ће ко да дâ хране. Једнима су одређивали жито, другима кукуруз, трећима пасуљ, а неки су дали стоку.

Једино су нас молили да не улазимо у њихове куће, јер су муслимани, па би то изазвало забуну међу женама.

После извесног времена, на наше велико чуђење, почели су да пристижу сељаци са по два или три коња натоварена животним намирницама; други су терали стоку. Личило је све то на прави пијачни дан. Разговарали смо са њима, објашавали им нашу борбу, убеђивали их и учили како да се одупиру окупатору. То велико и неочекивано расположење покварили су изненадни прасак ручне бомбе и рафали из машинке. Брзо смо сви скочили да зауземо положај у правцу пуцњаве, а сељаци су за то време почели враћати кућама товаре хране и стоку, да их непријатељ не би ухватио како нас помажу. Настала је забуна. Неки су трчали и викали да иду усташе и Немци. Сви смо се скучили на једном месту, али нам је недостајао најпотребнији, водник Јањић, за кога нико није знао где је.

Када смо послали патролу да види шта је с њим, напуштао је један омањи човек, у кожном капуту и качкету, и тражио партизанског комandanта да с њим разговара. Рекао сам му да не може до комandanта, јер је овај заузет важним пословима, али нека мени исприча оно што би рекао комandanту. Тада ми је изложио да му је један омањи партизан одuzeо дуван и цигарете и да му је рекао како он као млад човек не би требало да у данима рата шверцује, него да се прихвати оружја и да се бори против окупатора. У међувремену му се учинило да у селу прилазе Немци, па је бацио бомбу и испалио рафал. Одмах сам се сетио да је тај млад човек наш Бране, и да је он изазвао сељака да шенлучи.

Пошто смо се споразумели са сељаком, похитали смо да задржимо оне који су хтели вратити својим кућама стоку и коње с товарима које су нама наменили. Једва смо то некако успели окупити и караван је опет почeo да пристиже. Испратили су нас из села са 130 натоварених коња, са 20 грла рогате стоке и 250 оваца. Затим смо се успели уз планину Влашић и продужили према селу Паклареву у коме се налазио штаб батаљона и Ракићева интендантура.

Јован ЖИВКОВИЋ

РАСТАНАК С БРИГАДОМ

Послије разговора с другом Плавим био сам љут и увријеђен. Ријечи су његове ударале као маљ:

— Око си изгубио, више пута си рањаван, мораш отићи из бригаде! Одлазиш у слободно Јајце. Бићеш код другова Тита и Марка.

Узалудно сам му објашњавао да сам научио нишанити и лијевим оком, да ми се не иде из бригаде, да је то за мене увреда и понижење. Остало је онако како је одлучено. Морам ићи.

Возом сам из Бугојна кренуо у Јајце и тамо се јавио другу Марку. Молио сам да ме врати у бригаду. Другарски разговор са њим умирио ме, али о повратку у бригаду није било ни говора. „Доста је за тебе“, тако ми је рекао. И још: да ћу сада бити ту, са њима, треба да останем жив и да нешто научим овдје, у Јајцу, где има разних школа, партијских, официрских, техничких и других. Нека одаберем једну која ми одговара.

Није било друге, помирио сам се с одлуком и остао у Јајцу. Похађао сам три течаја, сва три завршио, и опет тражио да ме врате у бригаду. Без успјеха.

Једног дана су ми рекли да се хитно јавим другу Титу. Био је у радној бараки, код катакомби. Дочекао ме ведар и насмијан. Рече ми да сједнем, па онда поче — да сам мршав, голобрاد, а он мислио да сам крупан, развијен.

- Зашто боље не једеш?
- Немам шта, друже Стари.
- Како немаш? ... Дајте овом дјечаку да се наједе.

Одговорише однекуд да ће брзо ручак, и тако сам се нашао за столом с друговима Титом, Марком, Чича-Јанком и другима. Ручак је био „обилат“: ријетка каша без круха.

— Па зар овога да се наједем? — питао сам.

— Е, кад дођемо у Београд, онда ћемо се најести.

— Хвала лијепо.

— Чуо сам да си електричар, хоћеш ли да ми спроведеш освјетљење у овој бараки.

Брзо сам донио љествце и остали материјал и почeo да радим. Када сам радио на храсту, попех се на љествце. Друг Тито је пришао и придржавао их.

Пошто сам завршио посао, сјели смо и разговарали као стари познаници, иако сам прије тога срио друга Тита само неколико пута.

Тaj разговор с другом Титом — о ситуацији у нашој земљи и дотадашњим резултатима наше борбе и о предстојећем Другом засједању Авноја — остаће ми у сjeћању као нешто што се не заборавља.

Било је то у октобру 1943. године.

Анте РАШТЕГОРАЦ

ПРИРЕДБА ЗА ВЕЋНИКЕ АВНОЈ-а

Према наређењу штаба бригаде, сви чланови бригадног хора повучени су средином новембра с положаја код Травника у Јајце ради припремања културно-уметничког програма за Друго заседање Авноја. Али после три дана дошло је наређење да се врате на положај сви осим оних који су били из нашег 4. батаљона, јер је требало да бригада за време заседања ~~врши демонстративан~~ напад на Травник и одврати пажњу непријатеља од Јајца. Тако је цео културно-уметнички програм пао на око тридесет чланова хора и драмске секције нашег и 3. батаљона, који се од раније налазио у Јајцу.

Батаљонски културно-просветни одбор, чији сам у то време био председник, одлучио је да у програм уврсти хорске песме „Хеј, Словени“ и „Интернационалу“, а да драмска секција припреми Нушићевог „Народног посланика“ и фолклорне игре из Србије и Македоније.

У јеку припрема у посету нам је дошао Оскар Данон. Интересујући се за програм који треба да буде изведен у част Другог заседања Авноја, рекао ми је да наставимо припреме хора и фолклора, али да извођење Нушићеве комедије препустимо Казалишту народног ослобођења. Уједно је предложио да он сам припреми фолклор за сценско извођење, што смо радо прихватили, јер су наша искуства у том погледу била сасвим аматерска.

Увежбавање хора ишло је без већих тешкоћа, јер смо и раније иступали на такмичењима у бригади и на приредбама у градовима које смо ослобађали. Често се догађало да из околине града допиру последњи пуцњи, а ми одлажемо пушке и припремамо се за прославу у некој већој просторији, коју омладина свечано украсава ћилимима и цвећем.

Према првобитној одлуци, Друго заседање Авноја требало је да се одржи 26. новембра, али је касније померено за 29. То је нама добротошло, да бисмо што боље увежбали фолклор. Замисао Оскара Данона била је врло занимљива и за нас потпуно нова. Македонско оро изводила је наша фолклорна секција. Око ора стајали су загрљени чланови

нашег хора и Казалишта, наизменично друг и другарица. Они су певали песму „Сега се караме, сега се тепаме“ и повијали се као класје зрелог жита. У саставу Казалишта била су добро позната имена: Љубиша Јовановић, Никола Херцигоња, Вјекослав Афрић, Јожа Рутић, Салко Репак, Никола Поповић и други.

Двадесет деветог новембра око 17 часова дошао је свечани тренутак. Наш хор је песмама „Хеј, Словени“ и „Интернационалом“ обележио почетак Другог заседања Авноја у згради Дома културе, у којој се данас налази музеј. Сутрадан, 30. новембра увече, изведена је централна приредба. Дворана је била препуна. У првом реду седели су друг Тито и остали руководиоци. На програму је био Нушићев „Народни посланик“, затим наше фолклорне игре и ритмичке вежбе с пушком, које су изводили борци Крагујевачког батальона. Делегати су топло поздравили све наше тачке. Оба дана свим члановима хора било је омогућено да присуствују овом историјском заседању, а ми већу награду за наш труд нисмо могли ни да зажелимо.

У сећању ми је остао један догађај који се одиграо на позорници приликом извођења ритмичких вежби које је припремио Љубиша Веселиновић. Вежбе су извођене с празним пушкама. Да не би дошло до несмотрености, па и несреће, вршен је појединачан преглед пре сваке пробе, па и на приредби. При самом наступу један борац је био заостао, утрчао је у последњем тренутку, зграбио прву пушку поред зида и стао у строј. У брезини је заборавио да преkontrolише да ли је пушка испражњена.

У току ритмичких вежби требало је да извођачи у једном тренутку клекну и симболично пуцају један на другог. И када је тај тренутак дошао, зачуо се прави пуцањ. Метак је пробио плећку једног борца и забио се у таваницу изнад балкона у дну дворане. Нико није озбиљно схватио пуцањ, јер су сви мислили да је тако предвиђено. Рањени борац је успео, крајње се напрежући, да скоро незапажено напусти бину. Љубиша Веселиновић је само тренутно застao пренеражен, а затим нешто убрзаним ритмом наставио да броји такт, све док се вежба није завршила. Посланици су одушевљено тапшали и нико није приметио шта се догодило на позорници. Једино су Коча Поповић и Мијалко Тодоровић Плави, који су седели у првом реду, недалеко од друга Тита, устали и отишли иза позорнице да виде шта се десило. Највероватније, неко је од стражара, који је био на обезбеђењу испред зграде, после смене отишао иза позорнице и своју пуну пушку оставио поред оних — „позоришних“.

Мика ХАРАВАН ШУЦА

КОМАНДИР МУЊАС

Батаљон је стигао на полазни положај. Распињу се брда и неугледне кућице Шујице. Снежне звездице трепереле у децембарској ноћи. Студен надјачава. Вијугаве стазе су заметене. Разгранато дрвеће мирује. Борци тапкају, а под ногама им шкрипти.

Командир потрча. Пелерина га чини вишим и старијим.

— Разумем, друже команданте, биће извршено — до-
пире еху командировог гласа.

Шапат. Силујете се померају. Снег утања. Пахуљице се преплићу.

Устремљује се набујала снага. Сваки борац као да некуда жури, напето осматра, трља руке, поиграја... Погледи лутају по оградама и воћкама притиснутим снегом.

Водници и десетари 3. чете окупљени око командира Милана Муњаса.

— Имамо ли исти правац? — пита неко.

Муњас ћути. Дах магле избија из уста. Размишља. Затим се некако усправи, па тихо проговори:

— То баш хоћу да кажем, све је исто као и синоћ, само... ноћас их морамо отерати.

Неопажено, чете прилазе бункерима.

Ухваћена је и веза са деловима бригаде.

Командир Муњас распоређује борце. Верује десетарима, али је навикао да појединце додирне по рамену, да их нешто приупита или обавести.

— Ти ниси био бомбаш? Немој ни вечерас, има времена!

— Још пола сата је до поноћи. Почеће 18. децембар 1943. Можда је некада и теби припадала прекосутрашња слава — светац Никола?

Омладинац Мехо Церовац тек је прилегао у снег, врпољи се и тражи заклон.

— Чекај, Мехо, донећу ти камен, још не почиње.

Командир је са ограде отрпао снег. Освртао се. Тражио. Ухватио је неку масу обема рукама и донео. Треснуло је код Мехине главе. И отишло у снег.

Пре времена је запуцало на левом крилу. Не зна се са чије стране. Испред бораца су севнули меци, засветлеле ра-

кете. Месец се пробија и одлази. Видик и ведрина се губе. Јудима је хладно по ногама и рукама. Пуцњи се проламају. Одзывања околина.

Пролетери назиру збијене куће. Око њих су утврђења, бункери. Нико не дахће. Свако размишља о исходу, о сукобу.

Командир Муњас рокира неке борце.

Цела чета се креће напред. Прелазе реку Шујицу. Неко се отклизну са балвана.

Сручише се пуцњи.

— Бомбashi, напред, бомбashi! — виче командир.

Немци и усташе се ускомешали, разбеснели. Подврискују, прете. Бију из машинки, митраљеза, баџача и топова. Забрундаше и тенкови.

Група бораца са командиром одлази. Бауљају кроз снег. Остаје траг. Остали заварају противника и штите бомбаше, претходницу.

— Зашто командир опет креће? Он је потребан овде.

Борци ћуте и размишљају о командиру који хоће да реши и ову борбу.

Тај мирни, у почетку скоро незапажени осамнаестогодишњи партизан је израстао. Ретко се шали. Снебивао се да стави ознаке поручника на рукав. „Има заслужнијих, вештијих, бољих, ја ћу и без тога чинити све што могу“.

Читав строј се помера за бомбашима. Нишане, пузаци и вичу:

— Јуриш, другови!

— Напред, Београђани!

Експлодирале су бомбе. Усправили се бомбashi. Викнуо је командир Муњас:

— За мном... Трећа... ураааа!

Улетео је у бункер.

Угледао мртве.

Заробио Немца.

Непријатељ се прегруписао и зауставио надирање. На реду су још јача утврђења.

Командир изнова распоређује борце. Упућује курире. Шаље заробљенике.

Цео батаљон надира, потискује противника.

Немци врше противнапад. Тенкисти појачавају гас на моторима. Маневришу на малом простору друма. Ватра не престаје.

— Погинуо је водник Пашко Чврљак.

— Рањен је командант Велебит.¹

— Шуца и Фране Врцић су успели да са непријатељевих камиона скину и довуку неколико сандука муниције.

¹ Милан Антончић.

ОФИЦИРСКА ШКОЛА
ВРХОВНОГ ШТАБА
НАРОДНО-ОСЛОБОДОВАЊЕ ВОЈСКЕ И ПАРТИЗАНСКИХ ОДРЕДА
ЈУГОСЛАВИЈЕ

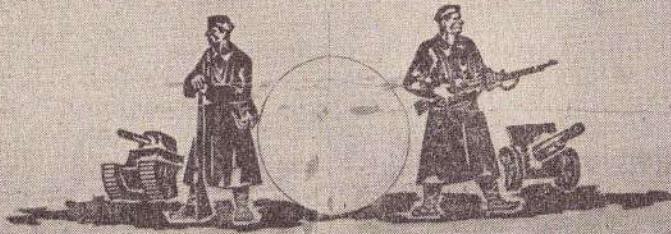
— ДИПЛОМА —

Штадија 2. Шуњас, поручник
СВРШИО је шрафт КУРС
ОФИЦИРСКЕ ШКОЛЕ ВРХОВНОГ ШТАБА
НАРОДНО-ОСЛОБОДИЛАЧКЕ ВОЈСКЕ И ПАР-
ТИЗАНСКИХ ОДРЕДА ЈУГОСЛАВИЈЕ У
1943 години са бр. добрицом
УСПЕХОМ.
БР. 27 од 20 септембра 1943. г.

СМРТ ФАШИЗМУ - СЛОБОДА НАРОДУ

КОМАНДАНТ ШКОЛЕ
РУКОВНИК

ВРХОВНИ КОМАНДАНТ
НОВИ ПОД
МАРШАЛ ЈУГОСЛАВИЈЕ

Борци гледају на снег попрскан крвљу. И даље играју ваздухом снежни лептирићи, пахуљице и звездице.

Више није хладно. Само су некима ледене руке. Заноктице бриде, боле.

— Овога пута нисмо кадри да отерамо јаког противника? — шапуће болничарка.

— Зар не видите да нам пркосе са тенковима? Зар не видите да не желе живи напустити утврђења? А чиме ћемо до зоре побити Швабе и легионаре? Чиме? Реци, командире. То је глас једног борца.

Остали ћуте, а мисле исто.

Командир Муњас пуца и осматра.

Комесар лежи крај њега и сећа се њиховог познанства. Непознати младић је наваљивао да уђе у 1. пролетерску, у Посавску чету, јер је његов Тамнавски батаљон остао у Србији.

— Хоћу, другови, са вами. Из истог смо краја, из истог одреда, шта да вам кажем о себи? Пролетер сам. Био сам трговачки помоћник, прочитao сам Џека Лондона, нешто Горког, члан сам синдиката и Скоја, место ми је ...

Присећао се још нечега чиме би присутне могао одобровољити. Погледали су се и примили га. Брзо су се спријатељили. Сада су давнашњи познаници.

Стиже наређење за повлачење. У заштити остаје вод 3. чете. Командир креће да повуче извидницу с положаја.

Да ли долази свитање?

Ватра јењава.

Командир је стигао на доминирајући брежуљак. Изрешетане су гране зимзеленог дрвета. Мало ниже је целац. У њему стоји тројка, извидница. Чини му се да ће Немци побећи. Креће са бензинском флашом на тенкове. Прати га тројка. Он трчи. Прилази им изненада, одакле га нико не очекује.

Тенкови су престали да брује. Чује се жамор Немаца и усташа.

Муњас је одшрафио бомбу, куцнуо њоме о машинку и завитлао према тенку. Севнуо је и упаљач. Запалио је бензинску флашу. Букнуо је тенк. Муњас је хтео натраг.

Силуета на белом снегу је летела у цик-цак. Падала у снег, дизала се и настављала даље.

Меци су се забадали, гранате прескакале. Тројка га штитила. Још десет метара.

Зелене ракете.

Пао је у дубоки снег и пуцао из машинке. Долетела је нечујна граната и просула црну боју по белој чистини.

Притрчала је тројка. Било је касно. Командир је лежао на снегу. Стегли су га за још топле руке и почели убрзано

вући. Трећи борац је штитио одступницу и уназад ишао за мртвим командиром.

Борци З. чете су повучени са положаја. Седе у снегу Погнутих глава чекају исход. Неке је захватио сан.

— Покрет.

— Брзо се пребацујте!

— Где је командир?

— Сачекаћемо га.

Сустигла је извидница, тужна тројка.

Борци чете су притрчали. Тискали су се око опруженог тела. Гледали су, не питајући ништа, један другога.

Болничарка Драгица се успињала и провиривала преко рамена Милорада Дрењанина.

— Зар је истина? . . .

Дрењанин јој омогући да приђе командиру. Коракнула је лагано, бојажљиво. Сагла се и брзо дохватила руку. Задржала ју је неколико секунди. Погнула се лицу, заклопила очи и тихо заједала.

Чета је без помпе сахранила командира.

Рађао се нов ратни дан.

Колона је остављала Шујицу. Борци су корачали и ћутали. Неко је прозборио. Други је прихватио.

— Муњас нестаде из строја, а изгледало је, богаму, да ће увек бодрити уморне . . .

— Био је диван човек.

— Али и ћутљив, затворен у себе, нема широку душу да прашта грехове, јер, вели, револуција не трпи грешке. А зар вам није изгледао помало сиров и према себи? Одрицао се свега овоземаљског: ни пио, ни пушио, ни пикарао, ни . . .

— Престани ти што увек видиш само црно!

Људи разговарају. Разазнају се гласови, виде ликови.

Нека их.

Још има времена до одређеног места.

— . . . Памтим, беше у лето прошле године када смо били ту негде код Ливна. Постројио се батаљон, а Миладин све надвисио, па ће онако командантски: „Доста је храбрих у овом Београдском, али су се највише истакли Жића Трнинић и Милан Муњас. У име врховног комandanта друга Тита и штаба бригаде ја им честитам и предајем по златан сат на поклон“. Сви се погледасмо и обрадовасмо. Муњас хтеде нешто да каже, али није успео изговорити ни једну реч, вальда од узбуђења. Одмахнуо је руком, климнуо гласом и сав зајапурен дотрчао у десетину. Прозборио је: „Па нисам ја баш најхрабрији, исти сам као и сви остали, зашто ме издвајају?“ А сви му скоро углас рекоше: „Заслужио си, честитамо“.

— Безброј је детаља који говоре о Муњасу као члану Скоја и Партије, о командиру, о човеку...

— Видео сам га како прелази међу првима Дрину, како скида цокулу и даје болесном другу, како плаче за погинулим борцем.

— Доста, престаните већ једном!

Одмор.

Београдски батаљон је застао на снежној висоравни. Около су раскошне планине.

Брује акорди неке песме...

Милосав БОЛИЋ

ПОЗДРАВИ ПОВОДОМ ДВОГОДИШЊИЦЕ ФОРМИРАЊА БРИГАДЕ

Славан је пут који сте ви прошли за ове двије године. Својом крвљу и животима најбољих бораца ваше бригаде у многобројним биткама у Србији, Санџаку, Црној Гори, Босни и Херцеговини и у Далмацији, ви сте ударили темеље једне нове, срећне Југославије. Ваша су дјела бесмртна, као што је бесмртна и ова величанствена борба свих народа Југославије, у којој се кује братство, слобода и равноправност народа наше напаћене земље.

(Друг Тито поводом двогодишњице формирања 1. пролетерске бригаде)

„Прва пролетерска бригада, чедо наше партије, пионир стварања Народоослободилачке војске, дјело нашег руководства и врховног комandanта друга Тита, овјенчала се непролазном славом у току двије године тешких бојева с омрзнутим непријатељем. Постало је понос бити борац 1. пролетерске, јер она је понос читаве наше војске и нашег народа“.

(ЦК КПЈ поводом двогодишњице формирања 1. пролетерске бригаде).

БАШ КАО НАШИ БОРЦИ

Из ратног дневника „Батаљон Гарибалди“¹

Гашењем свијетла, тачно у поноћ, растали смо се од старе године. Плотунском пљубом објављен је почетак нове, 1944. године. Италијани су запјевали „Гарибалдинци, нашој Италији ћемо се вратити са слободом...“, химну свог батаљона, а потом су почели познату пјесму „Аванти пополо“, коју су прихватили и остали другови из 13. и 1. пролетерске бригаде. Политички комесар 1. пролетерске, Душан Корач, одржао је краћи говор и честитао нам Нову годину.

Било је заиста весело на том заједничком дочеку Нове године у ослобођеном Турску. Славили смо је с убеђењем да ће нам донијети слободу, оно због чега се дало толико напора и драгоценних жртава.

Марио Гатани, који је тих дана био кандидован за члана КПЈ, има разлога да ову Нову годину дуже памти. Било је то признање за његово држање у дотадашњим акцијама. И подстрек да издржи. Дирнут топлином која се у свему осјећала на том скупу пролетера и помало уозбиљен обавезама које преузима ступањем у редове оних који су организовали и повели ову бескомпромисну борбу против фашизма, и који су, ето, и према странцима испољили толико разумијевања и ширине, он ми је — умјесто ријечи

¹ У сastаву 1. пролетерске бригаде борио се, као њен 5. батаљон, италијански добровољачки батаљон, „Гарибалди“, који је формиран средином септембра 1943.

Батаљон је учествовао у свим борбама које је бригада водила до ослобођења Београда. Од Београда до завршетка рата наставио је да се бори у сastаву бригаде „Италија“, коју су сачињавали, сем „Гарибалдија“, батаљон „Матеоти“ и ослобођени италијански заробљеници.

захвалности на указаном повјерењу — испричао ове појединости о себи:

— Када сам прешао на страну партизана код Босанског Петровца, јануара 1942, нијесам много знао о партизанима и Партији. Сваким даном сам се све више убеђивао у то да су партизани људи који несебично бране свој народ и своја права од фашистичких окупатора. Иначе, како би се могло разумјети њихово јединство и њихова снага... Ови ведри младићи су израз те снаге, а такође и доказ да таква војска мора побиједити!

Потом ми се примаче и настави, као да се извињава:

— Знаш, нијесам ја политички изграђен. Како сам и могао када ми нико ништа није објашњавао. Било је строго забрањено и кажњиво ако се код војника нађе било каква недозвољена литература. Једино се могла читати она фашистичка. Стoga, имај у виду да ми треба много помоћи у томе да добијем што потпунију слику не само о партизанском покрету и вашој данашњој борби, већ и о комунизму уопште...

Батаљону су били потребни одговорни и свјесни људи. Марио је, ипак, осјећао да од њега, као и од осталих активиста, много штошта зависи. Активи по појединим четама, у којима су се налазили најборбенији и најпожртвованји борци, представљају значајан ослонац за окупљање у чврсту цјелину свих Италијана-антифашиста.

Закључили смо да се преко актива поведе борба за учвршћење дисциплине, да се организује живљи политички и културни рад. Политички комесар Магини је већ постигао добре резултате у својој чети. Има изгледа да и код осталих крене набоље.

Италијански другови, они на положају и они у селу — на одмору, били су задовољни првим дочеком Нове године под партизанском звијездом. Марио је имао највише разлога да се весели:

— Бити кандидован за члана Комунистичке партије, то је заиста доживљај. Најдражи новогодишњи поклон! — рекао ми је он.

Село Пулац, 4. јануар. На састанку руководилаца нашеј батаљона сачинили смо план и редослед тема за политички рад:

1. Настанак, развитак и пропаст фашистичког друштвеног уређења уопште и посебно у Италији;

2. Кратак преглед развоја оружаног устанка у Југославији, стварање НОВ, народне власти и како је решено национално питање код нас;

3. Преглед антифашистичке борбе у Европи и у свијету, с нагласком на положај и задатке италијанских партизанских јединица које се данас боре у редовима НОВЈ за слободу Југославије, а уједно дају свој допринос рађању нове Италије;

4. Формирање, значај и улога пролетерских бригада;

5. Чиме се карактеришу односи и унутрашњи живот наших јединица за разлику од старе југословенске војске; какви су и какви морају бити односи наших бораца и народа;

6. О настанку, развоју и улози Црвене армије, и

7. КПЈ — организатор и руководилац оружане борбе против окупатора и домаћих издајника; њени ближи и даљи задаци.

Узете скупа, те теме за састав нашег батаљона сачињавају суштину политичког васпитања, оно најбитније у њему.

Образовали смо и културни одбор у батаљону.

Постављен је план рада и контроле у активу штаба батаљона. Контрола треба да се састоји у обилажењу положаја, патрола и стражарских мјеста, у провјеравању будности и борбене готовости, почев од стања оружја и муниције до здравственог стања и политичке припремљености војника. Полазећи од тога да се официри морају налазити на извјесном одстојању од војске, четне старјешине то не раде како треба. Дакле, ради „стицања и чувања ауторитета“, како то поједини официри објашњавају, потребно је „удаљавање од војника“. У том циљу неки од официра овако преносе мишљење самих војника: „Не осјећамо се добро кад официри спавају у истим просторијама с нама“. Тиме желе да покажу како је то израз поштовања војника према старјешинама.

Тaj некадашњи обичај за садашње услове није подесан, јер руководиоци треба да су увијек међу војницама: на положају и на маршу, у истим условима смјештаја и исхране. Међутим, они држе да би им то крњило ауторитет, да би то било неваспитно и штетно.

— Неправилно је и некорисно тако постављати ствари. Ми смо навикли и знамо да је тако боље! — каже један од њих.

— Не могу разумјети да војници због тога неће имати повјерење у нас, ако смо од њих одвојени! — додаје други.

— Није то питање доволно сазрело за решавање, — каже компромисно командант батаљона Иларе Монђиларди Монђи.

А управо у тој чињеници, да су старјешине у многочему одвојени од бораца, лежи један од разлога који објашњава зашто се не врши свестрана контрола, зашто се не

ужива већи ауторитет. Овако изоловани официри нијесу у стању да упознају право расположење својих људи, њихове потребе и квалитете, да запазе недостатке појединача и колектива, и да се боре за њихово исправљање. Наши инструктори,² па и политички делегати и комесари, које су сами изабрали, обавезни су да буду међу својим борцима, да слушају што они мисле и желе, да их обилазе и да се брину о свему што им треба, да их политички васпитавају и бодре у тежим ситуацијама, на положајима, да живе с њима под потпуно истим условима.

У нашој 1. пролетерској, у којој владају односи друштва и повјерења, у којој је ауторитет руководилаца заиста велик, навикли смо на другачије односе — тамо нема никаквог одстојања. Да ли ће то и они усвојити?

Село Пулац, 7. јануар. Није се било ни разданило, а већ — узбуна. Непријатељ је, изгледа, направио испад на нашем сектору. За кратко вријеме све се нашло на положају. Снажна митральеска ватра дала нам је повода да претпоставимо да је непријатељ изненадио наше војнике, да се борба води на близком одстојању.

Вијести са положаја унијеле су живот међу нама. Десетак курира, један за другим, пристизали су отуда. Има и таквих који су се тог задатка — повезивања с командом батаљона — самоиницијативно прихватили. Чак се готово читав вод бораца, заједно с политичким делегатом Маријаном, пребацио с положаја у село. Командант Монђи је због тога љут и све такве оправдано упућује натраг.

С положаја, одакле се прегледно може пратити што се збива на бојишту, бију три тешке бреде. Свануло је. И, убрзо, окршај је приведен крају. Наши су успјели да одбаце непријатеља уз садејство дијелова 4. батаљона наше бригаде и 13. хрватске, која се налази лијево од нас.

Тешке бреде ткук кратким рафалима непријатеља који се по групицама повлачи ка Травнику. Да би се лакше извукли Нијемци ткук наше положаје јаком митральеском ватром и артиљеријом. Наредили смо да нишанџије на бредама штеде муницију; даљина је преко два километра; уз то — исход борбе је већ ријешен у нашу корист.

Ефикасна ватра с нашег лијевог крила олакшала је извршење задатка 1. чети батаљона „Гарибалди“ у селу Злокићима. Нијемци су, међутим, уз подршку артиљерије, покушали да противнападом побољшају свој положај, па су на сектору 13. бригаде оријентисали јаче снаге. Тамо се развијала жестока борба. Убрзо смо добили обавјештења

² Борци из 1. бригаде — по један у чети — чији је задатак био да пренесу своја искуства на италијанске другове.

да су их хрватски пролетери сачекали на врло близком одстојању, пропустили их да се увку међу двије чете, па их онда засули бомбама и митраљеским рафалима.

Непријатељ је данашњи „излет“ добро платио: заплијено је неколико сандука муниције и резервних цијеви за шарце; на нашем сектору је остало шест мртвих Нијемца, на лијевом крилу много више.

Прва чета је у овој акцији имала два мртва војника: Дел' алма Онофрија и још једног, који је такође био на стражи, чије име не знам. Иначе, могла је много горе проћи, јер су Нијемци имали бијеле мантиле, па су се по снијегу неопажено привукли до стражара Онофрија и заклали га. Тако су успјели да уђу у село... Отворили су снажну ватру на другог стражара... Само најприсебнији су одговорили бацањем бомби и пушчаном ватром. Неки су се повукли. Кад смо се средили и заузели положај, Нијемци су платили своју дрскост.

Село Пулац, 8. јануар. Дан пријатан, као да је пролеће. Авиони бомбардују наше положаје. Нијемци желе било какву одмазду за јучерашњи неуспјех. Тринаеста хрватска бригада, која се налази на нашем лијевом крилу, нанијела им је осјетне губитке.

Јуче је борац Онофрио платио главом своју неопрезност на стражарском мјесту. Зато командир 2. чете говори о томе како треба вршити стражарску дужност. Тему је поткријепио искуствима јучерашње акције. Иначе, састав ове чете је занимљив: све су то сами специјалисти на аутоматским оруђима. Није ни чудно. Добар дио њих се по петнаест година налази „под оружјем“, далеко од куће и породице. Доста је рата — провејава у њиховим мислима и изјавама. Вратити се кући, починути и прихватити се домаћих послова — то је интимна жеља извјесног броја бораца. Али, има и оних који су свјесни улоге и задатака батаљона „Гарибалди“. Они су бројнији, из дана у дан њих је све више.

Добили смо наређење да појачамо положај у селу Злокићима са још једном четом, јер је 4. батаљон наше бригаде упућен у село Овчарево. Борба која се чује ујерава нас у то да је непријатељ предузео шире офанзивне операције. Уз садејство авијације, Нијемци наступају с разних страна. У кањону Угра воде се ошtre борбе. На подручју Корићани — Витовље потиснути су наш 2. батаљон и 5. козарска бригада... Према обавјештењима из Травника, Нијемци припремају напад на наше положаје у циљу пробијања ка Турбету. За сваки случај: наш правац повлачења је — Влашић-планина.

Село Мељине, 10. јануар. Напорна ноћ марша, дуга као

вјечност. Ноћас смо се извукли из тешке ситуације. Била је то врло значајна проба баталјона као јединице, сваког поједињца као борца. Само марш Купрес—Баљци у децембру прошле године може да се упореди по тешкоћама са синоћним.

До долaska на концентрацијску просторију владала је извјесна забринутост због новостворене ситуације. Међутим, када смо се улили међу остале јединице наше и 13. бригаде, када смо угледали безбројне ватрице у оној удolini у којој се дивизија окupљала, када смо угледали онолики број људи, настао је одједном преокрет у позитивном смислу. Снага збијене бригаде, снага дивизије чије су се јединице окупљале на релативно узаном простору дјеловала је окрепљујуће. Онај пригушени жубор, смијех и врева, у чemu је провејавало оптимистичко расположење, пренијело се и на наше борце. Дотад уморна и малаксала колона је оживјела. Заграктали су, чак бучније него што се смјело. Мимоилазили смо разне чете, колоне коња натоварених тешким оружјима и муницијом. Самопоуздање је расло...

— Здраво, Италијани, здраво „Гарibalди“! — чуло се са разних страна.

Припреме за покрет извршене су брижљиво и брзо. Около се пушкарало, али на то нико није обраћао пажњу.

Колона се пела из дубодoline, падином благог нагиба, споро и без шума. Кривудава, клизава пртина. У почетку се застајкивало, потом су се јединице развиле у три колоне. Десно и лијево од нас пратимо њихово пењање. С нашом, средњом, иду штабови, болнице, позадинске установе.

Одједном, оштар судар наших предњих одјељења с не-пријатељем разбио је поспаност. Митральески двобој је убрзао темпо марша. Зашли смо у шуме. Дубок снијег. Веза се прекида и с муком успоставља. Поједини војници су заостали, иако је марш, тако рећи, тек почeo. Нико их не може покренути, жеље да почину, па што год било.

Свитање. Унаоколо шуме. Гдјегдје се назиру куће. Испред нас угажена пртина. Колона је негђе прекинута, ко зна када. Сад смо приморани да се сналазимо како знамо. Непријатељ, скривен на оближњем шумовитом ћувитку, контролише откривени дио путање и туче колону. Претрчавамо, заобилазимо откривено мјесто. Упућујемо дијелове баталјона да ликвидирају митральеско гнијездо непријатеља.

Пут преко висоравни и брежуљака. Пролазимо кроз засеке, чежњиво посматрамо разбацане ониске куће. Излажење из колоне, заостајање и свраћање у коће строго је забрањено. Ближимо се челу бригаде. Тамо се, код мјesta Мељићи, води оштра борба с непријатељем који се не да тако лако, иако је опкољен.

Село Милићи, 14. јануар. Према наређењу штаба бригаде упутили смо у Крагујевачки батаљон једну чету од 50 бораца. Друг Јово Пејковић је отишао с њима, а ми смо на састанку политичких инструктора пришли анализи стања у батаљону...

Сунце и снијег. У непосредној близини штаба — читава черга: десетак ватрица, а на њима порције с коњским месом. Одакле им коњ? Узалуд наређења. Позвао сам капелана Дон Ђезара, који се налазио десетак метара далеко, да ми помогне у критиковању преступника. Није се ни помакао, ни ријечи није прозборио. Командант Монђи очитао им је лекцију, узео њихова имена и запријетио им казном.

Увече, састанак штаба батаљона.

Замолио сам Дон Ђезара да нам објасни зашто данас није интервенисао и помагао у критици бораца који не поштују наређења и не воде рачуна о свом угледу.

— Није то моја мисија! — одговорио је он.

— А каква је ваша мисија у батаљону? — упитао сам.

— О својој мисији никоме не положем рачуна. Ја имам своје дужности које савјесно обављам. Ви радите ваш посао, у то не улазим.

— Али, ви сте, капелане, као официр и припадник овог батаљона, као Италијан, дужни да подржите команду у борби против свега што крњи људско достојанство и углед батаљона. Зар оне појаве нијесу противне и вјерским прописима, по којима се крађа квалификује као гријех? Није то ствар само политике и политичких комесара. Ваш став може да се протумачи као подршка преступницима. Што ви остали мислите?

У полуムрачној собици — тишина, мешкаљење и полу-гласно одобравање мојих замјерки капелану.

— То су ситни свакодневни догађаји који нијесу директно повезани с оним што он ради. Могао је, можда, послије свега што се одиграло, дати оној групици извјесне савјете... Не може он бити комесар. То би било у супротности с његовим позивом, — примијетио је један од оних који су били наклоњени капелану, вјероватно из религиозних побуда.

— Јасно је све, чему даље дискусије! — рекао је командант.

Тако се мисија Дон Ђезара укршта с настојањима најбољих бораца батаљона да својом борбом и држањем оставе што љепше трагове у нашој земљи, да што часније изврше постављене задатке.

15. јануар. На оближњем брежуљку борци 3. чете сједе у групцима. Прозебли дремуцкају и чекају на објед. Ђаскају понажвише о храни. Међутим, све већи број појединаца

стојички подноси свакодневне тешкоће. Они су издржљији и ведрији, јер су свјеснији, духовно јачи од осталих. Један од њих каже чак да треба предузети офанзиву, да би се пошло напријед! Како то освјежавајуће дјелује у атмосфери потпуног гунђања и носталгије.

Искуство које су досада стекли, посебно код нас, омогућава им да створе извјесне закључке и постану свјесни циљева за које се ваља борити — данас овдје, а сјутра код својих кућа. Утолико је улога активиста у нашем баталјону значајнија. С правом друг Мота упозорава:

— Активисти су овдје готово тајанствени и закулисни. А то није добро. Неки од њих нијесу чак довољно примјерни и њихова активност се не опажа. Може се рећи да се такви готово по ничему не издвајају од масе бораца.

16. јануар. Маршујемо са Крагујевачким баталјоном. Задатак: прикупити податке о непријатељском гарнизону у Јајцу и обезбиједити се с те стране.

— Довиђења у слободи! — рекли смо нашем домаћину Крсти.

— Срећан вам пут! — одговорио је он. — Да се живи и здрави вратите кућама!

На челу колоне ишао је голуждрави малишан. Једва да је имао 15 година. Повео нас је пријечцем, доста слабом пртином.

— Пази, мали, да нас не заведеш!

— Како бих то могао! Ви сте моји људи. Никог немам до вас, немам ни оца ни мајке. Једва сам успио да се Нијемцима ишчупам из руку и спасем живот...

Опет смо прошли кроз Мељиће. Згаришта се још диме, а зада паљевине надалеко се осјећа. Блатњава стрма стаза до ријеке Угра. Послије напорног спуштања, дошло је још напорније пењање из дубодолине до врхова висоравни које треба досећи. Кривудава путања. Окомиту страну било је мучно савладати. Кугличасте пахуљице снијега расхлађују ознојена лица. Колона се отегла, неколико стотина метара живог ланца, који се тромо креће напријед. Сваки корак представља напрезање. Па опет, број заосталих је незнатан. Ипак, и они се придижу и настављају марш. Зачеље колоне се срећује. Стотинак метара испред чела колоне застао сам и посматрам: онуда ће им бити тешко, престрмо је и клизаво. Али, гле: падају и дижу се. Веза се одржава... Напосљетку, и та препона је савладана — „Гарibalди“ ће ипак стићи!

Село Лендићи, 17. јануар. Одржавамо састанак у присуству Мирка Јовановића, замјеника комесара бригаде.

— Направили смо осјетан напредак у поређењу са ранијим стањем у баталјону, — рекао је командант Монђи. —

Али то још није довољно. Прије свега, морамо учврстити дисциплину. Ако старешине нијесу на свом мјесту, не може се говорити о дисциплини код војника. Стога, почећемо од дисциплине. Пођимо од најнижих руководећих органа, од десетара, који у свим војскама представљају основу реда и чврстине. Ако су они примјерни, онда ће стање бити задовољавајуће. То исто важи за воднике и командире. Ето, у чему је главни проблем. Ја, као командант, не бих хтио да мој батаљон буде мезимче, вазелина, батаљон-инвалид. Један од услова за подизање морала и снажење батаљона јесте додјељивање задатака...

— Шта си конкретно предузео да се створи нов кадар, да се пронађу они најбољи и поставе на руководеће положаје? — упитао га је Мирко.

— Командир 1. чете је болестан — чета је болесна, — одговорио је Монђи. — Он својим држањем штетно утиче на све остале. Зато га треба смијенити! У 2. чети нијесу сређени односи између командира и комесара, те у том смијенити треба интервенисати. Стање у 3. чети је задовољавајуће. Осим тога, примјећујем да су политички комесари исувише подређени командирима, неактивни су и без иницијативе. Не постоји сарадња међу њима, па се и не може говорити о команди чете као јединственом руководећем тијелу. Кратко речено, не оправдавамо сасвим повјерење које бригада има у нас.

Развила се дискусија о томе кога да одредимо за командире чета. Сагласили смо се да Марас дође у 1. а Мота у 2. чету. Критикован је рад замјеника комесара батаљона.

У наставку дискусије говорио је и замјеник комесара бригаде. Он је рекао да сам састанак показује својом живошћу и садржајем да је батаљон у полету, да у њему има снага које треба што боље упознати и организовати. Наглашавајући да је основно и најважније да се батаљон оспособи за борбу, замјеник комесара је истакао да то нису само жеље и наде, већ да су ту и стварне могућности. Стога највећу пажњу треба посветити кадровима, јер од њих све зависи. А баш ту су се испољиле слабости батаљона. Зато, по његовом мишљењу, треба смијенити сваког који се покаже неваљао или неспособан. Једноставно, треба људе испробати, треба им пружити могућност да покажу шта могу и колико вриједе.

Говорећи о раду и задацима актива, друг Јовановић је рекао да је њихово оживљавање хитан и важан задатак. С њима и преко њих ваља наглашавати потребу личне одговорности и самоиницијативе.

На крају, замјеник комесара је упозорио да се редовно врши анализа протеклих акција, да се на властитим иску-

ствима уче и подижу људи појединачно и батаљон као целина.

Село Булићи, 18. јануар. Седам Италијана који су се недавно предали у овом селу, били су мучени и, на крају, стријељани од стране италијанских фашиста, који се налазе у њемачким јединицама.

— Предати се непријатељу, како су били глупи! — коментаришу другови.

— Били су постројени... Италијански официр, одједном у неком бијелом мантилу, са перушком на капи, претходно их је псовао, потом тукао и, најзад, поубијао.

— Осветићемо их, осветићемо их... — понављао је Монђи снажним гласом.

Од села Лендића до села Булића Марио и Лонго су сами носили троножац од бреде. Нико им није помагао. Лонго је примјеран у сваком погледу; по свом понашању и свакодневном залагању припада најбољима у батаљону. Види се да му је на срцу ствар за коју се боримо, да се искрено предао борби коју водимо. Зато није без разлога што је међу првима ставио црвену петокраку на своју капу.

Положај изнад Јајца, 19. јануар. Задатак: вршити обезбеђење од правца Мркоњић-Града.

Батаљон се сместио у радничком насељу вароши.

Послије разговора са фабричким радницима, људима већином старијих година, у команду наше чете пристизале су њихове жене са хљебом и пуром, са скромним завежљајима хране.

— Хвала богу кад сте опет стигли!

— Све ћемо учинити за вас, — говорио нам је предсједник одбора, муслиман из Царевог Поља.

Скоро све што су нам донијели морали су купити за новац. Сиромашни али честити радници! Другови Италијани су то запазили и живо коментарисали о овом гесту гостопримства и љубави.

Марас је својим војницима више пута указивао на потребу коректног држања према народу у свим приликама. Сад је искористио тренутак да то поново нагласи и поткријепи конкретним примјером.

Обавјештени смо да ће 2. црногорски батаљон и дивизијска болница још вечерас стићи у село Барево, а сјутра силазе к нама.

Јован ВУЈОШЕВИЋ

ЗАМОР

У

чинило ми се да сам тек легао, кад је неко викнуо:

— Покрет, дижи се!

Нека ме рука продрмала:

— Водниче, пожури!

Отворио сам једно око, као да се скањујем.

Изгледа да је ствар била хитна. У кухињици у којој сам спавао с још неколико другова осећала се ужурбаност. Лампа, којој је ноћу фитиљ са пламеном био заврнут, горела је пуним сјајем. Устао сам. Свест се враћала. Јуче нам је било речено да ћемо пре зоре поћи у напад. Настојао сам да пожурем. Моје гађе, које сам синоћ пре легања опрао, висиле су на конопцу чини се исто толико мокре као што су биле и кад сам их обесио. Нису се могле обући. Набио сам на главу мој понос — нову капу партизанку, а гађе сам стрпао у цеп од шињела.

Била је ноћ. Свежа, новембарска, без месечине. Батаљон је журио да се дочепа подножја брда, да би оданде подишао непријатељу који се утврдио на брдима изнад Турбета. Уз пут сам слушао одломке разговора. Према њему, један батаљон неке крајишке бригаде треба да нападне непријатеља с друге стране.

— Ближи се 1944. година, Хаџика, — говорио сам једноме од бораца који се нашао крај мене и с којим сам увек радо причао — а ми смо још у Босни.

— Босна је добра. — Хаџика је говорио полако и мало отегнуто. — Сва је она добра. Сиромашна је, па ипак нас храни.

Уздахнуо сам. Хаџикине речи подсетиле су ме на то да сам опет пошао на марш без парчета хлеба у цепу, иако сам се зарекао да без њега више нећу ни корака направити. Тешко је уздржати се па не појести оно парче хлеба што га добијеш уз оброк, ако га уопште добијеш.

— Знаш, Докторе, — наставио је — ништа ми не би било тешко, ни глад, ни вашке, ни борбе, али толики маршеви убијају. Осећам да не могу више. Није то да не могу

да крећем ноге, али ми је тако мрско да свакодневно прелазим та безбројна брда, у таквој журби, да ћу, мислим, престати да тражим заклон као што разуман војник ради. Такво ми је расположење да бих желео да ме погоди.

Погледао сам га са стране. Висока силуeta, кошчат, дугачка корака. Тешко је с њим упоредо ићи. А сад, где, тешки му маршеви! Лица му нисам видео, али знам га добро. То је лице мирно, не показује унутрашња превирања, лице човека који уме да поднесе и најтеже. Ретко се смеје Хаџика, али се никад није ни потужио. Добар је борац. Мора да је те наше маршеве страшно осетио. Можда мисли и на кућу? Не смем у то да дирнем, могло би бити још горе. Ни нама осталима није баш лако. Коме није дозлогрдило то вечито путовање и то увек — хитно, хитно. Зар и ми нисмо толико пута зажелели што нисмо нека територијална јединица, бар за краће време, да одморимо ноге, да напротив заборавимо те увек напорне маршеве од педесет или више километара у дводесет четири часа? Но зашто да то баш сада избије код Хаџике? Та он је дошао раније од мене. Прегрмeo је пету офанзиву. Ја сам дошао тек почетком септембра и нисам прошао оне страхоте, али по причању другова морам да закључим да је сад, и поред свих напора, недовољне исхране и слабих хигијенских услова, још добро у поређењу с оним паклом пете офанзиве, према оној глади и оним напорима. Требало би да је и Хаџика осетио то релативно олакшање. А ни рат неће, ваљда, вечно трајати. Па онда, ни од кога другога нисам још чуо да му је маршевање тако дојадило да му се више не живи. Псујемо покаткад. То је некако нормално. Али желети смрт? Баш напротив. Замишљам у себи лица мојих другова. Углавном су то лица из којих избија ведрина и жеља за животом. Нема ту много филозофија, нема увлачења у себе, нема изгубљености. Душе су као на тањиру. Разумљиво је што су та лица понекад смрачена због ишчекивања догађаја или због напора, но како мало треба да се она развуку у осмех.

— Хаџика, — полако сам почeo — рат мора да је близу завршетку.

Нисам у то баш био сигуран, али чинило ми се да ситуација захтева да се дâ подршка другу.

— Италија је капитулирала. Немачка се сама неће моћи дugo одржати. Ми ћemo још мало да кројимо по Босни, па ћe и рат престати. Зар нећemo да дочекамо тај час? Ја сам, на пример, увек мислио да морам дочекати да видим да смо истерали Немце из наше земље, да су Немци побеђени, па онда ми је свеједно макар и погинуо у том часу. А замисли, Хаџика, после рата, па нема пењања. Нећemo да ходамо ни корака више него што је најпотребније. Ја ћu се

преселити у неку кућу која је најближа пијаци и само сићем и бирам. Испред мене на столу за којим седим има увек да стоји цео хлеб, и то од белог брашна. Знаћу да себи уредим живот. Смислио сам већ јеловник за годину дана унапред. И веруј ми да пуре нећу јести најмање педесет година.

Надао сам се и желео да се Хаџика тим мојим пола шаљивим, пола озбиљним разговором разведри и одагна црне мисли.

Били смо већ на полазном положају. Распоред нас је раставио.

Борба је трајала неколико сати. Покушавали смо да освојимо брда која је непријатељ држао. Нисмо успевали. Разлика у положају и ватrenoј моћи била је засада превелика. Ни наша уобичајена лукавства нису успевала. По оном, наиме, што смо викали и дозивали, требало је да изгледа као да нас има бар пет пута више него што нас је било.

Ноћ се још држала, али је поприште борбе било осветљено, да би и новине могао да читаши. Ракете разних боја и непрестане експлозије ручних бомби начиниле су од ноћи чаробну, иако страховиту слику.

Дан је већ одавно свануо. Жестина борбе је с наше стране нешто попустила. Јединице су вршиле рокаду. Непријатељ се на крају повукао, угрожен од јединица које су му прилазиле с друге стране.

Било нас је неколико рањених. Мене је метак очешао по глави. Мој понос, нова капа партизанка, имала је две рупе. Али нисам је оставио. Било је тада још неколико рањених из наше чете. Међу њима и Хаџика, који је рањен у главу од гелера ручне бомбе. Једва сам извукao из цепашињела моје опране мокре гаће. Послужиле су ми уместо завоја, до доласка на превијалиште, где нам је другарица Дуња ставила прави завој.

Некако нисмо у исто време долазили на превијалиште. Хаџику више нисам видео. Знам да је остао жив и данас је, ваљда у свом Бродареву, одакле је и пошао да туче непријатеља. Хоћу да верујем да су га црне мисли биле напустиле и да је оно што га је ухватило било само часовито нерасположење. Не би се то иначе ни слагало с Хаџикиним увек мушким држањем.

Др Павле ЛЕВКОВИЋ ДОКТОР

ИЗМЕЂУ ДВЕ ВАТРЕ

Зима. Прва половина јануара 1944. године. Краљевачки батаљон био је на положају између засека Брда и брда Овчине у селу Витовљу. Скоро цело време падао је густ снег. Група бораца је радосно гледала у крупне беле пахуљице како у облику звездица падају и топе се на длану. Иако сви нису били добро обучени, борци ипак нису осећали хладноћу. Неки су гласно разговарала о свом детињству — игри по снегу, Снежку и сличним враголијама и радостима које снег доноси.

Разговор је прекинуо стражар викнувши да неко од бораца позове командира чете — јер је приметио непријатељеву колону. Сви борци су за тили час били спремни за борбу. Сачекали смо да немачка колона дође до средине, а онда смо осули паклену ватру по колони која се полако кретала по дубоком снегу. Немци су били изненађени. Нисмо им дали ни да се развију за борбу. Био је то батаљон 1. брдске дивизије. Одлучна борба завршила се за пола сата. Распршили смо непријатељеву колону на све стране. Имао је близу 50 мртвих и рањених. Ту и тамо лежали су немачки рањеници који нису успели да се извуку. И ми смо имали неколико рањених, а погинули су политички делегат Војче Андрејевић и борац Марко Топић. Истог дана смо их сахранили.

После борбе чете су размештене по кућама да се одморе до ноћи, јер се сваког часа могао очекивати покрет.

Запленили смо нешто оружја, муниције, санитетског материјала и скоро целу батаљонску комору. Заробили смо десетак Немаца. Међу њима је био и један капетан. Под утиском пораза рекао је друговима у штабу батаљона да је прошао сва европска ратишта и да је његова јединица нај-

дубље продрла у Совјетски савез, да су поболи заставу на врх Кавказа, али да им још нико није направио такав дар-мар.

Спуштао се мрак.

Управо смо се одмарали, кад у кућицу нашег домаћина уђе једна старица и рече командиру да се у њеној колибици, недалеко одатле, налази један тешко рањен младић, из села. Не чекајући наређење командира, рекох му да ћу поћи са старицом. Пограбих своју торбицу с материјалом и кренух журно кроз мрак. Старица је тапкала за мном и говорила:

— Бог ти помогао дете, како си храбра.

Нисам се обазирала на њене речи. За час смо стигли до колибе, која се налазила у самој шумици. Ступивши унутра, угледах младог човека пруженог по земљаном поду. Био је рањен у stomак и ногу. Превила сам га и посаветовала старицу како да га чува. У ствари, био је то старичин унук, кога су Немци употребили тога дана за водича.

Разговарајући са старицом, чула сам неко кретање по тавану њене кућице. Упитах баку кога има на тавану. Она ми мирно одговори да нема никога. Међутим, мене је тај шум узнемирио па сам и даље опрезно слушала, настављајући разговор са старицом. Убрзо чух поново ход. Било ми је јасно да некога има на тавану, али да старица неће или не сме да каже. Скочила сам до врата и за тренутак стала запањена. Двојица Немаца спуштали су се низ мале мердевине с друге стране кућице и гласно разговарали. Брзо сам потрчала утабаном стазом према батаљону — претрнула од страха да им жива не паднем у руке. У једном тренутку кад сам се зарила у дубок снег крај пута, притажила сам се и чула како Немци још увек разговарају испред кућице. Лежала сам тако неколико минута, и кад више нисам чула разговор, полако сам се дигла и опет појурила стазом према чети. Обузeo ме је страшан осећај усамљености. Тек тада сам се покајала што нисам послушала командира и прихватила његов предлог да пође неко од другова са мном.

Кад сам стигла на пола пута, приметих да ми неко иде у сусрет. Не размишљајући много, поново скочих у дубок снег, али сада јасно чух глас човека — домаћина у чијој је кући била смештена моја чета. Он ме је дозивао да пожурим у чету. Сва сmrзнута, довукла сам се до њега. Он ми рече да га је командир послao по мене јер је чета добила наређење за покрет.

У чети сам одмах испричала командиру, а затим и штабу батаљона како сам прошla превијајући младића. Батаљон је имао покрет у друго село, удаљено свега око пола сата. Те вечери нису могли да предузму ништа али им

је јасно било да се уствари ради о распршеним остацима јединице коју смо тога дана поразили.

Сутрадан ујутро командир је послao десетара Марина да с десетином претражи тај делић шуме и ликвидира Немце ако још буду у колибици или негде около. Марин је, као и увек, весело пошао на задатак. Десетина се привукла кућици и опколила је. Владала је мртва тишина. Десетар је изненадно упао у кућу, затекао Немце на тавану са митраљезом завијене у ћебад. Нису га приметили док се није појавио. Зграбио је њиховог шарца и запуџао. Један Немац се свалио погођен, а други је почeo да пуца и бацио бомбу. Десетар је морао да се повуче.

Десетина се распоредила према кући и одговорила ватром. Почела је борба. Наједаред су се из шуме појавили и други Немци и то иза леђа десетине. Били су растурени по шуми па им је пуцњава помогла да се прикупе. Нашли смо се између две ватре. Развила се жестока борба. Пала су још два Немца, али је био рањен и наш митраљезац. Затим је погинуо и Марин Нинчевић, наш увек насмејани десетар. Остали другови су тада са срцбом јуришали на Немце и сломили њихов отпор.

Наша десетина се вратила у батаљон носећи свог рањеног друга и мртвог десетара. Ма да смо били задовољни победом било нам је у срцима веома тешко због изгубљеног друга.

Зора КРЦУНОВИЋ ВУЧИЋ

ВРАЂЕНО ПОВЕРЕЊЕ

Jануар 1944. године. Чета обезбеђује штаб бригаде који се сместио на Петровом пољу. Тек смо изашли из борби које су вођене по дубоком снегу и јакој хладноћи. Колико ли ћемо времена остати на обезбеђењу? Неколико дана овако, не би било наодмет. Снег, хладноћа и нередовна исхрана исцрпљују као и маршеви, по којима је 1. пролетерска позната, а овде је — као у гнездашу. Топла кућица, два сигурна оброка у дану, мало стражарења и патролирања, и то је све. Могло би се тако живети и сто година. Нађе се и прилика да се запуши, да се запали „цигар дувана“! Одем ја тако у кућу у којој је смештен штаб, као бајаги да видим да ли је све у реду, навирим у собу па ако је интендант ту, падне и мало дувана.

Као споредну дужност обављамо неку врсту стражарске службе. Дат нам је на чување неки усташа, којег у штабу повремено саслушавају. У кући где га држимо увек нас има неколицина.

Изненађење ме је дочекало једнога дана када смо се враћали с ручка. У кући смо били оставили десетара да чува затвореника. Затекао сам га бледог као снег. Затвореника никде.

— Друже командире, — промуца десетар — објаснићу све.

Загорчио ми је тада све пријатности које сам имао на овом одмору. Осећао сам како се јежим, ни речи да смогнем.

— Било је хладно, а дрва више није било. Изашао сам часком по дрва. Ко би и помислио да ће онај, везан, да бежи. Али када сам се вратио, није га више било.

Заћутао је, гледајући нас редом.

— И ти си ми неки војник, борац — промукло ми је изашло из грла. Помислио сам на срамоту, на погледе којима ће ме другови у штабу мерити кад им будем подносио рапорт о бекству затвореника.

— Кад се то десило? — повикао сам, сетивши се да бисмо га можда још могли ухватити, јер везан није могао далеко отићи.

Нисам ни сачекао одговор. Појурили смо напоље. Траг опанака водио је према дубокој јарузи. Сјурили смо се доле и успели се на другу страну, али одбеглог нисмо видели, иако је поглед допирао далеко. Трагова виште није било. Напустили смо гоњење.

Пресео ми је одмор, и топлина, и редовни оброк, и лежање. И где да ми се то дододи кад сам већ стекао и неко поверење. Баш сам ти ја неки озбиљан војник! Јадна ти мајка, леп си ми ти командир — врзмало ми се по глави. Али неће то тако и остати. Јест да је побегао, али му је кућа на пет сати хода одавде. Сазнао сам то од другова у штабу, кад сам им јавио шта се десило.

Прошло је било од тада десет дана. У поноћ смо кренули. Повео сам две десетине. Пред освите нас је водич довео до близу куће одбеглог усташе. Кућа је била у пола брда, које се од нас дизало у оштром нагибу. Једну сам десетину послao да обиђе кућу и да с врха брда, чим сване, пође правцем према кући. С другом сам остао ја, у заседи.

Свануло је. Нисам могао видети кад је десетина пришла кући, но наједном смо угледали человека како јури низбрдо, као махнит. Разређена врста десетине изашла је иза стабала с пушком на готовс. Човек нас је угледао тек кад је био на двадесетак метара од нас. Зауставивши се, направио је кретњу као да ће полетети у страну, али је одустао. Поплако нам је пришао.

И сад се смејем кад се сетим шта ми је тог часа пало на памет да му запевам. Део једног шлагера, који је био познат пре рата, а чије су речи почињале: „Ти си моја Грета Гарбо, ти си за ме цео свет!“

Др Павле ЛЕВКОВИЋ ДОКТОР

ШТАБУ 1. ПРОЛЕТЕРСКЕ ДИВИЗИЈЕ*

У последњим борбама које је водила наша бригада борбеност, хероизам и пожртвовање које су показали наши борци су такви да их се не би могло у две речи приказати.

По мом мишљењу, управо нашој констатацији, борбени ниво и масовни хероизам бригаде сада су бољи него икада, а у најмању руку једнак је ономе када је бригада пре годину и по дана била у пуном напону. Тај масовни хероизам је заиста масован, да просто не бих могао да издвојим појединце који су се истакли, и похваљивати њих значило би грех према осталима. Да су сви имали пушко-митраљезе, сваки од њих би убио и више непријатељских војника.

На конференцији командног кадра 1. батаљона констатовано је да у батаљону није било ни једног јединог борца који није извршио постављени задатак. „Они који су послати у патроле или за везу у потпуности су извршили своје задатке. Они који су на положајима морали доставити храну четама довијали су се кроз кишну куршуму и стизали су са храном на положаје“ — то су били извештаји командира и комесара 1. батаљона.

Остали батаљони не заостају за горњим примерима, али сви нису могли доћи до изражaja. Заиста, потребни су овакви моменти и ситуација када би бригаду могао да видим у правој вредности. У тешким ситуацијама, у напорним маршевима и зими открива се пуна вредност бригаде, открива се снага коју раније ниси видео, или бар ниси веровао да постоји.

Заиста, маршевати дан и ноћ и сутрадан водити жестоку борбу и вршити јурише, гладан и уморан, није сасвим нормална појава.

У последњим борбама нарочито се истакао 1. батаљон као целина. За ово, велике заслуге има командант батаљона Саво Машковић, као и цео штаб батаљона.

У борбама испод Гостиља једна чета 1. батаљона штитила је одступницу батаљона 13. бригаде, управо омогућила им извлачење. Непријатељ је извршио јуриш, док је та чета истовремено извршила противјуриш и потпуно се измешала са непријатељем. Једино оружје и на једној и на другој страни биле су ручне бомбе. Није било ни једног борца који је изостао или побегао. Непријатељ је оставио велики број мртвих и његов први налет био је разбијен, али у недостатку муниције и бомби чета се морала повући. На челу чете био је командант Саво Машковић са замеником политкомесара батаљона Комненом. Саво је том приликом убио из машингевера 2 Немца на одстојању 7—10 метара (нишанџију и помоћника на шарцу).

* Зборник IV/21, док. 102. — Извештај заменика политичког комесара 1. пролетерске бригаде од 18. I 1944.

У борбама код с. Мелине у почетку једна чета, а затим цео батаљон одлично су дејствовали и захваљујући њиховом дејству непријатељ је претрпео велике губитке.

2) Сви борци су се истакли, али треба истаћи командира 2. чете Јура Одака, који је погинуо у овој борби. У свим ранијим акцијама он је био ревностан бомбаш који је — не дозвољавајући никоме да пође са њим — сам ликвидирао бункере привлачећи се до самог отвора и убацујући бомбе унутра. Овога пута он је као вођа бомбаша пошао да ликвидира једну кућу у којој се непријатељ забарика-дирао и давао жесток отпор. Приликом бацања бомби кроз прозор куће био је погођен. За њега није било препрека и бункера које он није могао ликвидирати.

3) Други који такође заслужује да се истакне био је Миљан Шогурић. У ранијим акцијама био је неустрашив и слушајући глас његове бреде борци су добили нову снагу и самопоуздање за борбу. У последњој борби он је дејствовао са бредом донде док се непријатељ није распрашио, а онда му се она учинила спора, а његово дејство неефикасно гађајући једног по једног. Узео је пушкомитраљез и пошао да гони непријатеља. Увукao се међу њих, непријатељ му је био и спреда и позади, али он се на то није освртао, већ је пуштајући на близко одстојање косио непријатеља. Убијши 12, напишани је 13, али га је непријатељ са леђа ранио у око. Иако обливен крвљу, у полуслости, он је дохватио пушкомитраљез и вра-тио се у чету. Пре тога је из бреде убио сигурно 5—6, али он то не рачуна. Сада се налази у санитету и извађено му је једно око. Сјајно се држи.

4) Четврти батаљон се такође добро показао у овој акцији. Погинуо је један командир чете који је сам пошао да ликвидира непријатељску групу од 30 војника. Зове се Раџић. Нисмо још добили податке од 2. батаљона, те вам не можемо навести поједине примере.

Трећи батаљон који је био још у покрету, а борба га је затекла између Понира и Д. Витовља, самоиницијативно је са две чете напао непријатеља са чела и нанео му осетне губитке. Похвалу заслужује командант батаљона Љубиша Веселиновић због снала-жљивости и одлучности.

5) Код 6. батаљона истакли су се, такође, другови из једногвода који је учествовао у борби. Нишанџија на шарцу Чедо Новаковић привукавши се близу непријатеља убио је 4 Немца и више ранио. Тај вод са водником Милорадом Ђирићем на челу убио је 10—12 непријатељских војника и најмање 15 ранио.

6) Оваквих примера има више, али нам нису сви још познати. Има их можда и карактеристичнијих него што су ови. У сваком случају, имајући овакве борце и руководиоце можемо са сигурношћу тврдити да смо способни за извршење свих задатака без обзира на то какви они били.

Ово би био у најкраћим потезима приказ неколико момената и неколико људи из борбе. Мада је доста написано, тиме се нису могли јасно да прикажу ни ти моменти, ни људи.

Извинићеш, Владо, што сам овога одужио, али рачунам кад мени није било досадно да пишем, неће ни теби бити тешко да извучеш за евентуалну похвалу.

18. I 1944.

Другарски поздрав,
политкомесар
ДУЛЕ

НЕОБИЧНА ПРЕПИСКА

Почетком 1944. године држали смо положаје изнад самог Јајца. Био сам са Крагујевачким батаљоном у Горњим Булићима, а десно од нас био је батаљон „Гарibalди“. Немачкој посади у Јајцу висили смо стално над главом. Преко дана тукли смо их бацачима и митраљезима, а по ноћи силали смо у град, све до моста, и чаркали се са њима. Трајало је то десетак дана.

Једне вечери дође неки сељак у штаб батаљона, упита за мене и предаде ми један подебљи коверат:

— Ово су ми предали у команди града и рекли ми да лично уручим вама.

Прочитасмо тачно исписану адресу и загледасмо се.

— Није им лоша обавештајна служба — оцени неко на брзину.

Отворих коверат. Унутра је било десетак оних познатих летака:

„... зар не видите да је ваша даља борба бесмислена? Ваша поља су опустела, ваше куће попаљене, а ваше цркве оскрнављене. Ви сте заведени. Вратите се кућама. Немачка сила је све ближе победи. Предајте се на време. Немачке снаге вам гарантују живот...“

И све у том стилу. А на крају оно уобичајено:

„Овај летак служи као пропусница у град и као купон за цигарете.“

Уз летке било је и једно писмо, упућено лично мени, у коме ми командант места, некакав немачки капетан, између осталог поручује да ове летке разделим својим борцима, да размислим о стварној ситуацији и да му јавим време и место где ћу му се предати са својом јединицом!

Било нам је смешно, а били смо и бесни јер — то је било упућено баш нама, пролетерима.

Одговорили смо заједнички. Најпре на летак — онако пролетерски. Свака реч пуна самопоуздања и сигурности у победу. А онда сам му ја прикључио своје лично писмо. Писао сам му на немачком. Позивао сам га на „састанак“ на Царево Поље, где смо годину дана раније до ногу потукли њихове јединице и ослободили Јајце. Поручивао сам му да је било паметније да нам је, уместо летака, послао војне секције од Јајца до Берлина, јер ће нам ускоро бити потребне кад их будемо гонили из наше земље. На крају смо ставили и напомену да му шаљемо једну цигарету „Љубушки“ да види шта пушимо и чиме нас наш народ из Јајца снабдева.

С нестрпљењем смо очекивали повратак нашег сељака писмоноше. Стигао је ведар и испричao нам је како је командант места заплашено узео ону цигарету из писма, пажљиво је ставио на сто, бојећи се да није напуњена експлозивом.

— Баш смо им утерали страх у кости — добаци неко.

— Mrштио се, смешкао, па опет mrштио, док сам ја стојећи дрхтао, бојећи се да сав бес не свали на мене. Најзад је неком оловком нешто шврљао по овом писму и пружио ми га да вам га донесем — заврши сељак, очито задовољан што се жив вратио.

Било је то оно моје писмо писано на немачком. Зеленом оловком биле су, онако немачки педантно, исправљене грешке које сам направио. А испод тога стајало је на српском дословце ово:

„Други пут, кад пишете, радије пишите на српско-хрватском. Укупно 36 грешака. Недовољан — капетан Н. Н.“ и ништа више.

Морам да признаам, изненадио нас је хладнокрвношћу. Зар на сву ону нашу бујицу изазивања, презира и вређања, само ово професорско подвлачење грешака у писању? Па још оно његово „недовољан“. Зашто? Можда због ситуације... Да га нисмо поколебали?

Сад смо ми њему написали нешто као летак и позив на предају. Само, за разлику од његовог, овај је потпуно одговарао стварности:

„... Црвена армија надире, савезници су у Италији... наше снаге све бројније и јаче... дванаести је час да размислите и да се предате...“

Одговор на то писмо нисмо добили. Сељак нам само рече да се за цело време, док га је читao, некако лукаво смешкао.

Уместо одговора, сутрадан пре зоре уследио је њихов изненадни напад на наше положаје. Срећом, због бекства једног заробљеника, бившег припадника „Вражје дивизије“, померили смо били положаје предстража на које су налетели, те је напад брзо откривен. Па ипак, једва смо успели, онако раскомоћени и буновни, да се приберемо. После четврочасовне борбе најурили смо их поново у град. Неколико мртвих и десетак рањених, била је цена којом су платили још један покушај да изненаде пролетере.

Касније смо сазнали да је поменути командант места био познати гестаповац. Било нам је јасно, да је цело дописивање била, у ствари, посебна тактика успављивања наше будности и припрема за изненадан напад. Но и овога пута безуспешна, као и у свим другим случајевима, јер није била заснована на стварном моралу и снази.

Љубиша ВЕСЕЛИНОВИЋ

СПАСЛИ СМО РАЊЕНИКА

Рударска чета је била у пролеће 1944. године на положају изнад села Шипова, у околини Mrкоњић-Града, удаљена од батаљона око три сата хода. Између осталог, њен је задатак био да се повеже с 2. црногорским батаљоном, који је био лево од нас.

У то време у батаљону је формирана јуришна десетина, састављена од најбољих и најхрабријих омладинаца. Из наше чете у њој су били Милан и Анђелко.

Како се затекла код нас баш кад је требало успоставити везу с Црногорцима, она је упућена на тај задатак.

Једва ако је прошло пола сата од одласка десетине, а већ се чуло оштро пушкарање. Мало затим дошао је Милан и рекао нам да је десетина наишла на немачко-четничку заседу. Развила се кратка, али оштра борба. Било је рањених и с једне и с друге стране. Од наших је најтеже рањен Анђелко. Док се заседа са својим рањеницима повукла у село, које је било удаљено око један километар, пола бораца наше десетине кренуло је у сусрет 2. црногорском батаљону, а Милан се с лакшим рањеницима вратио у нашу чету и обавестио нас да је Анђелко тешко рањен, те да га треба извући.

Ја сам тада била политички делегат вода и, у исто време, водна болничарка. Не чекајући ни часа, пошла сам заједно с Миланом да пружим помоћ рањеном другу и да га извучемо. Од оружја сам носила само пиштолј и једну бомбу окочену на опасачу. Милан је имао пушку. Полако смо се провлачили кроз борову шуму. Били смо приправни да сваког часа ступимо у борбу у случају непријатељевог напада. Журећи, путем сам стално мислила на рањеног

друга — како да га што пре и најлакше извучемо из опасности.

Приближивши се Анђелку, затекли смо га само неколико метара даље од места на коме га је Милан оставио. Изненадили смо се кад смо видели да на себи има само рубље обојено крвљу. Изгубљено је гледао око себе, а кад смо му пришли, с напором је рекао:

— Хвала вам што ме нисте оставили.

Испрекиданим гласом објаснио нам је да су га скинули четници, ударали га ногама и, најзад, оставили мислећи да је мртав.

Одмах сам га превила. Требало га је спремити за ношење. Тек тада смо приметили да у брезини нисмо понели носила, без којих га је било немогућно пренети, јер је био тешко рањен на шест места. Решили смо да Милан опет пође у чету по носила и да уз пут поведе сељаке који ће нам помоћи да пренесемо Анђелка. Ја сам остала да га сачекам крај рањеног друга. Осматрала сам село, у коме су били Немци и четници: четници су улазили у куће и износили судове с млеком и храном и отимали се око тога. Одједном сам приметила пет људи у униформама који су пошли од села право према нама. Кад су се приближили, препознала сам међу њима и Немце. Објаснила сам Анђелку да треба да се сакријемо док Немци прођу. Одвукла сам га дубље у шуму, под једну јелу, и маскирала га грањем и лишћем, а сама сам се склонила под друго дрво и добро прикрила грањем. Држала сам бомбу у приправности. Дрхтала сам и стрепела највише због тога да не нађе Милан с носилима.

Мало затим чуло се пуцкетање грања под корацима немачких чизама, а затим и разговор. Два Немца и три четника зауставили су се баш тамо где је Анђелко раније био, очевидно њега су тражили и при томе приметили да трагови крви воде право до места на ком је лежао, на шта ја нисам ни помислила док сам га скривала. Идући трагом крви, четници су псовали:

— Мајку им партизанску — одвукли су га.

Кораци су се већ чули у мојој непосредној близини. Зликовци су застали, а онда су опет угледали крв. Брзо су пошли право на Анђелка и почели с њега ногама разгртати грање. Извукли су га, гурали ногама и тукли по глави. Он је прикупио сву снагу да се не би одао да је жив. С језом и ужасом пратила сам тај потресни призор. Затим је један од четника, видевши да је Анђелко превијен, рекао Немцима, натуцајући немачки, да у близини, сигурно има још партизана и предложио, пошто их је свега петорица, да пођу назад. Немци су још нешто гунђали, па су се онда сви упутили према селу.

Полако сам се извукла из свог склоништа и пришла Анђелку. Видевши да је још жив, мада је био у несвести, брзо сам пошла према чети у сусрет Милану. Убрзо сам га срела с тројицом сељака. Испричала сам им што се десило, па смо у највећој журби стигли до Анђелка, ставили га на носила и понели према чети.

Тек што смо с носилима прешли поток и почели полако да измичемо између дрвећа, тишину пресече штектање пушкомитраљеза управо с правца одакле смо са сељацима изнели рањеног друга. Заплашени пуцњавом, сељаци су истог часа спустили носила намеравајући да беже. Зар сад да оставимо рањеника кад је најтеже већ издржао? Свесна сам била да то не смео учинити. Строго сам им рекла да се рањеник не сме оставити, а Милан је додао да ћемо нас двоје пре погинути него га оставити. Тако смо их натерали да поново узму носила и крену према чети. Немци су и даље пуцали. Меци су праштали по шуми и око нас, али смо, срећом, сви стигли неповређени до чете.

Зора КРЦУНОВИЋ-ВУЧИЋ

ОПЕРАЦИЈА ТЕТАНУС

III та има ново?

— Ноћас су авиони бацали одећу, командире. Кутије, дуван и разне лекове. Чуо сам да ће сви добити инјекције против некакве болести.

— Не. Предао сам рапорт другу комесару, али он ми је рекао да могу ићи.

— Али може доћи до каквог изненадног покрета.

— Надајмо се да неће. Ја одох да нешто поједем, командире.

Курир се удаљи гипким кораком добrog пешака, а командир чете леже под дрво и остале сам са својим мислима. Мало даље неколико војника, који тога часа нису имали никаквих дужности, ћаскали су, или су се одмарали лежећи на трави, а поред потока неки су прали рубље, или се купали. Стотинак метара северно од њих, на коси једне хридине која је надвисивала друм између Мркоњић-Града и Јајца, други део чете био је на стражи. То је била крајња тачка слободне територије и требало је посматрати покрете Немаца и четника да би их спречили да не повреде границу. С времена на време дошло би до чарки с четницима који би покушали да опљачкају понеко село, али те чарке нису биле значајне. Немци су тренутно држали друм; четници су били свесни да не могу без последица заћи на слободну територију.

Командир чете, двадесетогодишњи младић са црном брадом, која је његово дечачко лице чинила озбиљнијим, утонуо је у размишљања о кратком разговору који је мало-час водио с једним од курира који се тек вратио из штаба батаљона „Гарибалди“. Овај се батаљон борио раме уз раме с југословенским партизанима и био је састављен од бивших талијанских војника свих родова оружја.

— Хеј командире, како си?

Био је то Винко, „доктор“ батаљона. Добар момак, један од ретких Југословена у батаљону „Гарибалди“. Прозвали су га „доктор“ зато што је као студент ветерине једини умео разликовати аспирин од средстава за чишћење.

— Здраво, Винко. Како сте ви тамо? Одавно нас ниси посетио.

— Шта ћеш! У ово доба батаљон се не одмара . . .

— Па ипак је мање активан од нас!

— Па, у реду! Нека буде. Али ја идем на течај у дивизијску болницу и покушавам да штогод утувим. У медицину се много не разумем, знаш.

— Да, знам, али зато имаш много добре воље. А ако и не знаш много, знаш ипак много више него сви ми заједно . . .

— Како су момци?

— Добро. Онај акутни период носталгије за Италијом већ је прошао, а и не гине се тако много. Зима је, ето, већ при крају и више нема опасности од смрзавања. У команди су се бринули да се ове зиме не посмрзвамо и поред свих покрета.

— Али кажи ми, Винко, шта, у ствари, значи та реч „покрет“?

— Њено право значење је кретање било у физичком, политичком, књижевном, филозофском или другом деловању, као што је, на пример, уметнички покрет и тако даље. За нас партизане значи поћи напред с места на ком смо застали . . . Како да ти кажем, каткад та реч значи . . . и бежати. А затим . . .

— Да, знам. То значи ходати по двадесет и седам сати, као оно у децембру, значи преврнути казане с готовим ручком да те као будалу не закачи зрно . . . То си научио од мене.

— Шта је, командиру? Видим да си данас песимистички расположен. Нешто није у реду!? — упитао је Винко.

— Не обраћај на то пажњу, Винко. То се свакоме дешава, зар не? Реци ми радије који је прави циљ твоје посете.

— Па, ето: из авиона су нам савезници бацали ампуле серума против тетануса и требало би вакцинисати све одреда. Дошао сам да с тобом утаначим кад и како ћемо извести ову „операцију“.

У кући у којој је била смештена команда чете, једној од ретко неоштећених у сеоцету, све је било спремно за почетак вакцинације против тетануса. Упаљена ватра, лонци с кључалом водом пуни игала и шприцева, кутије са ампулама серума, алкохолом итд. У празној, великој соби, која је заузимала читаво приземље, уз један зид је била прострата слама прекривена војничким ћебадима: то су били „кревети“ чланова команде. Сем тога, ту су се налазили један велики сто, неколико клупа и огњиште у једном углу. Живот је нормално текао у кухињи, дневној и спаваћој соби, али сада су њени „законити“ становници били послати на спавање на таван, међу клипове кукуруза, са свим оним што су имали.

Покривачима, одећом, креветским рубљем и другим стварима напунили су сандуке.

Власница куће, једна сиромашна удовица, целога дана се врзмала око огњишта и с времена на време понудила би партизанима понеки добар, печен кромпир, пржено парче хлеба натрљаног белим луком, клип кукуруза. Све су то биле посластице. Тога дана, када је видела да се врше велике припреме, када је видела „доктора“, болничаре, горела је од радозналости да сазна шта то партизани спремају. Али већ је била навикла да не запиткује. Зато је давала срцу одушку разговарајући с ћерком Даницом.

Даница! О њој је сањала читава чета и због ње била узбуђена. Била је то кршна сељанка, готово девојчица, никада ружна, простодушна, добра, на свој начин отмена. То је, можда, била прва жена, заиста жена, коју су наши војници у непосредној близини видели после 8. септембра. Раније би им се ретко пружила прилика да стану у каквом селу. А онда, то су већином била мусиманска села (у њима су жене затворене у кући). Зато је било разумљиво што су се сви узнемирили због Данице, почев од командира па до последњег војника. Али сви су знали наредбу: жене не постоје! Кога би ухватили у преступу, слабост би платио животом.

Чињеница да се Даница спремала да с мајком присуствује вакцинацију била је мало непријатна командиру. Више би волео да је пошла на пашу, као претходних дана. Али није имао храбрости да јој то каже, а није могао ни да јој то заповеди, јер је поштовање цивила било за партизане светиња.

И тако поче вакцинисање. Један по један са командиром на челу војници су улазили у собу, свлачили се до појаса и ступали пред „доктора“. Винко је неумољиво забадао иглу у груди сваком војнику, док су га две жене радознalo посматрале. Па и командир чете кад је испунио своју дужност узео је да посматра како се држе његови људи. Било је занимљиво видети како је свако од њих на различит начин поднео ову „операцију“: понеко би окретао главу да не види иглу, понеко је запањен посматрао како му проније у месо, понеко би чак пребледео. Све реакције су се огледале на лицу људи. И није се могло рећи да су се храбри и у овом случају храбро држали.

— Винко — упита одједном командир — јесу ли, заиста, успешне ове инјекције?

— О, да! Много. Примају их сви војници, али ми их, на жалост, досад нисмо имали. Ја сматрам да би свака вакцинација морала да буде обавезна за све. И у време мира. Тако би се избегле многе болештине. А ти, мајко — рече

обраћајући се српски домаћици — знаш ли шта ми ово радимо?

— Не знам, синко. Али верујем да је то нешто добро, јер видим да свима то чините.

— Знаш ли, бако, шта је то тетанус?

— Како да не. Невенкин син из ове куће преко пута имао је три године кад се убио на ексер и умро од тетануса. Тако су казали у болници.

— Е, видиш, а кад примиш ову инјекцију, не можеш се разболети од тетануса, па ни кад се убодеш.

— Истина?

— Истина, мајко. Хоћеш да и теби дамо једну инјекцију.

Винко се није шалио кад је ово упитао. Штавише, циљ му је био да убеди и цивиле да се вакцинишу. Тим пре што је ампула било напретек.

— Шалиш се са мном, докторе!

— Часна реч, говорим ти најозбиљније, мајко. Хоћеш ли?

— Не, не, синко. Шта ће то мени сада? Ја сам већ стара. Али Даница би могла да прими тај лек. Она мора да се чува болести. Још је млада.

Оно неколико присутних војника (сада је вакцинисање било при kraју) упреше погледе у Даницу. Она је стајала поред огњишта и прела. На себи је имала просту сукњу од грубог сукна, дугачку и овчји кожух. Кад је опазила да је сви посматрају, поруменела је и оборила поглед. Затим поче погледом да преклиње мајку.

— Хајде, Данице, хајде! Чула си како доктор каже да је то добро.

— Морам ли, мајко?

— Да, кћери. То је за твоје добро.

Тада Даница устаде, одложи преслицу на столицу и приђе Винку, који се запослио око својих ампула. Кад схвати да је „доктор“ све припремио, сасвим природно, не стидећи се ни најмање, скиде кожух који јој склизну низ руке. Испод кожуха је била нага.

Командир и војници разрогачише очи и одједном поруменеше, а Винко је са шприцем у рукама очевидно пребледео. Али нико није имао храбости да гледа тај расцветани цвет, пошто су сви схватили да се девојка тако спремно свукла зато што је била наивна, а не зато што је била бе зочна. Командир се окрену и војници изиђоше. Само је Винко морао да гледа девојчину голотињу, а после тога сви су попили по чашицу шљивовице, да би им крв поново про струјила у венама.

Ђузепе МАРАС

ПУТ ДО ВАЗДУХОПЛОВНЕ ШКОЛЕ

У време доношења одлуке о упућивању бораца и руководилаца Народноослободилачке војске на школовање у СССР, јануара 1944, Крагујевачки батаљон је био на положајима изнад Јајца. Скоро месец дана трајала је опсада овог града. Ненавикнути да се дugo задржавамо на једном терену, били смо нестрпљиви и у неком сталном ишчекивању. Догађаји су се развијали и низали један за другим веома брзо, а ми их, чинило нам се, нисмо могли пратити. Као да смо се бојали да неко не учини нешто више од нас за ослобођење земље. Изгледало нам је да се негде на неком другом крају наше земље, тамо где се ми не налазимо, воде теже, одлучније борбе за окончање тог крвавог рата. Стога смо очекивали неку промену или наређење које би нас одвело тамо.

Месец дана раније је једна група другова из нашег батаљона била упућена у Италију да се код савезника обучава за будуће тенкисте. Било нам је драго, а у исти мах смо били тужни. Радовали смо се, зато што је то био знак да постајемо снажнији и да ће због тога рат бити пре завршен, а жалостили смо се зато што се растајемо с друговима с којима смо делили сва добра и недаће рата. Да будемо искрени, помало смо им и завидели, јер постати тенкиста или тако нешто, био је сан сваког члана нашег колективса.

Мада смо свакодневно водили борбе с Немцима, који су покушавали да изађу из града и опљачкају околна села, били смо свежи и орни за борбу. Никада нисмо осећали такву сигурност и близину наше победе. У тим околностима није било, чинило нам се, неумесно помишљати, можда и сневати о неком школовању или усавршавању. Неки су другови давали одушка таквом расположењу и на тај начин

што су на крилима маште, преко разних чланака у батаљонским цепним новинама, већ бомбардовали непријатељеве положаје из авиона. Други су се, пак, „присећали“ да су пре рата летели на овом или оном типу авиона и имали чак по око десетак самосталних летова. Један друг нам је показао и видљиве ожиљке као успомену и доказ на време проведено у ваздухопловству.

Било је разних шала на рачун ових и сличних жеља и причица. Некима су у име штаба батаљона упућивани „званични“ позиви овакве садржине: „Да се друг Милан Ђорђевић Јанаћко одмах јави у штаб батаљона ради упућивања у СССР на школовање за пилота. При поласку да остави све наоружање и бољу опрему“. Понекад је била реч и о друговима који уопште нису испуњавали ни основне услове за овакво школовање, јер су били рањавани и са неким непокретним деловима тела, али је наређење — наређење, и они су га схватили озбиљно и гајили разне илузије у вези с тим. Другима смо упућивали позиве, да бисмо им на тај начин измамили резерве дувана. Ови другови би нам, у одушевљењу, давали све што бисмо им затражили. Неки су остали без својих много вољених пиштоља, нових немачких чизама, часовника и других ствари, уверени да ће тамо где буду стигли на школовање добити све што им треба. Наравно да су после оваквих шала таква „наређења“ примана с више неповерења.

Зато није чудно што смо позив који је тих дана упућен нама неколицини добро окретали и превртали загледајући испитивачки курира који нам га је донео, како бисмо проверили да се, можда, иза тога не крије нека већ уобичајена шала. Тек када смо се уверили да је позив прави, стали смо се радовати, пресрећни што се баш нама указала тако велика част да постанемо пилоти и да идемо у СССР. Скидали смо са себе шињеле, пиштоље и друго оружје које смо необично волели и чували, вадили часовнике, све резерве дувана, па и соли, и предавали их друговима и другарицама који су се тог тренутка нашли поред нас.

Кад смо стигли на зборно место у село Ковачевце, код Гламоча, били смо налик пре на домобране после заробљавања него на борце 1. пролетерске. Тада смо увидели нашу грешку. Али било је касно. Није се имало куд. Стрпљиво смо свако веће чекали транспортне авione, којима бисмо се пребацили у СССР на школовање. А њих, као за инат, није било. То ишчекивање нам је било најтеже. Обично смо из Ковачеваца одлазили с пуно оптимизма на аеродром „Гламоч“ у први сумрак и с командантом аеродрома, Сретеном Шантићем Шалетом, дреждали тамо до касно ујутро. Од опреме за ноћно слетање и прихват авиона, командант аеро-

дрома је имао само неколико слабих сеоских фењера, добру вољу и расположење. За све време чекања наћулили бисмо уши не бисмо ли чули шум авионских мотора или проценавали метеоролошку ситуацију и могућност слетања авиона на ратни аеродром, покривен снегом.

Скупљали смо се и стискали једни уз друге, гуркали и проклињали оног ко је дошао на замисао да нам при одласку из батаљона одузме шињеле и ћебад. Изгледало нам је да је у најтежој ситуацији био Жарко Гудулић Поп из Краљевачког батаљона. Висок, мршав, са крупним црним очима и великим носом на коштуњавом лицу, подсећао је на беспомоћног гаврана са сломљеним крилом. Стално се гуркао и тражио најтоплије место, а добивао га је под условом да нам нешто отпева, и то, по могућности, из репертоара црквених песама, које је за време школовања у богословији научио. Пристајао је, и ми смо се, склупчани око њега, смејали и шалили и тако лакше подносили зиму. Испреплитали бисмо и главе и ноге, а у одсјају ватре назирале су се контуре импозантног Поповог носа. Овако склупчани не бисмо дуго времена издржали, јер су Гале¹ (Лија) и Радмило² хтели своје криве ноге да по сваку цену гурну негде где је топлије. Тада би се клупко распадало и настало поновно „прегруписавање снага“. Оpet би Поп био у средини, а наслоњени на њега с једне и друге стране, Гале и Радмило. Док је за ову двојицу био проблем како своје криве ноге да утопле, дотле је Мане³ покушавао да заклони и гурне негде где је топлије своју велику главу, коју му је титовка само једним малим делом покрила. Грејући се поред слабе ватре, коју је Лаза Флегел⁴ покаткад царкао и одржавао, ишчекивали смо авионе. Стева је тумарао по аеродрому, распитујући се на „командном месту“ код друга Шалета⁵ кад ће ти авиони већ једанпут доћи и да ли се ту може шта предузети. Али они не дођоше уопште. Додуше, „посећивали“ су нас више пута, али не наши — савезнички, већ немачки, који би нас, каткада, добро потпрашили.

После пуних десет дана стрпљивог чекања, најзад је стигла одлука. Она је била нешто мало изменењена, али свеједно, ми нисмо много марили за то, јер она је ипак носила решење. Требало је да се одмах пешице пребацитимо до

¹ Драгољуб Петровић

² Радмило Вуксановић

³ Милан Ђорђевић

⁴ Лазар Савићевић

⁵ Сретен Шантић

обале Јадранског мора, између Задра и Биограда, где су нас очекивале рибарске барке, или, како су их мештани стручно звали, леути.

И тако смо, идући ка нашем мору, сусретали групице бораца упућених на школовање из других јединица, и сливајући се у једну општу групу, кренули на веома дуг и напоран пут који нас је водио у ратно ваздухопловство.

Усиљеним маршем прешли смо пут од Гламоча преко села Попа, Великог Тичева, Ресановаца, Горњег Тишковца, Плавна, Мрког Поља, Кистања, Бањевца до мора, код Бранског језера. Пут смо превалили за 69 сати. Често смо пролазили кроз територију коју је непријатељ држао. Тада бисмо, користећи се богатим искуством из рата, брзо и без жртава обилазили и савлађивали све препреке на нашем маршу.

Првог маја 1944. године наш мали конвој рибарских барки отиснуо се од обале и запловио према Корнатима, морем које је непријатељ контролисао. Безброј упаљених ватара на отоцима и обали свечано је обележавао празник рада — Први мај, који су ту, надомак немачко-усташких гарнизона и пловних борбених јединица, прослављале наше јединице и мештани околних села. Овај величанствени призор изазивао је у нашим срцима радост и неку нарочиту сигурност.

Стеван РОГЛИЋ

ПОСЛЕДЊИ КИЛОМЕТАР ПРУГЕ

Забележено над ратним дневником штаба 1. пролетерске бригаде, у коме је маја 1944. било записано:

Прошли смо кроз најжешће борбе од како постоји бригада. Посебно су се истакли Београђани. Шести београдски батаљон надвисио је самога себе.

Читам ове редове и пред очима ми израста непроходна шума и уска, шумска пруга Млиништа—Црни Потоци. Поприште борби у мају 1944.

Био је 27. мај 1944.

Београдски батаљон је запосео пругу Млиништа—Црни Потоци, близу друма Мркоњић-Град—Гламоч. Синоћ ми командант рече: да ова уска шумска пруга, од нашег најистуренијег дела по до места где су се после десанта на Дрвар повукли Врховни штаб и друг Тито, има само осам километара. Питам се да ли је то одвећ велико или сасвим мало растојање. За делове дивизије „Принц Еуген“, која је начичкана као грозд пред нама чекала да пређе тих неколико километара и да се једном заувек докопа Врховног штаба, неколико километара по њиховим старим аршинима, када су немачке дивизије јездиле и по десетине километара на дан, било је јадно и мајушно растојање, које се и не узима у обзир. А данас, и за њих и за нас, ових осам километара треба да буде дуже растојање од свих које су преваливале немачке дивизије. Београдски батаљон знао је до последњег свог човека да се иза њега налазе Врховни штаб и друг Тито, и да снагом свог оружја, а ако устреба и телима својих бораца, мора препречити пут дивизији „Принц Еуген“.

... Пробудио сам се раније него обично. Раздањивало се. Испред нас, код старе карауле, држала је положај наша 1. чета. Поред мене су лежали борци извиђачког вода са

водником Јовићем, кордунашким младићем, који нас је за кратко време уверио да по храбости не заостаје ни за најхрабријим старим пролетерима. Изаша је, опет на уској шумској прузи, остатак батаљона — две чете с командантом. Растали смо се синоћ пошто смо уговорили план борбе. Засада је на овај сектор фронта штаб бригаде могао да упути само наш батаљон.

Водник Јовић се пробуди и приђе ми:

— Да смо само минут раније стигли, можда не бисмо имали овакву гужву. А да знаш, синоћ смо вршили извиђање — Немаца има као плеве.

Знао сам шта мисли. Баш уочи 25. маја једна група руководилаца нашег батаљона пошла је била у диверзантску акцију. Обавештајац батаљона Марко имао је улогу четничког „војводе“, ја немачког „лајтнанта“, а остали, међу којима и Јовић, били су „четници“. Неопажено смо прошли кроз немачке и четничке положаје на коси више друма Јајце—Мркоњић-Град, ушли у село и ноћу били богато почашћени у кући неког четничког команданта. У свитање смо се спустили на саму цесту, и док смо избијали на последњи брежуљак, десетак метара даље угледасмо невиђену слику: од Јајца је наилазило неколико аутомобила пуни немачких официра. Било је то као у сну, а трајало је само неколико секунди. Са два пушкомитраљеза и десетак машинки, с препуно бомби, гледали смо за колима која су пред нама несметано пловила према Mrкоњић-Граду. Да смо само минут раније стигли — ова парадна колона би ту и осталла покопана! Уто је изнад наших глава прохујало десетине авиона. Светлуцале су се бело сиве силуете, а ми смо им се радовали, верујући да то савезници отпочињу акцију. Нисмо ни слутили да су то Немци вршили десант на Дрвар и Врховни штаб, а да је пред нашим носом продефиловао штаб немачких јединица, које су чекале да продру на ослобођену територију. За луксузним аутомобилима наишли су мотоцикл и камиони пуни немачких војника. Одједном се све закувало као у котлу; камионе и мотоцикле обухвати пламен.

Када смо, затим, још једном прошли кроз немачке и четничке положаје, враћајући се натраг, нашег батаљона већ није било на старом месту. Пред ударом јаких немачких снага, он се под огорченом борбом повлачио према цести Гламоч—Mrкоњић-Град и тако дошао до Млиништа.

Док слушам сада Јовића, чини ми се да смо немачки штаб у црно-плавим лимузинама могли уништити до последњег. Само да смо минут раније стигли или да и у тој јединој секунди нису отказали наши ратнички рефлекси, збуњени сликом парадног сјаја немачког штаба.

Док смо овог јутра, 27. маја, разговарали о томе, уском шумском пругом, од штаба батаљона, лено је газило коњче носећи казан с храном. Изненада иза њега заштекта немачки шарац. Однекуд изби наших десетак бораца и, обухваћени паником, заједно с куварима, почеше бежати према нама. Викнуо им да стану. Борци се зауставише, а коњче поплашено суну у шуму.

Немци су изашли на пругу и одсекли нас од штаба батаљона и осталих чета. Требало је одлучивати брзо. Јовић скупи вод и остале борце и извршио јуриш. Немаца или није било превише, или их збуни наш јуриш, тек они после краћег отпора побегоше пут села.

Када се борба утиша, од главнице батаљона дојури командант Стева, који нам је с групом бораца похитao у помоћ. Брзо смо се споразумели: Немци се нису усуђивали да нападају, по обичају, фронтално и на утврђену караулу. Применили су били опаснију тактику: њихове групе ударавале су дуж пруге, провлачиле се кроз шуму, с намером да изазову панику и страх и да тек онда с главником наступе пругом. Одлучисмо да се и ми поставимо друкчије. Само једну чету остависмо да држи и брани пругу. Са другом пође Стева, а са трећом ја у сусрет Немцима, да им наметнемо борбу и не допустимо да организују јачи, фронтални напад. Другог излаза није било. Само је овако могао батаљон од непуних две стотине људи, уз сву храброст и залагање, да задржи продор делова немачке дивизије и да створи драгоцену време Врховном штабу и другу Титу.

Тако је почела ова епопеја Београдског батаљона, у којој је он, по оцени команданта 1. пролетерске, „надвисио самог себе“.

... 29. мај 1944. Већ трећи дан трају непрекидне, најжешће борбе које смо имали од како држимо пушке у рукама. Непрестано се сударајући с Немцима, појављујући се увек тамо где нам се не надају, одолевали смо њиховом притиску и препуштали им само праг по праг пруге. Данас је трећи, одлучујући дан. До Врховног штаба и друга Тита Немцима је остало још само неколико километара. Ноћас смо имали састанак батаљонског партијског бироа, као и састанак комуниста и скојеваца по четама. Свуде је донет само један закључак: до Врховног штаба Немци могу доћи само преко мртвог батаљона.

Непријатељ све луђе наваљује. То више нису борбе какве познајемо. Овде се гушамо једни с другима. Узалуд су сви савезнички авиони, који долећу више нас и бацају нам сандуке с муницијом. Та увек драгоценна муниција, вечита наша брига и жеља, овога пута нам није на помоћи. Овде се боримо с пиштолjem, кундаком и бајонетом.

Четири сата је поподне. Повукли смо се нешто уназад. Наши губици су све већи, а Врховни штаб је све ближи. Мишић, командир 2. чете, обавештава нас да му је од целе чете остало само пет бораца. Не тражи ни смену ни појачање.

У кратком предаху, док су се Немци прикупљали за нов напад, састали су се штаб батаљона и партијски биро. Уто је курир штаба бригаде донео наређење, исписано на обичној цедуљи:

„Врховни штаб и друг Тито су иза вас! Борите се до последњег!“

Посебно су нас усмено обавестили да са осталим батаљонима још није успостављена веза, али да нам 13. хрватска бригада ускоро стиже у помоћ.

Цедуљица је ишла из руке у руку, као подстицај, као највећа помоћ која нам се тог тренутка могла пружити. Дали смо да је прочита сваки борац. А затим смо пошли у сусрет Немцима, да дивизији „Принц Еуген“ покажемо још једанпут колико је дуг тај последњи километар пруге, да он и нема дужине догод на њему живи и последњи борац Београдског батаљона.

Предвече, кад нам је већ понестало и последњих снага, повукли смо се на Лисину, упориште испред самог Врховног штаба, који је с рањеницима чекао ноћ да би извршио пробој. Лисину је већ била посела 13. хрватска бригада. Њен командант, Жежель, распоређивао је борце да дочекају немачки јуриш. Нисам сачекао крај тог последњег немачког напада на овој прузи. Њихов баџач ме је избацио из строја, па сам се са осталим рањеницима нашао у штабу 5. босанског корпуса, поред његовог команданта Славка Родића, који је брижно ослушкивао жестоку борбу на Лисини.

— Из Београдског сте батаљона!? — упитао је командант кад се утишала борба. Затим је додао: — Сјајно сте издржали. Сада ћете остати код нас. Врховни штаб са вашим јединицама већ врши пробој ка Гламочком пољу, и налази се ван опасности.

Милорад ДРЕЊАНИН

ЦРВЕНА МАРАМИЦА

Немачки десант на Дрвар је пропао. Три дана касније, 28. и 29. маја 1944, нашли смо се на положају више Лисине и испред Млиништа, куда морамо проћи, иако зnamо да Немци контролишу овај рејон с јачим снагама.

Јутро 30. маја је било свеже и ведро. Испод нас цеста вијуга кроз котлину, пуну магле и неизвесности. Лепо се виде брежуљци и висоравни, од којих нас раздваја само сива маглена трaka. Тишина је као и увек пред акцију; командири издају последња наређења и упутства.

Не знам колико дugo је трајао тaj окршај на цести, али сунце је већ било високо када смо дошли у мали за-селак у коме се сместио наш батаљон. Савладани умором, другови су полегали у кућама или на ливадици испред њих и заспали. Седим испред једне куће, срећујем санитетску торбицу и мислим о јутрошњој акцији. Осећам се некако чудно, поносно, као да је моја заслуга што Швабе тако панично побегоше.

Дервиша ме тргla из размишљања. Пришла ми је весела и наслејана. У руци је држала комаде платна и ле-пршала са њима. Објаснила ми је, радујући се као дете, да је платно добила од интенданта Ракића.

— То су остаци од падобрана, биће нешто кошуља за другове, а ја сам задовољна и марамицама. Треба само да ми помогнеш да их што пре направимо. Ја ћу поруб, а ти монограм.

Гледам је збуњено и мислим: шта ће рећи другови кад виде изvezене монограме. Али она не примећује моју збуњеност већ и даље прича:

— И теби ћу дати једну, мени је доста две. Реци, хоћеш ли ми помоћи? Шта си хтела друго да радиш?

— Ништа — одговорих. — Помоћи ћу ти. Хтела сам само за час да се обрачунам са „петом колоном“, знаш да њу mrзим као и Швабе.

Она се на то слатко наслеја.

Много сам волела то дивно и мило створење, у чијим плавим, час као море дубоким и сетним, час као небо ведрим очима, није било тајни. Често смо сатима у маршу препричавале доживљаје и утиске из акције, са четних састанака, измењивале мисли о људима, радовале се и жалиле на учињене нам неправде. Немају наши другови дољно разумевања. Понекад као да уживају да критикују другарице — причале смо. У борби смо с њима у стрељачком строју, превијамо рањене, а кад се батаљон одмара, водимо бригу о хигијени, организујемо прање рубља у селу, саме перемо и крпимо, а затим, иако уморне и гладне, издржавамо нов покрет. Они то као да не примећују.

На једном нашем састанку поставила сам питање другарици Митри: шта треба да радимо да би нас другови сматрали равноправним. Она се насмешила и рекла:

— Није то лако! Пуно се морате трудити да гледају у вами друга, а не жену. Жену сматрају слабијом, мада комунисти то не би смели да мисле, али, ето, тако је.

Дервиша је била друг и сви су је волели. Бригу је показивала према сваком борцу. Никад јој није било тешко крпiti, прати рубље по неколико пута, превијати ране... Кад је требало да оде из 2. чете у 1., сви су се љутили — зашто нам узимају Дервишу? И 1. чета је постала њена велика породица. Говорила им је:

— Не сметмо се, другови, сместити у ове куће док их добро не очистимо; не може нико на ручак ако порција није чиста, нити на доручак ако се није умио.

Сви су осећали да је то брига за њих, а не неко наређење „санитетлија“, како су нас често с подсмехом називали. Кад је мали застој у колони, после напорног марша и акције, тишину ремети песма „Марјане, Марјане“. Чује се благи Дервишин глас и гитара. Милан ју је пратио гитаром, а и његова песма и мисли често су њој биле упућене.

Везем бели монограм на црвеној марамици и сећам се када сам давно, негде пред рат, први пут везла. Буди се успавана машта везиље о срећи. Кажу да свака везиља тако сања, ужива своје снове и никад их нико из веза не прочита. Било је то мало затишје, кратки заборав. Рат као да је негде ишчезнуо, остале смо само нас две, пролеће око нас, бели монограм на црвеној марамици.

Без је већ био готов, када су се зачули гласови испред кућа:

— Покрет! Прва чета!

Дервиша је стрпала две марамице у дубоки цеп талијанске блузе.

Чета је отишла на положај недалеко од Чардак ливада. Негде иза гребена чули су се дуги рафали. Авиони су бом-

бардовали. Касније смо сазнали да су то били савезнички авиони који су грешком гађали наш батаљон.

Колико човек доживи само у једном дану? Ја сам овога дана била и срећна и тужна, али туга је печат ставила на њега у сам залазак сунца.

Први рањеници су стигли у село, а с њима и гласови о 1. чети.

— Чета је искасапљена од бомбардовања — прича ми друг кога превијам. — Пуно је мртвих и рањених.

— Зашто вас нису раније превили? Може неко искрварити до села — питам га.

— Нема ко да превија — одговара рањеник. — Дервиша је погинула.

Даље се не сећам шта је он причао. Дервиша је погинула... Зашто баш она? То није могућно.

— Боли — каже рањеник док чистим рану на његовој руци, а ја осећам да мене боли моја рана. Дервишина смрт.

Не говорим му ништа.

Дервише нема. Кажем му да она није погинула, погрешио си ти, друже!

А он ми пружа две марамице, црвене, са монограмом. Знам да је само једна црвена била, а друга бела. Сад ми је јасно зашто је и друга црвена, крв је то. Дервишина крв и њен монограм.

Ето, узалуд сам се плашила: критиковаће је другови због монограма, због малограђанштине! Не, неће тога бити, ни њене песме, ни осмеха, ни плавих очију, које су још тако пуно желеле да виде, а неће више никад видети ни мајку, ни Ливно, њен мали град.

Дуга и тужна колона се креће, напушта заселак. Налазим се на зачелју, испред ливадице на којој сам последњи пут видела Дервишу. Не могу да се опрости од ње, осећам као да је ту, као да иде с нама. Знам, кад би срце отворила сваком борцу у овој дугој колони, у сваком би нашла ситну танковијасту плавушу Дервишу Хоцић, која је у наш батаљон дошла са својих непуних осамнаест година, при првом ослобођењу Ливна у лето 1942. године.

Ђурђа РОМАНО

ПО БОСНИ ВАЛОВИТОЈ

Два пута сам био на списку бораца за 1. пролетерску. Први пут, уочи њеног стварања, децембра 1941. године, кад се вршило добровољно уписивање. Није ми успело да се тада сврстам у њене редове — брисали су ме зато што сам био рањен у руку. Други пут, после расформирања 1. прекоморске бригаде у Дрвару, имао сам да бирам: да ли ићи у Црну Гору или у 1. пролетерску бригаду?

Након распоређивања у Дрвару кренули смо према Оштрељу железницом, нашом, партизанском, што је свима особито годило. Од Оштреља смо пешачили преко села Медне, варошице Mrкоњић-Града и даље до Скендер-Вакуфа. Недалеко од села Подрашице четници су нам смакли Павла Вујицу и још једног друга, који су били заостали иза колоне. У току овога пута прешли смо Врбас преко привременог партизанског моста испод села Барева, а једно вече смо коначили и у селу Мелинама, месту Давида Штрпца, јунака Кочићеве сатире.

После доласка у Скендер Вакуф, са групом другова распоређен сам у 2. батаљон, који се налазио на одмору и опоравку после борби у шестој офанзиви. Одмах су нас укључили у политички рад и војну обуку, која се састојала у томе да се сви борци науче да рукују оружјем којим је јединица располагала. Политички рад је обухватао упознавање с догађајима на основу радио-вести, које су однекуд свакога дана стизале, повремено одржавање предавања и издавање батаљонског листа цепног формата, рађеног у четири примерка на писаћој машини. Звао се „Јуриш пролетери“. Нисмо се усуглавали да одмах примамо задатак одржавања предавања, али смо учествовали у дискусијама и у писању чланака за лист, а друг Војо Пекић радио је и на техничком уређивању листа.

Почетком фебруара 1944. године наређен је покрет према Котор-Варошу. Тога дана стигли смо до планинских села више Челинца, код Бање Луке, где смо преноћили. Сутрадан смо наставили покрет планинским гребеном изнад Челинца према Јошавци. Кад смо прилазили мосту на Вр-

бањи, дочекали су нас ретки пуцњи са једног брежуљка на десној обали реке. Ипак смо одлучно наставили наступање. Наш задатак је био да очистимо терен од четничких банди под командом Дреновића, који се хвалио да са својим корпусом може да „дочека“ 1. пролетерски корпус! Пошто је штаб наше бригаде за овај потхват ангажовао само 1. и наш 2. батаљон, било нам је јасно да је прича о снази четничког корпуса само политичко-пропагандна смицалица, а то су потврђивали и они кукавички пуцњи. Наше чете су стрељачким стројем за тили час овладале положајима са којих је непријатељ запуцао, па се пред нама указала нова увала, а онда опет нови брегови.

Са достигнутих положаја по деловима смо се спустили у долину и попели на брегове, по којима је било кућа. Даље се пружала планинска зараван, делимично чиста, а местилично покривена шумом. Све застрто снежним простирачем. Ту и тамо примећивала се по која брадата прилика. Пуцали смо, али су се налазили на знатном одстојању, па је наше пуцање било без дејства. Старешине су убрзо наредиле да се обустави свако пушкарање и да се задржимо на достигнутим положајима. Прегледали смо куће и показало се да смо четницима отели богат ручак. Распоређени смо по кућама. Са сваком десетином водни и четни руводиоци. Са мојом — био је заставник Божо Дрча, стари крајишки борац, командир вода, а допали смо у кућу једног старца и старице. Домаћин се стално тресао, жалио се на грозницу, мада је у кући било врло топло. Заокупили смо га распитивањем о породу и сличном, али се он бранио вештим одговорима и стално нам стављао до знања да није сигуран која смо и чија војска.

Досади то Дрчи, прекрсти се и стаде га уверавати да смо ми пролетери, али чича још не верује. Онда се и ја умешах.

Ипак се старац на крају увери, отвори врата, оде у собу и викну:

— Баба, донеси ону буклију и чашу!

Она се брзо појави с дрвеном чутуром и чашом, из које стари издвува прашину, насу ракију, наздрави и искали прву чашу с објашњењем „да не сумњате е је каква пријевара“, па заређа с чашћавањем. Затим заповеди баби да спреми пуру и добро је замости, а ми се распричасмо о рату и којечему другом. Испостави се да стари има сина јединца који је побегао с четницима испред нас у правцу Црног Врха, а да је он у „Врањиној војсци“ био подофицир и да је, наводно, добро поткован у војним питањима.

Сутрадан настависмо покрет до села Љубатоваца. Одатле смо крстарили по околини, открили смо понеког

четничког јатака који је живео скривен и добро мотрио на наше кретање, па преко својих веза достављао податке у Бању Луку — Немцима. У једној кући у Црном Врху открили смо и скривену архиву црновршке четничке бригаде, на чијем је списку било сто осамдесет лица, а од тога већи део таквих који су остали код својих кућа, понашали се лојално према нама, а неки и сарађивали. Добивали смо два-три пута податке да се у неком од села налази четнички главешина Дреновић и хитали смо тамо, а кад бисмо стигли, испоставило би се да је малопре побегао у неко друго село, и тако редом до спољних обезбеђења саме Бање Луке.

После десетак дана бављења на овом терену вратили смо се истим правцем којим смо и дошли. Уз пут смо се сукобили с четницима из Челинца и сатерали их у само насеље, а онда наставили својом марш-рутом у рејон Јајца, где смо стигли после неколико дана.

У рејону Јајца и Мркоњић-Града остали смо до 25. маја, дана десанта на Дрвар. Вршени обезбеђење према Јајцу, које су држали Немци, тада смо са њима имали два сукоба.

Први пут су нас напали уз снажну подршку артиљерије и допрли позади Мркоњић-Града, а онда је уследио наш противнапад и њихово повлачење у Јајце. Том приликом су минери 1. пролетерске закопали мине на путу Мркоњић-Град—Гламоч, па су наишла два тенка и претворила се у непокретну гвожђарију.

Други пут су нас напали надмоћнијим снагама и овладали Мркоњић-Градом, а ми смо се задржали на околним положајима. Држали смо предстраже даљу и ноћу. Једном приликом извршили смо препад на Мркоњић-Град и положаје дуж колског пута за Јајце, који су обезбеђивали четници. Разјурили смо их и поставили мине у подлогу колског пута, али град нисмо успели да заузмемо, па смо се повукли на полазне положаје. Током дана дошло је појачање од Јајца. Један товарни коњ је нагазио на мину и одлетео у ваздух с товаром, а страдало је и неколико немачких војника.

Њихово упорно држање Мркоњић-Града имало је везе са десантот на Дрвар. Једном су нам били припремили изненађење, у селу Шиловима са својим „трупом“, око шездесет људи, наоружаних претежно аутоматским оружјем. Био је магловит дан, преподне, време смењивања на положајима између нашег и Крагујевачког батаљона, који је тек био дошао са одмора. После првог изненађења, средили смо се и пртерали „труп“ према Мркоњић-Граду.

Одмарали смо се у селу Герзову све до 25. маја поподне. То време смо провели у живом политичком раду,

у састављању цепних новина, спремању и приказивању позоришног комада „Јазавац пред судом“ и сличном. Приказивању „Јазавца пред судом“ присуствовало је и месно становништво, а по завршетку један одборник, бистар сељак, нашали се:

— Што ти ова наша војска ужива: народ је храни, а она прави забаве!

— Што не ступиш у војску кад ти се тако свиђа наш живот? — дочека га интендант.

Двадесет петог маја пре подне наша се чета одмарала испод групе стarih храстова, кад наиђе велика формација авиона.

Нагађали смо куда ће, али нико није погодио. По подне, тек што сам био завршио предавање за батаљон „Улога монархије у Србији и Црној Гори“, кад дојури, сав зајатурен, курир штаба бригаде и уручи писмо комесару батаљона Машану Милутиновићу, а овај га уступи комесару дивизије Влади Шћекићу, који је био дошао у обилазак батаљона. Пошто га прочиташе и посаветоваше се с командантом батаљона Душаном Поповићем и помоћником комесара Луком Шћепановићем, Поповић нареди журно спремање за покрет. Позваше команде чета на договор. Убрзо нас постројише командири чета и усиљеним маршем крену smo у правцу Соколца.

Почела је борба коју смо водили пуних шест дана, без одмора и сна.

Наши батаљони, на предстражним положајима, водили су борбе од првог дана од самог јутра. Немци су полако и упорно надирали. Највећи успех постигли су продором уз долину око реке Пливе до Соколца, где смо се у сумрак сукобили. Пушкарање је трајало целе ноћи. У свитање смо се повукли на планинску зараван Драгнић-подови. Непријатељ нас је пратио у стопу. Задржали смо се читав дан на овој заравни. Било је јуриша и с једне и с друге стране. У једном јуришу погинуо је делегат вода заставник Јанко Јовићевић, мој стари познаник, чија су браћа и сестра још пре рата били познати комунисти. Десно од нас водио је борбу Први батаљон, а лево остали батаљони наше бригаде. Читава дивизија је упорно задржавала надирање непријатеља.

У зору следећег дана повукли смо се на нове положаје у шумовитој планини. Тако смо све до почетка јуна сачекивали непријатељеве снаге, које су опрезно наступале, пружали им отпор по неколико часова, а онда се пребацивали на нове положаје. Наша тактика се састојала у задржавању непријатеља, уз постепено узмицање на нове положаје. Тих дана, у једном сусрету, пустили смо их на јуришно

одстојање, а онда је командир моје чете Војо Дармановић питао:

— Ко је тамо?!

— Прва пролетерска, Први батаљон! — јавио се вальда неки фолксдојчер.

Пошто смо знали да је 1. батаљон на нашем десном крилу, осули смо по њима најжећију ватру. За неколико минута зачуше се јауци и наста бежанија низ пошумљену падину планине. Причекали смо неко време, онда нас је на положају сменио 5. батаљон, „Гарибалди“, а ми смо пошли лево на нове положаје. Тамо смо опет дочекали Немце на сличан начин. Одбили смо неколико њихових јуриша. Уто је пао мрак и борба је престала. Однекуда су се појавиле коморије, први пут после одласка из Герзова — после шест дана! Донели су нам доста скуваног пиринча и меса. Пошто смо појели драгоцен оброк, шапатом је наређено свијање у колону за марш. Затим нам је саопштено да смо на задатку обезбеђења заштитнице друга Тита и Врховног штаба. Ако нас нападне непријатељ, нема одступања, до последњег!

Маршевали смо од око 23 часа до сутрадан око 10 часова и стигли у рејон Млиништа. Таман смо прилегли — појави се ескадрила савезничких авиона, која нас је, због необавештености, засула ватром и нанела нам приличне губитке. Мало касније напала је непријатељеву моторизацију у Гламочком пољу и онаспособила је за даље дејство. То нам је у исто време скренуло пажњу на подилажење непријатељеве пешадије, добро маскиране, са правца Гламоча. Са њом смо управо водили борбу током дана.

Пошто ме је мучио разбуктали бронхитис и пошто сам био иссрпен од излива крви због два лакша рањавања у мају, морао сам отићи у дивизијску болницу. Боравак у болници разликовао се од боравка у јединици само утолико што се нисмо борили у првој линији, али смо морали бити увек приправни за случај изненадног напада какве непријатељеве групе. Били смо готово стално у покрету. Болничким ешелоном руководио је командир болничке чете Божо Гардашевић. Крастарили смо увалама и планинама, држећи се шуме, све док нисмо дошли на Благајско поље. Пошто се говорило да ћемо бити евакуисани авионима у Италију, у Бари, задиркивали смо једни друге да болујемо од „баритиса“. И стварно, 5. јуна ноћу слетео је један авион на Благајско поље. У тај авион укрцао се друг Тито са још неким руководиоцима, а сутрадан преbacено је и око сто рањеника и болесника из болнице 1. пролетерске дивизије.

Новак МИЉАНИЋ

Ићи ћеш у Омладинску чету Крагујевачког батаљона — рекао ми је једног јануарског дана 1944. начелник штаба 1. пролетерске бригаде, Љубиша Веселиновић, када сам му у Дивичанима предао спроводни акт којим смо нас неколицина били упућени из болнице 1. пролетерског корпуса у бригаду. Нисам се томе баш обрадовао. Сви моји другови, прекоморци, из мог kraja, неколико дана раније отишли су у 1. црногорски батаљон. Но, уосталом, можда је овако боље: 1.батаљон је далеко у средњој Босни, а за мене, тако рећи још реконвалесцента, који сам задњих дана по високом снijегу пропрјешаши тежак и врло напоран пут од Груборског Наслона преко Дрвара, Прекаје, Рибника, Mrкоњић-Града и Барева, није било баш нимало примамљиво наставити пјешачење завејаним стазама, спуштати се и пењати кањоном ријеке Угра. А Крагујевачки батаљон је ту близу, у Булићима kraj Jača.

Омладинска чета није била на окупу. Чак ни у команди нисам никог нашао. Сви су били на положају. Сачекао сам у тијесној, прегријаној соби, у којој није било никаквих знакова да је ту команда неке јединице. У углу, на прегршти сламе, с торбицом под главом и кaiшем од пушке умотаним око руке, лежао је дјечак.

— Ja сам курир, зовем се Рајко — рече ми пруживши ми руку. — Баш сам дошао с положаја са поштом за штаб батаљона и за пола сата се враћам. Можеш и ти са мном, ако хоћеш.

Зар са овим дјечаком да идем на положај? — помислио сам. Па ипак, када му дају пошту, значи да имају повјерења у њега.

Већ мјесец дана сам у Омладинској чети. Чудно је то како се осjeћање мијења. Признајем, првих дана сам се осјећао мало нелагодно. Борци су све сами младићи, готово дјеца. Ja сам са својих двадесет година, чини ми се, најстарији у чети. Команду чете сачињавају Ђебо, Никица, Pero Пишмо (ваљда му је то надимак) и Тука. Сви су врло

млади. Водник ми је Ратко, десетар Жижин. У десетини са мном су Ибро, Јово Којић, Драго Трипковић, Душан Остоја и Недељко Марасовић. Драго и Душан су дјечаци, немају, вјероватно, ни петнаест година. Нико од нас није служио војску. Па како ли онда чета ратује?

Већ прва борба је растјерала моје сумње. Нијемци су нас 27. фебруара у селу Булићима напали из Јајца. Изне-нађење је било кратко, а затим се чета снашла. Посматрао сам омладинце како сталожено, готово рутинерски, као пре-каљени борци, штите један другог у повлачењу и како затим десетина Драгића Вукића врши обухват са сјеверне стране угрозивши непријатељев бок. Гледао сам малог Јовчу Ђурића како погнут трчи преко оранице вукући сандучић муниције, док око њега праште мечи. Са дивљењем сам посматрао моје другове како на крају борбе, као да се ништа није десило, разговарају о обичним стварима — поцијепаном туру Азиса Ивановића и пробушеном порцији Марка Слишковића. Велика су ово дјеца — ни права борба са есесовцима их није узбудила. А са колико жара, усклика и узбуђења се њихови вршњаци тамо, где рата нема, играју „жандара и лопова“, „каубоја и Индијанаца!“

Двадесет седми март. Јутрос сам говорио чети о трогодишињи свргавања срамног Пакта... Предвече стојим на заравни Голе планине по којој ледени вјетар у налетима разноси снијежну прашину. Свуд уоколо дубок снијег, чија бјелина замара очи. Хладноћа је тако јака да ни скакућање у мјесту не помаже. Доље, позади је Барево, у коме је наша чета. Мали Драго и ја смо овдје већ три сата на обезбеђењу. Речено нам је да будно мотримо у правцу Јајца како нас непријатељ не би изненадио. Постаје све хладније, а вјетар је тако јак да је већ готово немогућно стајати на чистини. Добро би било заклонити се мало у завјетрину. Предлажем то Драгу, али он ме пријекорно одбија.

— Па иди бар ти, заклони се, ја сам старији и боље ћу издржати — обраћам му се више с молбом, јер сам примијетио да се његово мало и слабашно тијело почело кочити од хладноће.

Одбио је.

Просто је несхватљиво колика се упорност и свијест крију у том младом бићу, које је прије времена постало човјек, борац. Погледао сам га и примијетио у његовим очима сузе, праве дјечје сузе.

Па ипак — храбри борац је остао дијете, помислио сам.

Већ смо упознали сваку стазу на Лисини. Толико смо дugo на положајима на овој планини да нам се чини да

познајемо и свако дрво, увалицу, камен. Доље, испод нас, у рупи, шћућурио се Mrкоњић-Град, а иза нас су голе шуме. Сједимо око ватре уморни и неиспавани. Лица су нам гарава од дима. Ко зна колико се дуго нисмо умивали! На прошлој четној конференцији у Мрачају, другарица Манда је, као и увијек, говорила о оном „другови, што се тиче проблема хигијене, који је незадовољавајући“. Било је, разумије се, и критике и самокритике, али, забога, самокритика је за конференције и састанке. Пустимо сад умивање, па ћемо на идућој конференцији опет да „самокритички иступамо“. Уосталом, размишљам, то и није баш пријеко потребно — дјеца нису баш уредна у умивању ни код својих кућа, а како би то могла бити овдје, на Лисини, гладна и уморна! Сва је срећа што је чета голобрада, те се нико од нас не брије, иначе би другарица Манда морала да говори о још једном „проблему хигијене“.

Јутро је посљедњег дана априла 1944. Густа магла нас је обавила. Лијено се дижем да бих се одмакао до најближег дрвета. Промрзлим прстима откопчавам дугмад. Одједном десно од себе угледах неке прилике како опрезно одмичу. Нијемци! — сину ми у глави. Изненадили су нас! Доврага, куда су изашли! Нису се, ваљда, попели уз стрму увалу? Дабоме, тако то бива кад се потцијени непријатељ. Лијепо нас је командир Ђебо упозорио на некакве „трупове“ који се кроз незаштићене просторе убацују у позадину. У неколико корака био сам међу борцима своје десетине.

— Повлачимо се, ево Нијемца! — узвикнуо сам узбуђено.

За тили час сви смо већ трчали ка узвишењу на којем је био наш пушкомитраљез. Зашто Нијемци не пуцају? — питао сам се. Ено их, и они трче лијево од нас, настојећи да нам пресијеку одступницу. Одједном изнад наших глава зафијукаше мечи и зачу се са узвишења дуги рафал шарца. Наш добри, увијек поузданни пушкомитраљезац Блажо! Ни овог пута нас није изневјерио. То нас охрабри, те се за тренутак заустависмо. Жижић завитла бомбу у правцу Нијемца који нам се био приближио. Али нова опасност појави се и с десне стране. Готово потпуно смо опкољени, налазимо се као у мишоловци. Сад већ сасвим разазнајемо фигуре непријатељевих војника. Ту су, поред нас! Још не пуцају. Значи, хоће да нас живе ухвате! Шта сад? — лете ми мисли грозничавом брзином.

— Другови, скачите низ стијену, па низ јаругу! Брзо, брзо — чусмо глас Туке, нашег помоћника комесара чете, који се одједном створи међу нама.

Један за другим скакали смо у снијег и настављали да се преврћемо, ваљамо, клижемо низ стрмину. Заустановили

смо се на дну јаруге и погледали се. Сви смо били ту. Али — где је Тука?

Тука је остао горе. Жртвовао је себе ради нас, он — секретар наше партијске организације.

Сутрадан је Крагујевачки батаљон стајао окупљен на коси изнад села Мрачаја. Поред раке лежало је у шаторском крилу тијело друга Туке. Неко је говорио о средњошколцу из Ступа код Сарајева, о узорном партијском раднику, о Омладинској чети. Не сјећам се ко — можда комесар батаљона Лука Божовић или његов помоћник Шево. Омладинци су пришли и спустили тијело свог најбољег друга. Нисмо плакали. То не приличи нама, мада је то својствено дјеци. А ми нисмо били обична дјеца.

Синоћ смо ушли поново у Мркоњић-Град. Наш вод је улазио у прве куће кад су Нијемци напуштали град и одлазили у правцу Јајца. Били смо страховито уморни. Јутрос смо већ орнији.

Испод нас цестом пролази дугачка колона 13. крајишке бригаде. Она иде ка Јајцу. Ми смо се већ раскомотили. Изуо сам ципеле (ваљда, послије недјељу дана), оставио обојке да се осуше и скинуо чакшире да их Манда окрпи. Огрнут ћебетом, сједио сам на клупи. Одједном граната удари у зид. Затим се зачу нова детонација, трећа четврта... Крајишићи се враћају журно и нестају иза окуке.

— Ево Нијемца! — узвикну Ђуро Маџар.

Зачу се брујање тенка који се помаљао иза окуке. Борци излетјеше кроз врата и појурише преко ливаде да би се дохватили плота. Зграбих чакшире, блузу, шињел, цокуле, пушку, торбицу, и бос, тако рећи главачке, сунух кроз врата. Како ли сам све то стрпао у руке? А још сам морао и да придржавам гађе? Трчао сам као без главе ка плоту. Митраљески рафал је подигао траву иза мојих стопала.

Стигао сам задихан до плота и угледао другове како се ваљају од смијеха.

Јучерашњи дан био је веома напоран. Изнад села Прекаје издржали смо веома јак напад Нијемца. У шумама негдје иза нас у правцу Црних Потока налазе се Врховни штаб, Авној, стране војне мисије...

Идемо стазом кроз густу стотину година. Осјећамо да се налазимо у тешкој ситуацији. А по чему — то нико не би могао објаснити. Борац то некако инстинктивно осјети, „намирише“. Можда по учесталом доласку и одласку курира, честим договорањима команди чета, одвајању од радног вода и коморе, који се, кад је „густо“, прикључе некој већој позадинској јединици, или — враг би га знао по чему!...

Избисмо на мали пропланак. На ивици дosta људи. Некако су чудно обучени. То су, сигурно, стране мисије, помислио сам. Наиђосмо крај њих. Посматрали су нашу колону.

Крећемо се журно даље. Овом сам стазом пролазио прије пет мјесеци. Она ту, иза првог превоја, скреће у лијево и спушта се ка селу Потоци. У њему су сада Нијемци које задржавају неки дјелови Треће крајишке бригаде. Јасно се чују њихови митраљези. Па куда ћемо? Куда ће цијела ова колона? Иза нас, у Прекаји су Нијемци; испред нас, у Потоцима, опет Нијемци — свуда проклете Швабе!

Одједном на челу колоне наста неко комешање, дошаптавање. Водник Чанак опомену Љуба који је, по свом стајном обичају пребацио пушку преко рамена као тољагу држећи је за цијев, да је носи „по војнички“, са кајишем преко рамена. Чему сад одједном то, помислих. Па ни Чанак није баш у том погледу неки „војник“. Мислим да не би знао ни прописно да стане „мирно“. Додуше, то у јуришу није могао ни да научи.

И тада мој поглед скрену десно, тамо куд су и остали погледали... И би ми у трен све јасно. То је Тито! То сам, ваљда осјетио и прије него се мој радознали поглед задржао на човјеку који је сједио испод стољетне букве, на неколико корачаја изнад стазе...

Нисам га поштено ни погледао, ни ухватио његов лик да бих га запамтио, упио у себе, сачувао у сјећању заувијек, јер га од мојих очију заклони честар.

Овај ме призор, који је трајао само трен, толико узбудио и, рекао бих, изненадио... Можда мало и разочарао... Он, Врховни командант, сједи ту, на земљи, наслоњен на рапаву кору стабла... Тако просто, тако обично! Замишљао сам да другојачије изгледа у једном Врховном штабу. Али, забога, тргох се: шта ту има чудног? То је Врховни штаб наше, партизанске војске. Ништа није необично што се налази у непосредној близини Нијемца, чији се гласови и пуцњи чују из увале. Необичније би, сигурно, било да је другачије...

Нагло смо скренули са стазе и посједали у траву. Само ми, омладинци. Остале чете су продужиле даље. Убрзо нам је економ подијелио богато следовање. „Часна ријеч, ово је Тито наредио да се Омладинска чета одмори и на храни“ увјеравао ме је Мирчета наш нови замјеник комесара. „Познао нас је, зна он Омладинску чету још из Фоче“. Сви смо вјеровали да је тако. Можда је, заиста, и било тако.

Били смо у заштитници и повлачили се из Тријебојева ка Подрашници. За нама су наступали четници. Испред нас

је прошla болница 13. хрватске пролетерске бригаде и њен интендант нам је оставио готово пун казанчић куваног пиринча. Како је био укусан, па још и заслађен! Брзо смо се заситили, а у казанчићу је остало још доста. Шта ћемо са њим? Нико неће да га понесе. Неко је предложио да га оставимо на сред цесте са цедуљицом на којој бисмо написали: „Биједници, ако вам није стигло усташко слједовање, ево вам да видите шта једу партизани!“

Иначе, порције су нам увијек празне. Уосталом, у десетини имамо само три порције. У ријетким приликама, када се хранимо са казана, служимо се њима на смјену.

Сада могу открыти тајну, јер нам више не пријети опасност да ћемо на партијском састанку бити критиковани — били смо, понекад, и добри „пикiranти!“ Разумије се, кад се удаљимо од батаљонских казана. У таквим приликама када наш вод избије на положај, први задатак који водник Чанак изда јесте, зна се, да опробана тројка сиђе у село и „прикупи податке о непријатељу“. Она је то врло успјешно изводила, „не скрећући с линије“, по којој није било тако једноставно ићи. Својим смерним држањем, дјечачким изгледом и испосничким лицима, она је успјевала да не остави равнодушним ни тврдим никога. Нешто касније „подаци“ се ваде из њихових торбица и на равноправне дијелове подијеле. Тајну смо добро чували. А можда то није ни била тајна? Можда су и у команди чете и у штабу батаљона знали за њу и гледали нам кроз прсте.

— Шта ћете, млади су још, готово дјеца — можда су тим ријечима у штабу оправдавали своју болећивост.

Био је 23. јун. Цијела бригада је кренула с Башаринца ка Мравињцу. У претходници је наш батаљон, а испред њега Омладинска чета. На челу је наш вод. Идемо опрезно, на одстојању. Одједном, готово се сударисмо са Нијемцима. За терен, тајац. Гледамо се изненађени. Никад нисмо били тако близу једни другима. Марко се први снађе и леже потрошаке иза свог пушкомитраљеза. Нијемци нестадоше у честару.

— Брзо горе, десно, пожурите за мном — чу се командир.

Избисмо на врх. Ништа се не види од дрвећа. Командир нам објасни да морамо збацити на јуриш непријатеља и пошто-пото ослободити пролазак бригади.

— Где је непријатељ? — питамо се.

Знамо да је негдје доље испред нас. И ништа више.

Кренусмо развијени у стријелце. Неко са лијеве стране викну:

— Ура, пролетери! Ура омладинци!

Прихватисмо громко. Погријешили смо, помислих, кад нас обасу ураганска ватра из више митраљеза. Није требало да се откријемо.

На пола пута се не смије стати. Само напријед! Али куда, кад не видимо непријатеља? Није важно, напријед, само напријед! Тамо је он, сакривен негде иза дрвећа. Читав сноп свијетлећих метака долете и прохуја између нас. Паде Ибро Семић, наш пушкомитраљезац. Добрила се ухвати за ногу из које поцури кrv. Шта је са другима, никога не видим?

— Напријед, другови! Јуриш, омладинци! — настављамо да вичемо и јуримо напријед између дрвећа и метака.

Избисмо на малу зараван. Спазисмо како Нијемци бјеже и замичу у шуму, оставивши неколико натоварених коња.

Чудан је ово јуриш био — без метка, без бомбе. Јуриш омладинаца на прекаљене војнике дивизије „Принц Еуген“. А завршио се побједом младости.

Никад нисам био тако узбуђен као тог дана код Бусовачких стаја. Двадесет пети јун. Опет идемо да пређемо неку цесту. И опет ћемо, сигурно, наићи на ту проклету дивизију „Принц Еуген“. Ноћ смо провели под дрвећем на киши. Мокри смо до коже...

— Омладинци, напријед, брзо! — преноси се колоном.

Ето ти га, враже, чују се шарци. Значи, нисмо се преварили!

Готово трчећи изађосмо на косу, а затим се спустисмо стотинак метара и заустависмо иза дебелих стабала. Сви смо у линији и нетремице гледамо испод нас. Лијево је Краљевачки батаљон. И тамо се чује борба.

Ево Нијемца, наступају и ка нама. Лијепо се виде како се у стрељачком строју полако, ваљда због успона и тешких телеса на леђима, крећу ка нама. Све су ближе. Посматрам једног који иде ка мени. Доста је стар и пење се с напором. На дати знак отворисмо ватру. Нијемци поле-гоще. Нисам сигуран да сам погодио „мог“.

И онда настаде, као и обично, оно дugo и мучно препуџавање.

Изненада наста неко комешање лијево од нас. Један за другим борци почеше да се повлаче.

Непријатељ је потиснуо Краљевачки батаљон и избијао је на косу. Настала је критична ситуација. И ми се морамо повући. Командир изда наређење, и један за другим борци се почеше повлачити. Нијемци испод нас то осјетише и појачаше ватру. Десетина са којом сам се и ја затекао остала је да се посљедња повуче. Мислим да су то најтежи

тренуци када с посљедњом групом оставаш на положају и штитиш повлачење својих другова док непријатељ већ почиње угрожавати бокове. Осјећаш да је вријеме да се и ти повучеш, чак ти се чини да је задњи тренутак за то, па и да је можда већ касно, а оставаш и даље на положају чекајући команду. Гледаш испред себе и пущаш, а бацаш поглед и назад, и лијево, и десно да би видио јесу ли другови довољно одмакли, да ли је непријатељ већ иза тебе.

Напретнуто и нестрпљиво очекујемо команду. И она је, најзад, допрла до нас. Чули су је, сигурно, и Нијемци јер су, у тренутку кад смо се дигли и појурили узбрдо, отворили јаку ватру. Чули смо и њихове узвике. Ту, иза нас... Зар су тако близу? Јуримо између стабала задихани. Проклета борова шума! Кроз њу поглед далеко допире. Нигде жбуна који би могао сакрити од погледа непријатеља. Само да избјежемо на брдо. Још педесетак метара... Поред мене је Велетовац, младић из Санџака. Одједном паде, као да се спотакао. Зауставих се. Страшно! Погођен је у врат, а у грлу је зјапила рана. Зачудо, није било много крви. Помогао сам му да се подигне. Нешто је говорио, али је, уместо звука, ријечи, из његовог грла допирало само кркљање. Али су зато очи говориле више и рјечитије. Заплашен, изbezумљен поглед је вапио: не остављај ме!

Педесет метара сам га вукао, придржавао, храбрио, молио да истраје. Педесет метара сам био у мучној, веома мучној ситуацији. Осјећао сам да смо обојица изгубљени. Размишљао сам шта да урадим. Био сам увјeren да је са њим готово, да неће остати жив. Па зашто се око њега задржавам и доводим у ситуацију да будем и сам убијен или ухваћен? Има ли то смисла? Разум ми је говорио: треба спasti себе јер њему и онако нема спаса. Можда је најбоље ријешити се на најтежи корак — прекратити му муке? А нешто друго се противило томе: ипак, ипак, истрај. Још мало... Друга треба спasti. Можда ће издржати. Признајем — и његов грчевити стисак око моје мишице, и његов поглед који је молио, преклињао — дали су ми снаге да истрајем. Био сам као у бунилу.

И побиједила је љубав. Она права, људска. Она која се рађала и развијала у партизанској десетини, у уморној колони која се поспано вуче беспућем, на застанку кад се димови цигарете дијеле, у колиби кад су се прозебла тијела покривала једном кабаницом...

Изашли смо на врх. Срећом, прије Нијемца Сачекали су нас борци Краљевачког батаљона и помогли ми да рањеника пребацитим до њиховог превијалишта. Велетовца више нисам видио, мада сам чуо да је остао жив.

На партијском састанку, у анализи протеклих борби, истакнуто је да је у Омладинској чети, као и обично, друштво било на висини. Учинило ми се да је мало речено.

Пели смо се уз Враницу. Ноге су се једва дизале. Како дуго већ идемо гладни, неиспавани, то више не знам. Дању се тучемо са Нијемцима, а ноћу маршујемо, да бисмо ујутро поново ступили у борбу.

Дође на мене ред да носим пушкомитраљез. Пребацах га преко рамена и наставих на зачељу колоне. Каиш ми жуља мршаво раме, а зној цури с лица на овој јунској припаци. И торбица ми је отежала. У њој вучем још од Мркоњић-Града Марков „Капитал“. Ова дебела и тешка књига је својина чете и ја сам, као одговорни за културно-просвјетни рад, задужен за њу. Право рећи, и не знам зашто је носимо кад је нико не чита. Ваљда због љубави и поштовања према њеном писцу. А у мојој торбици је она заузела готово цијелу запремину, тако да не могу ставити комад хљеба или меса у срећним приликама када до њега дођем.

И тако, вучем се уморан за колоном. Све је стрмије, а ја све уморнији под теретом пушкомитраљеза и „Капитала“. Обје ствари више не могу носити, сувише ми је тешко. Нешто морам одбацити — а шта? Пушкомитраљез, свакако, не, он је у овој нашој борби потребнији. Засад нам ова књига није тако потребна. А кад се заврши рат, штампаћемо је за свакога.

Умиривши оваквим размишљањем своју савјест, скрених са стазе, кришом извукох књигу из торбице и спустих је испод грма.

Не знам да ли је Марков „Капитал“ икад излазио на већи планински врх.

Нико није примијетио да је на Враници остао Марков „Капитал“, нити је доцније питao шта је било с њим. Сталне борбе су заокупиле нашу пажњу, а ускоро сам отишао из чете.

Ето, таква је била моја, Омладинска чета! Чета голобрадих дјечака и младића из Србије, Босне, Далмације, Црне Горе и Санџака. Чета бомбаша, храбрих бораца, ведрих, насмијаних младића, спремних за шалу и задиркивање. Чета понекад неозбиљна, враголаста, али кад затреба и озбиљна, чак и превише. Чета у којој су са састанка Скоја одсуствовали само комунисти. Чета која је и по својој доби и по броју могла бити један разред неке средње школе. Да није било рата.

Мишо ЛЕКОВИЋ

Дошла је ноћ. Хитамо ка одређеном месту. Пропланак између Лисине и Млиништа је окружен тек олисталим дрвећем. Гране мирују, развигор их је већ оденуо зеленим рухом. Сакупљају се батаљони, комора, пратећа чета, болница. Тражим Београдски батаљон. Препознајем другове по силуетама и шапатима. Прилазим им. Стисак руке, једне, друге, срдачно и топло.

Рука ме још боли, рана бриди. Десницу придржава мајрама о врату.

— Зашто ниси дуже остао? — пита командант Стева Адамовић.

— Зар свега три дана у бригадној болници? — чује се други глас.

— Ниси, вальда, побегао? — продужи Стева.

— Ипак је боље да будемо заједно.

Одговарам на њихова питања и слушам узбудљиве речи о погинулим, рањеним, изнемоглим. Нисам кадар све да разумем, да примим као свршено. У исто време командир Марко Драшко прича неким друговима о недавним борбама...

— ... Погинули су нам још несташни и храбри пушкомитраљезац Вид, Јере Живковић и комесар Мирко Костић.¹ Закопали смо их на положају. Батаљон је већ неколико дана без сна и без воде. Многи су се истакли у протеклим борбама, а посебно Andres Keler. Једном је потрчао према Немцима, тако да је Стево мислио да ће се предати, вратити својима. Међутим он је бацио неколико бомби и узвикнуо им на матерњем језику: „Примите поздрав Андреса Келера,

¹ Имре Кон.

вашег Немца, који се бори под заставом на којој се налазе звезда, срп и чекић“. Вратио се сав румен, узбуђен. Брундао је: „Фашисти, фанатици, ето, такви су моји Немци“...

Марков и мој разговор прекину противјуриш Немца. Очекујемо исход. Виде се светлећи мечи који прелећу шумовити брег. Ракете црвене, зелене, беле.

На том брду смо већ били, брањили га. Неколико пута је прелазило из руке у руку. Немци сада не мирују ни ноћу, што није био случај раније. У нашу позадину убацују „трупове“ који врше препаде. Изгледа да и они крећу у герилу, преузимајући нашу тактику. А ми растемо, стасамо у дивизије и корпусе.

Борба се стишава. Позвали су команданта.

Борци су поседали на траву и камење. Дремају.

Ватре се пале једна за другом.

— Гаси! — чују се повици.

Долази командир Стева.

— Ускоро крећемо — саопштава нам. — Изненадићемо Немце. Појавићемо се тамо где нам се никако не надају. Чекаћемо само да савезнички авиони спусте муницију и још неки материјал.

— Да чекамо, ако је тако. Лепо је када нас се савезници сећају, јер је требало месецима крварити...

— Не заборави, Марко, да је вечерас двадесет девети мај четрдесет четврте, а онај заробљеник рече да ће нас сутра опколити и уништити Немци.

— Ја о томе и не мислим, јер бога му блентавог, ко у то може веровати!

Убрзо угледасмо велике логорске ватре. Распламсавају се на пољани. До нас допире и брујање авиона. Борци се дижу, траже их погледима. Звук се губи у даљини. Људи поново седају и гунђају.

— Долазе, сигурно долазе! — повика Нада Соколовић.

— Можемо ми и без њихове помоћи — добаци јетко Марко Драшко.

Авиони се поново вратише. Направише два круга и почеше да спуштају мале товаре. Немци навалише, бесно пуштајући свим оружјима. Ипак, приморани су да остану на својим местима.

— Покрет! — пронесе се од врха до зачела тек образоване колоне.

Корачам крај Андреса Келера. Партизан необичнији од других. Немац. Сам је међу нама.

Нисмо ни покушали да наговарамо заробљене немачке војнике да остану код нас. Упознали смо њихову силу и беду. Првих дана рата неки од нас су гајили илузије о заробљеним немачким војницима. Мислили смо да ће се трг-

нути и искрено нама придржити. У западној Србији их је заробљено око 400. Били су снисходљиви. Приликом нашег повлачења из Србије, почетком децембра 1941, они су пуштени на слободу. Очевици кажу да су ови Немци били најсвиредији. Чим су се састали са својима, почели су палити и убијати, заборављајући да су им партизани поклонили животе. Скела. Крагујевац. Краљево. Посавина. Мачва. Ко-зара и многа друга места говоре о сили, бесу и зверству фашистичких војника. Говоре о томе људи, жене, деца ове земље. Памте.

Све заробљенике смо упућивали у штаб. Тамо су их саслушавали и поред свега поступали с њима као с ратним заробљеницима. Ми смо војска у рату. Удри га на положају, пуцај, убијај, а кад остави пушку, пресуди по заслуги, по делима... Неке смо размењивали за наше из логора.

Са Andresom Kelerom се догодило друкчије. Нашао се у батаљону као и сваки ратни заробљеник. Он је одмах рекао да се предао сам. Заправо, изјавио је да је ту намеру имао још раније. Поменуо је свој удео у убиству неког немачког официра у Земуну. Хтео је да постане војник револуције и затражио је да му то допустимо. Дуго се већало. Удовољено је његовој жељи.

Колона убрзано иде. Трох се из ових мисли. Andres тражи мој ранац да ми олакша. Не пристајем на то. Осећам да очекује да му честитам на показаној храбrosti. Али питам га нешто друго. Одговара ми, мешајући српски и немачки. Некако се споразумевамо.

— Докле правац? Ја сам уморан — каже Andres.

— Кроз шуму, кроз обруч, дуг је пут.

— Идем ја тобро, жао ми је што сам Немац, дивизија „Принц Ојген“ много пуца.

— Знамо ми да нису сви Немци фашисти.

Сустигао нас је Стева. Лупну Andreса по рамену:

— Био си јунак, само тако продужи, долази победа. Andres нешто рече, али Стева оде напред.

Изменило се и гледање бораца на Andreса. У почетку му нису веровали. Изазивао је сумњу пролетера. „Немци себе сматрају господарима света, дошли су у нашу земљу, руше куће, убијају људе. Шта траже од нас? У име фашистичке идеје, отимају, проливају крв, треба им враћати истом мером“. Тако се говорило у чети. Други су шире гледали, гајили наду, оптимизам. Andres је неком чудном беззленошћу изазивао поверење и друкчији суд. Колебали смо се, ипак пристали да задржи шарца и да покаже какав је.

Andres је млад, здрав. Бавио се спортом. Брзо је стекао пријатеље, другове. Никада није истицао своје војничке способности, а оне нису биле мале. Дивио се другарству,

међуљудским односима. Пролетери нису допустили да Немац буде уреднији, дисциплинованији.

Умор се увлачи у све поре. Очи се саме склапају. Коњи се спотичу.

Сустижем носила с рањеником. Фране Јелавић не дише.² Болничарка констатује смрт. Скрећу с пута и прекривају га грањем.

Свиће, а покрет још траје. У увалама се бели снег. Поред нас је пространа висораван. Ливаде, пашњаци, камењар, а тамо доле испред нас назире се Гламочко поље.

Поред једног храста стоје чланови штаба бригаде, посматрају колону. Позвали су команданте.

Сео сам на камен да одахнем. Колона вијуга, отегла се у недоглед. Црногорци, Краљевчани, Талијани, Босанци, Далматинци, Шумадинци, Словенци.

Болничарка је весела. Лети као на крилима. Позива поспале. Поскакује и не допушта да се жеђ гаси снегом.

Андрес Келер се испружио на трави. Гледа сунце. Мисли да нико више не сумња у њега. При првом сусрету с њим сетио сам се Харија Шихтера. Дошао је из Београда у Посавски партизански одред августа 1941. Напустио је немачку силу и постао учесник ослободилачке борбе. О њему кола прича, а лик му остаје незабораван. Био је потпоручник немачке војске, а код нас прави борац револуције. Дао је заклетву и остао јој до гроба веран. Погинуо је једног новембарског дана исте године. О њему говоре они са којима се борио против хитлероваца. И кажу: „Јунак Хари, наш Хари“. Дирљиво звуче речи о Харију. За часак се престаје мислити на грозна недела његових земљака. Гајимо зрачак наде у друкчију сутрашњицу и пут немачког народа. Мислимо да још има Харија и да ће их све више бити у тој његовој земљи. Андрес је можда други Хари. Борац је 1. пролетерске бригаде. Причао сам му о Харију.

Посматрам Андresa Келера како спава. Крупне јагодице и космато лице опалило је сунце. Нисмо се преварили у њему. Оно што је рекао, то је и показао. Добро се бори. Нимало лошије од нас. Његов шарац је сигурно оружје нашег батаљона. Његова бусија је увек сигурна одбрана нашег положаја. Постаје мио и драг...

Марко Драшко га од милоште лупи по ногама. Андрес се трже и седе. Протрља очи, спакова ћебе и започе разговор.

— Нису мени одмах дали звезду.

² Фране Јелавић био је теже рањен. Том приликом је изгубио свест и болничарка је сматрала да је мртав. Међутим он се сутрадан повратио и уз помоћ чобанина пронашао болницу 3. краишке бригаде, излечио се и остао жив.

— А зашто? — питам као да не знам.

— Сумњали, сигурно. Ја нисам крив што су моји земљаци такви. Желим да буду друкчији.

— А после су ти дали звезду?

— Јесу. И Дервиша је ставила срп и чекић. Она пристала да то уради.

Осмеђује се и прича о српу и чекићу, о интернационализму, о амблему свих радника света. Сећам се како је био тужан без тог амблема. „Ако партизан, онда морам имати срп и чекић“, говорио ми је пре извесног времена.

— Устајте! Још мало па ћемо стићи — чује се наредба. Крећемо.

Иза мене је Андрес Келер.

— Уморан? Уморан — каже он. Још мало ...

Застадох и пођох крај њега.

— Знам да си се добро борио јуче. Похвалио те је командант.

Погнуо је главу.

— Добро — рече стидно. — Кад бих могао читаву „Принц Ојген“ и СС да ликвидирам, сами фашисти ...

Ускоро завршили маневар:

Стигли смо на Чардак-ливаде. Ту је одмор и песма пред спавање.

Друже Тито из горице цвеће
цео народ за тобом се креће ...

Уређујемо бивак, шири се мирис пољског цвећа и шуме.

Андрес Келер је дошао из патроле. Спушта пушко-митраљез са олакшањем.

— Јако уморан. Сутра је борба, треба мало да спавам. Опружи се под стаблом и заспа.

Нада ми превија рану.

Прва чета још није стигла. Са Краљевчанима је на положају, у заседи. Надлеђу савезнички авиони. Читаво јато. Круже, а затим бомбардују Немце. Видимо бомбе како падају. Да ли су их погодили?

— Чини ми се да не бацају на право место — каже Марко Драшко гледајући кроз доглед.

— Увек ти нешто слутиш — примећује Стева.

— Смем се кладити да су промашили!

— Не мислиш, вальда, да су ћорави!

— Бојим се да јесу ...

Копка нас сумња. Прва чета се још није вратила. Мотримо у том правцу. Неки другови су нервозни.

Најзад долазе, скрушене, тужно.

— Страдали су, бомбардовани од савезника — чује се нечији снажан глас.

— Онда су то немачки авиони! — рече Стева дижући се са земље.

— Видели смо знаке, сигурно су савезнички. Погинула је Дервиша Хоцић и командир Миле Коштан. Остадоше у малим ракама...

Брзо прихватамо рањенике. Милан Јовић ми пружа бели картончић који је нашао у цепу погинулог командира. Читам га и бележим:

„Миле Коштан, рођен 1924. године у селу Коњеврате код Шибеника. Завршио шест разреда грађанске школе. Неожењен. Члан Скоја од јануара 1942, члан Партије од новембра 1942. Ступио у партизане фебруара 1942. Отац Марко умро 1940. Брат Шиме члан КПЈ од пре рата, стрељан као талац од талијанских фашиста 1942. у Шибенику. Наоружање: машинка (енглеска) и пиштољ валтер. Опрема: ћебе, ранац, опасач, кожна торбица. У случају смрти обавестити: мајку Кату Коштан у селу Коњеврате...“

Како се дододило да савезници баце бомбе на наш положај?

Дан раније су на том месту били Немци и савезницима је јављено да распале по њима. У међувремену, ми смо их отерали и запосели то брдо, а авијатичари нису добили промену положаја. Затадила је радио-веза, дошло је до неспоразума који смо скупо платили.

Палимо логорске ватре. Грејемо руке, а леђа зебу. А већ је 30. мај 1944.

Скоро цела бригада је крај ватара, на предају после окршаја и напорног пута.

Око наше ватре су Стева, Нада, Андрес, Драшко, Љуба, Жића, Марко Станишић, Јовић, Јунус, Тодоровић, Пјетро Солинас и ја.

Пјетро је дошао за везу из батаљона „Гарибалди“. Они-зак, црномањаст, стално се смеши. Очекује скори завршетак рата. Каже да му је породица саветовала, кад је пошао у Југославију, да пређе на страну партизана. Мисли да не знају да је жив, да вечерас седи и сит и здрав, и то с партизанима. Пјетро разговара са Андресом. Помињу своје земље и девојке. Нова Италија и Нова Немачка. Да ли ће се родити у овом ратном преокрету? Пјетро прича о батаљону „Гарибалди“, о команданту и комесару (Јова и Лола).

— Биће добра исход, слобода за све камараде и човеке...

Јутрос је непријатељ изненада ударио са више страна: од Травника, Бугојна, Раствора. Стеже обруч. Хтео би по сваку цену да нас помете. Рачуна се да је почела седма офанзива.

— Боље је рећи противофанзива — вели Марко Драшко — јер ми, а не они, продирено, изненађујемо их и бијемо, ослобађамо нова места и територије у свим крајевима.

— По жестини удараца, и ово је наша Сутјеска — као за себе рече Нада.

— У праву си. Погледај, данас је двадесет трећи јун, а ми готово свакога дана водимо борбу прса у прса.

— Да, да, не упоређујмо! Мислим да је било критично. И сада је, али ће проћи.

Запосели смо брдо Калин, шумовит простор, погодан за борбу. Истурили смо патроле, јер очекујемо непријатеља.

Марко Драшко ми прича о врлинама неких бораца. Предлаже их за Партију. А онда продужава о Андресу Келеру.

— Славу му швапску! Нисам се надао да ће од њега нешто бити. Добар, море, постаде. Џика његовог шарца се вазда чује, а зрна проналазе мету. Све је радоснији и срдачнији и сваком од нас ближи. Увек је опрезан, а у борби концентрисан. Кад он углави шарца, онда је сигурно. До скора сам мислио да је њихов шпијун, али нисам био у праву. Овај Шваба је наш, црвени војник. Доста је да погледаш и оком даш миг, а он трчи и обавља задатак...

Прилази нам млада жена, муслиманка, са шалварама жуте боје. Дише убрзано, изгледа уморно. Кад се приближи, спусти се на земљу. Подиже крајичак зара испод кога блеснуше два лепа зелена ока. Трајало је то само трен, а онда их покрише трепавице, док јој се лицем разли румен. Одавала је утисак као да је извршила неки важан задатак.

— Наши сте, знала сам да сте ту... Нека сте живи!... — скоро промуца.

— Шта си се уплашила, болан? — упита Марко Драшко.

— Хвала милом... хоћу рећи вама, кад сам приспела, сијасет Немаца креће овамо. Убијају и туку све мештане да кажу да ли је кроз наше село прошла нека војска која на капама носи срп и чекић. Ми кажемо партизани имају црвене звезде, а они веле да пролетери носе и српове и чекиће. Тек сада видим да је тако, а до сада вам нисам ни гледала звезде.

— Да те нису они послали, јадна не била, говори!

— Какву сумњу чујем! Они наши људи, којима је стало до слободне земље, до куће, они ми рекоше: „Женско си, младо, па трчи!“ И ја, ево ме!

Махинално је још више свукла зар. Кад заврши, она се пристети тога. Обори очи постићена пред нашим радозналим погледима.

— Јесу ли близу? — питам.

— Ето тамо — и пружи руку испред нас у даљину.

— К оружју! — командује Стева.

Још гледам у девојку. А она стоји пометена.

— Склони се ти, другарице! Сваког тренутка може грунтути.

— Рекла сам вам да јуре српове и чекиће.

— Јеси, хвала ти. Сви смо ми партизани, једни те исти, ма шта носили на капама и ма где се борили. Немци измишљају разлоге својих недела.

— А куд ћу ја сада?

— Иди у наш санитет, ту је, иза брда.

— Право велиш, кући не смем — каже девојка. Покри лепо лице заром и отрча.

— Погледах Андреса Келера. Убрзано намешта добош на шарцу и шеретски очима прати хитру девојку.

— Лепа, Андрес?

— Јако лепа. О, „Принц Ојген“, мајку ти твоју . . .

У истом трену зачуше се плотуни. Угледасмо зелене униформе како хитро притрчавају На читавом сектору бригаде почиње борба. И остале јединице 1. дивизије су у близини.

Наши су их потиснули.

Пређосмо у противнапад. Андрес Келер у ходу просипа рафале. Сав је црвен од узбуђења. Помоћник му стално додаје реденике. Немци окрећу леђа. Андрес се усправи и потрча. Виче:

— Flieht nicht! Das sind keine Banditen, das ist ein Volkssheere, ein Proletarienheer für alle Volker und Konfessionen, für aller Menschen Rettung. Nieder mit dem Krieg, die Befreier sollen leben, es lebe der Friede.³

Глас му утону и пригуши се у оштрој пальби оружја. Никаквог одговора.

Засуше нас убитачном ватром.

Враћамо се на претходне положаје.

Курир је донео писмо Штаба бригаде:

„Шестом београдском батаљону

Положај

Тек увече повуците чете испод Калина. Следи покрет ка Крушчићкој планини — Паљке. — Понова прелазимо цесту Травник—Растово. Вероватно је даљи покрет, уз борбе, ка Враници (где смо већ били) и Битовњи.

³ Не бежите! Ово нису бандити, ово је војска народна, пролетерска, за све народе и вере, за све људе спас. Доле рат, живео мир!

Иза вас је болница, ни стопе одступања. Нанесите што веће губитке непријатељу.

23. VI 1944.

Командант".

Крећем са Стевом да обиђем чете. Местимично бауљамо. Посебну пажњу на будност скрећемо секретарима партијских ћелија. Синоћ су одржали кратке састанке, објаснили ситуацију и изрекли оштру казну двојици колебљиваца.

У 2. чети предложили су да се Андрес Келер прими у Партију. Један друг се усprotивио томе и рекао да им је Андрес и даље сумњив, чак мисли да он одржава неке везе с Немцима преко скривене минијатурне радио-станице. Којешта! Тај друг се пита, а и свима је чудно, како то да нас Немци свакодневно прате у стопу. Тек што стигнемо на неку планину, а за нама дојури „Принц Еуген“. Али не треба никога сумњичити.

Прва чета је казнила Јера укором. Био се заборавио, тражио је од сељака чашницу ракије.

Изгледа да су Немци отишли. Милан Јовић полази у извиђање. Вазда је његова десетина најсмелија. Следе га Андрес, Драшко, Тодоровић.

Топло је. Радо бих скинуо блузу и ранац. Али ноћи су хладне, кишне. Нису довољни ни шињел, ни ћебе. Осећа се мирис коњског босиљка. Поветарац ћарлија, зрикавци образоваше оркестар и започеше концерт. И то ми смета.

Милан Тодоровић доводи курира батаљона „Гарibalди“. Пиетро се смеши, пружа нам цедуљу — веза је ухваћена. Пита за Андреса, добри су другови. Пружамо му парче хлеба. Нећка се, а онда узима. Одлази у свој батаљон.

— И ми јуче не одржасмо конференцију? — рече Стева започињући разговор.

— Не, а зашто?

— Па, годишњица напада на Совјетски Савез.

— Обележили смо тај дан борбом. Тек смо допутовали с планине Вранице и са Сухог Језера . . .

Мисли ми се вратише на 1941, када су Немци прешли границу совјетске земље. По равницама Посавине и Тамнаве, у близини Београда, роди се Посавски одред и нарасте у октобру на преко три хиљаде бораца.

Шта рећи за смрт Дуце Живковића? Београдски ћак Скојевац. Висок, црномањаст, с танким, црним брчићима. Кретао се са бомбашима. Поучавао неписмене да читају. Певао у хору. Радовао се порцији качамака и скроба. Причао о сестри и породици. Имао је скромне планове. Да по-

стане лекар. Да лечи и усрећи све људе. Лежи у Босни. Ка-
заћемо његовој сестри...

А Миша Михајловић? Погибе на Ситници. Сваки разго-
вор је завршавао: „Причали су ми другови у Београду...
Добро сам запамтио из Београда... Када будемо стигли
у Београд...“ Било је то симпатично. Лепо је пристајало
младом комесару.

Ових дана сам сусрео неке другове с којима сам дуже
време био у јединици. Јездимир Ракић, Нада Марковић, Јова
Пенчић, Миливоје Катић, Милосав Матић, Радмила Јова-
новић Кека, Веља Миладиновић. Веља је са 10. дивизијом.
Не носи више брадицу, али га скоро сви зовемо „Поп“.

Надлећу авиони.

— Рањена мечка показује зубе! — рече Милан То-
доровић.

— Нису читали одлуке Техеранске конференције!

— Ма, не знају они да почиње офанзива са истока,
југа и запада. Савезници проширују мостобран у северној
Француској.

— Неће то ићи тако брзо, брале. Знам ја да су их
Совјети добро потпрашили и да их гоне и према Финској,
али може да потраје то, велим, још овога.

— Ти си луд, Тодоровићу!

Прекиде нас митраљески рафал. Јовић је зашао иза
немачке јединице која је похрлила овамо. Јуришају. Тодо-
ровић гађа из пиштола, Стева из машинке. Опет нам гине
један митраљезац. Мирни, тихи младић с мора. Стижемо
само да га закопамо и одамо му последњу војничку почаст.
Синоћ је певао далматинске песме и дуго причао о мору
и вожњи једрилицом.

Долази Јовић, окупан у зноју. Вуку Андреса Келера,
рањен је у ногу. Очи су му црвене, крупне јагодице још
више истакнуте. Панталоне и руке крвате. Притрчава му
Нада. Чисти му ране, две велике ране, и превија га. Андрес
неће у болници.

... Убили су Розу Луксембург и Карла Либкнекта —
творце Комунистичке партије Немачке. Хитлер прогања, —
убија, мучи и затвара све прогресивно и напредно. Ухапсио
је и уништава Телмана Ернеста, председника ЦК КП Немачке.
Још многе ће Rose и Телмане убити, али никада неће
успети да све уништи и све угуши. Има још Харија Шихтера
и Андреса Келера. Они су живи. Из рушевина ће почети да
стварају, из пепела ће људи започети живот. Радовали би се
социјалистичкој Европи, мирольубивој, радничкој...

Андресово лице је у зноју. Ситне капи се котрљају
сустижући једна другу. Једва приметан осмех се појављује.
Зеленкастосмеђе очи колутају. Траже некога.

— Хоћу са вама, нећу у болницу, нећу кревет, тамо никога не знам, до краја овде — говори нам с напором.

— Биће ти добро, оздравићеш — говори му болничарка.

— Још „Принц Ојген“ жива, ја морам имати шарац. Борба јењава. Марко Драшко нам показује траку са рукава мртвог немачког војника. Исписано је: „Принц Еуген“. Докле ће та дивизија да нас гања? Отели смо им и малу заставу са кукастим крстом.

— Чувај је, Драшко, требаће неком музеју као ратни трофеј — каже му у шали Тодоровић.

— Море, треба мени за обојак. Нећеш ме, ваљда, пријавити штабу што то чиним.

Крећемо.

Још један дан је завршен.

Мислим на срп и чекић. Лепо га је носити. Симболише заједничку борбу радника и сељака, а и „Принц Еуген“ стрепи од тог амблема. Заиста смо се радовали, као и Андрес, када су нам другарице стављале тај знак на партизанске капе. Сваки новајлија је то тражио више него парче хлеба.

— Хоћу на капу срп и чекић, хоћу да будем пролетер. хоћу да останем са вама — говорио је и Андрес.

Покрет у даљину.

У сусрет зори.

Допуштена је песма.

Шума одзывања.

Андрес Келер⁴ се клати на коњу. Осмехује се и пева на немачком. На њему је партизанска униформа и титовка. Сад видим звезду са српом и чекићем.

Милосав БОЈИЋ

⁴ Андрес Келер је учествовао са Београдским батаљоном у ослобођењу Београда и другим борбама. Никад није затајио. Био је међу больима. Борио се и на сремском фронту. Поново је рањен на положају код села Ђелетовца. Сви су изгледи да је, после завршетка рата, отишао у своју земљу.

Негде у јулу 1944. године прешао је батаљон цесту код села Јабуке. Прва чета је одмах након преласка комуникације Пљевља—Пријепоље остала у селу Обардама. Јабуку су дању контролисали Нијемци, а ноћу су у јако упориште изграђено дуж села и цесте остајали само четници. У више махова противник је покушавао да нас одбаци од овог региона, али му то није пошло за руком. Четници су звали и на преговоре. Пошао је наш командант, Војо Абрамовић. Састао се с четничким командантом, неким мајором бивше војске, али од тога никакве користи није било. Четници су тражили да се не нападају њихови положаји на Јабуци, због Нијемца, с тим да ни они нас не нападају. На растанку им је наш командант рекао да ћемо их нападати свуда и на сваком мјесту док земља не буде слободна, па је додао — нек нас чекају навече. И доиста их није преварио. Напали смо их те вечери. Оставили су припремљену вечеру и надали се у бјекство.

Једног јутра, у саму зору, непријатељ је извршио снајан напад на наше положаје. Борба је трајала читав дан, долазило је и до борбе прса у прса. Непријатељ је одбачен источно од села Обарда, где је и заноћио на једном планинском масиву. Прва чета је добила задатак да испита да ли је непријатељ заиста одлучио да задржи ове положаје или се, када је наступила ноћ, повукао на полазне положаје.

Ноћ је била тако тамна да смо се, када смо зашли у борову шуму, морали држати један другом за опасаче да се колона не би прекинула. Дозивање је било строго забрањено. На непознатом терену, у густој шуми, по мраку, чета је скренула с правца и пошла превише удесно. Морала се вратити одакле је и пошла. Узела је водича, који нас је повео до ивице шуме, испред положаја који је требало да испитамо. На ивици шуме командир је затражио четворицу бораца који ће испитати косу испред нас. Групу су сачињавали: Стево Пламенац, Душан Вујасин, Слобо Јововић — ако се још добро сећам имена — и ја. Ако непријатељ буде тамо, треба га засути бомбама. Ако не наиђемо на јачег

непријатеља, настојати да положај задржимо до доласка чете.

Када смо дошли у подножје косе кренули смо, један поред другог, опрезно ка врху, држећи у рукама бомбе. Тако све до врха. Нијесмо примијетили непријатеља, а ни он нас, иако је био ту. Одлучисмо да испитамо и лијеву страну ове косе, која је имала седласт облик. Прилазили смо лијевом дијелу не онуда куда смо дошли, већ увалом која је дијелила косу. Спустили смо се у увалу. Кад се почесмо пењати ка врху, оклизнух се и прилично угрувах. Сјео сам, а остали пошли напријед. Кренуо сам за њима, али сам опет убрзо морао сјести. Није се видјело ништа, па сам пипајући руком око себе потражио погодно мјесто где бих сјео. Напипао сам неки камен. Како сам на њега сјео, осјетио сам да није раван, па сам руком почео да пипам око. Тада се десило нешто невиђено: напипао сам цијев шарца. Изненадих се, али се одмах и прибрах. Реших да га отмем. Једном руком сам дохватио цијев шарца, а другом пипао низ њега. Напипао сам неки прекривач, вјероватно шаторско крило. Полако сам почео вући шарац к себи, али нијесам успио. Нисам знао да је кроз каше један од непријатељских војника провукао ногу и тако спавао. Тако сам, ваљда, повукао и тог војника. Он је истог часа тако јако јекнуо да је пробудио остале. Тада сам чуо како један од њих на албанском језику виче и псује: „Бомбе, ћишам ти нане“. Схватио сам да је то митраљеско гнездо, испустио сам цев шарца, легао иза камена, активирао бомбу и само је пребацио на њих. У том тренутку сам чуо и Пламенца, био је од мене на отприлике двадесетак метара, где каже:

— Овдје има некога. Ја сам нагазио на некога.

Он је, у ствари, зашао у њихову главнину, која је спавала. А мрак је био густ. Оба ова случаја одиграла су се врло брзо, и када је експлодирала моја бомба, у исти мах чуло их се још неколико. Настала је заглушујућа ватра. Превладале су бомбе. Пламенац је погинуо. Касније смо видјели: имао је три метка у грудном кошу.

Непријатељ, изненађен на спавању, надао се у бјекство. Његови војници који су пошли у правцу супротном од нас стрмоглавили су се низ једну стијену, где су нашли смрт.

Био сам одсејчен од другова. Да их зовем нисам смио; то би значило показати непријатељу мету у коју ће пущати. Према ватри и трци, оцијенио сам да је овдје прилично непријатељских војника. Како сам се налазио на гребену косе, настојао сам да се повучем уназад, према оној ували. Претпостављао сам да тамо могу наћи и остали другови или да ћу их одатле, према небу, лакше уочити. Коракнуо сам уназад, нашао се у некој смреки, уплео се и пао преко ње

на камење. Устао сам и пошао. Послије неколико корака чуо сам како неко шапатом зове да идем к њему. Шапуће:

— Иди к мени, иди к мени.

Помислио сам да је неки од мојих другова и пошао сам према гласу. Нијесам у мраку могао видјети оног што зове, па сам и ја шапатом питао:

— Ко ме зове?

Понових то неколико пута, док одједном осјетих да ме неко снажно зграбио. Питам ко је то, али он ништа не одговара, већ поче да ме вуче. Терен је био такав да му то није одмах пошло за руком. Отимао сам се како бих се ослободио толико да могу употребити оружје. У том рвању он ми зграби пушку коју сам држао у десној руци и покуша да је повуче. Ја сам, чим сам осјетио да је дохватио за пушку, посегао за њом и лијевом руком. Али тада се десило нешто што ми је ненадно помогло да се ријешим непознатог супарника. Каиш од пушке ми се нађе између тијела и руке тако да се руком ухватих за опасач. Хитро сам се десном латио за нож и у часу када ме је непознати поново повукао к себи, зарио му га негде у груди. Он јекну и одмах се стропошта. Био сам слободан, али толико уморан да сам сјео ту, да се мало одморим.

Ову гужву је чуо Видо Вујовић, који је ишао да нам саопшти да се вратимо у састав чете. Наишао је на мене, па смо пошли према чети, опрезно и на растојању. Када сам дошао на ивицу шуме, умјесто у чети, поново сам се нашао међу непријатељевим војницима. Ослушао сам и чуо како шапућу час „цурик“, а час „форверц“, стално пролазећи поред мене. Био сам застao иза неког обorenog дрвета. Опилао сам дебеле наслаге лишћа. У ствари, то је био поток, а његовом супротном страном водио је пут којим су непријатељеви војници пролазили. Одлучио сам да ту сачекам зору, која није била далеко. За сваки случај, у лишћу сам ископао довољно простора да се у њега затрпам ако буде потребе.

У зору је престало пролажење поред мене и када се разданило могао сам видјети даoko мене нема непријатељевих војника. Изашао сам на њихов пут и пошао. Нисам дуго ишао, када с лијеве стране угледах колибу. Опрезно сам се примакао шуми. Пред њом су били наши борци. Пошао сам к њима. Ту сам нашао команданта батаљона, који ми је рекао да је прatio борбу и да је ватра била врло јака.

Непријатељ се повукао десно од ових положаја.

Тог јутра сахрањен је Стево Пламенац.

Владимир СРЗЕНТИЋ

ТОПОВСКИ ВОД И ПРОТИВКОЛСКА ЧЕТА

У јуну 1942. је формиран наш топовски вод. Тада је имао око двадесет бораца, већином из Романијског одреда, а од наоружања један брдски топ, калибра 65 мм. На челу вода су била два браћа Одовића. Они су руководили топом и раније, док је припадао Романијском одреду. На Лучким колибама пре покрета бригаде за Босанску крајину, вод су појачали борци бригаде Михајло Пејовић, Миодраг Вешовић, Новак Ђоковић, Милија Пилетић и Лабуд Татар.

У воду је било десетак коња и мазги, који су се могли кретати по свим теренима. Због недостајања муниције, односно због штедње оних двадесетак граната које је запленио 1. црногорски батаљон у борбама с четницима на падинама Дурмитора, топ се врло ретко употребљавао. Прве четири гранате утрошene су код Калиновика, кад су јаке четничке снаге напале заштитницу бригаде. Гранате су застрашујући деловале на непријатеља, тако да је жестина његовог напада нагло опала.

После ове акције вод је имао први утрошак муниције у борби са блиндираним возом на железничкој станици Раштелица. Из непосредне близине је утрошено шест до седам граната, што је било и превише с обзиром на наше могућности.

Воз није уништен, јер је брдским топом тешко ефикасно дејствовати на покретни циљ, и то по мраку, на непознатом терену. Ипак је отеран према Сарајеву, а наши су батаљони заузели станицу.

Наредних дана је ослобођен Коњиц. У њему је запленио много ратног материјала. На нашу жалост, ништа за артиљерије! Зато смо у свим борбама до Дувна били готово пасивни, јер мала је то помоћ за батаљон који врши напад кад га потпомогнемо свега са две, највише три гранате, као на Шћиту, где нам је погинуо заменик командира вода.

Уочи напада на Дувно имали смо свега три гранате. Сачували смо их зато што нису могле да легну у лежиште. Рачунајући да ћемо их употребити приликом напада на

Дувно, морали смо их турпијати. Међутим Дувно је ослобођено из покрета, на јуриш, без нашег учешћа.

После ослобођења града наш вод се сместио на периферији, у Блажују. Сутрадан, након смештаја, борци су позвани да нешто раде у граду, а код топа и коморе остали су Михајло Пејовић и Лабуд Татар с једним куваром. Ту их је изненадио непријатељ, дошавши тенковима од Шујице. Једва су успели да уграбе лично наоружање и затварач од топа и да се повуку једном јаругом на брдо изнад града. Ту су се састали са осталим артиљерцима, који су одступили из града заједно са штабом бригаде. Свима је било жао топа и коморе, па су предложили команданту бригаде да покушају да их извуку из Блажуја. Он је тај покушај спречио као неостварљив. У предвечерје је упућена једна чета Београдског батаљона да то учини, па чак ни она није успела.

Тако је топовски вод остао без свог наоружања.

Бригада се оријентисала у правцу Ливна, а вод је остао на планини у близини Дувна, заједно с Београдским батаљоном, који се припремао да понови напад на Дувно. Артиљерци су то једва чекали, надајући се да ће наћи свој топ.

Уочи напада од топовског и пионирског вода бригаде створена је комбинована чета. Њен је задатак био да нападне Блажуј, који је био најјаче упориште у одбрани Дувна.

Наш је напад био одлучан. Узалуд је непријатељ покушавао да нас задржи жестоком ватром на брисаном простору. Ми смо искористили помрчину и убацили се у његов распоред, да бисмо затим дефинитивно сломили његов отпор. И одмах смо пошли према кући и месту на ком је остао наш топ. Али ништа нисмо нашли. Према изјави мештана, два дана раније усташе су одвезле топ у правцу Шујице.

У Дувну смо остали неколико дана. Добро смо се одморили и нахранили. У магацинima самостана, из којег су фратри побегли, нашли смо доста хране, што нам је добро дошло у онако сиромашном крају, где се од народа мало шта могло добити. Иначе, наш је вод остао и даље као засебна јединица. Борећи се у саставу Београдског батаљона тако смо остали до Посуђа, све док није стигло наређење штаба бригаде да се расформирамо, августа 1942. Остављено нам је да се сами определимо — да ли ћемо се вратити у матичне батаљоне, или ћемо остати у Београдском. Нас петорица који смо дошли из батаљона одлучили смо да се вратимо у своје јединице, а другови из Романијског одреда су остали у саставу Београдског батаљона.

Када смо дошли у Ливно и јавили се штабу бригаде, да бисмо се повезали с батаљоном, штаб нас је задржао

с обећањем да ћемо за који дан добити противтенковски топ. И заиста, након три дана добили смо оруђе, али са оштећеним затварачем. Но то није било забрињавајуће — један од нас је отишао у неку радионицу на ослобођеној територији и после неколико дана се вратио са исправним затварачем.

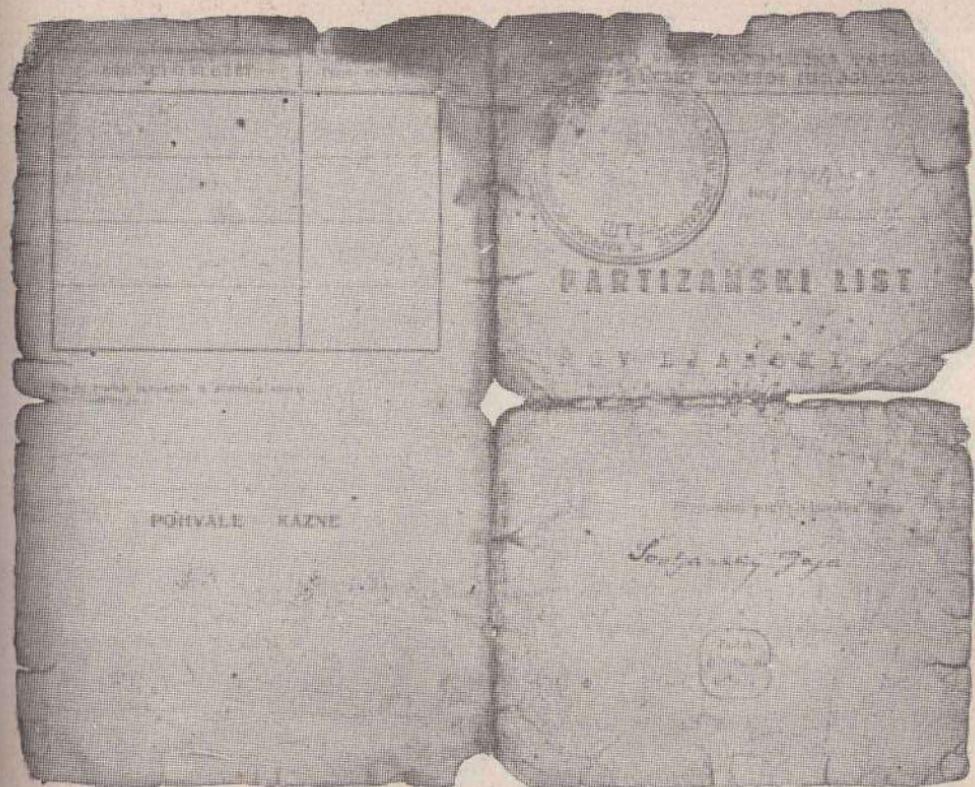
Сада смо имали топ са 35 пробојних и ударних граната, које су биле смештене у одговарајуће сандуке, подесне за товарење. Додуше, топ се није могао товарити, јер је конструисан само за тандем-вучу (по равном терену могла су га вући два мала босанска коња), но ми смо били задовољни и тиме, рачунајући, као и увек, да ћемо се снаћи.

У Ливну смо чекали неколико дана борце који су били позвани да дођу из батаљона. То време смо искористили за обуку на новом оруђу. Набавили смо и пет коња: два за вучу, а три за ношење муниције.

У Ливно су стигли за попуну Љубез Марић, Ракица Јанковић, Перо Попивода (погинуо 1943) и Милан Петричевић. На састанку, којем је присуствовао политички комесар бригаде, Филип Кљајић, изабран је за командира Љубез Марић, а за политичког делегата Милан Петричевић.

Убрзо после тога добили смо наређење за покрет у правцу Гламоча. На првом преноћишту пристигло нам је још шест другова: Буде Братанић, Јозо Цолонга, Анте Мезина, Душан Загорац Брица, Анте Јурај и неки Ивица, чијег се презимена не сећамо. Они су дошли с Биокова са првом популном бригаде. Док смо се кретали друmom све је добро ишло, али када смо скренули у правцу села (мислим да је то било Тичево), сасвим се испољила слаба страна нашег оруђа. Сеоским путем са јаким успоном коњи су га једва вукли, иако је тешко свега неких 400 килограма. Сви који нису водили коње помагали су подупирањем у штитове и цев топа, али је и то било недовољно. Неко се тада досетио да вежемо два конопца за стране топа па да вучемо свом расположивом снагом, заједно с коњима. Теглећи, и ми и коњи смо се купали у зноју. Често смо застајали да предахнемо и гледали уз брдо, које нам се чинило високо као планина. Сељаци су се чудили и говорили да туда нису прошле никад никакве запреге.

После дугог напора савладали смо успон и стекли искуство за покрет по брдима, па и по беспутним теренима. Пре него што смо стигли у село, већ се била пронела вест да долази партизански топ. Усред села, где нам је било одређено преноћиште, окупило се мноштво сељака да види што никада није видело. Жене су с храном доносиле поклоне и китиле топ пешкирима, марамама и чарапама, а девојке су певале песме и играле коло око топа. Расположење

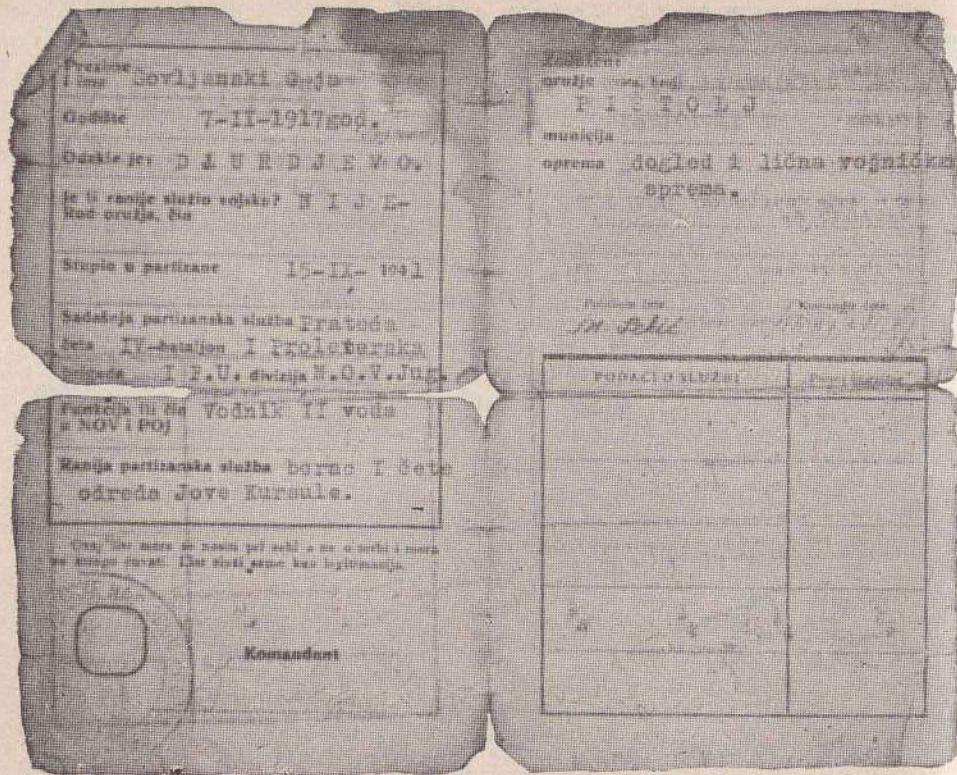

Факсимил партизанског листа (предња и задња страна)

је било велико. Народ, вальда, по неком неписаном правилу више цени топове него оружје пешака.

Сутрадан смо изашли из села у близини неке шуме, где смо чекали да нас обиђе штаб бригаде. Дошли су сви и прегледали топ, упознали се с његовим особинама, а затим је командант наредио да испалимо једну гранату на циљ који је сам одредио. Топ је имао нишанске справе помоћу којих се могло прецизно нишанити. Експлозију гранате сви смо добро видели. Пошто се размакао облак прашине који је она подигла, угледали смо рупу на месту где је граната ударила. Чинила нам се толико велика као да ју је ископала авионска бомба. А била је, у ствари, врло мала. Командант се нашалио и с осмехом рекао: „Углавном, пуца!“ Но био је задовољан, као и сви ми. То више што се сумњало да ли ће топ опалити због тога што му је затварач био оштећен.

Наш вод је био самостална јединица, под непосредном командом штаба бригаде. Он се, обично, придавао једном

Факсимил партизанског листа (унутрашње стране)

од батаљона за одређену акцију, и то батаљону чији је задатак био да савлада утврђена упоришта, односно да сачека тенкове, оклопне аутомобиле и блиндиране возове, ако се претпостављало да ће их непријатељ употребити. Командант батаљона коме се вод додељивао одређивао је једну десетину бораца с пушкомитраљезом за помоћ и непосредно обезбеђење нашег вода.

У септембру је вод кренуо с бригадом према Кључу.

На овом маршу бригада се први пут укрцала у партизанску железницу на путу преко Оштреља и планине Грмече. И топ је утоварен у отворени вагон, заједно с борцима, сем двојище, који су остали да поведу коње.

На путу с врха Грмече према Кључу нашем се воду прикључила болничарка Лепа Марковић, која је до тада била у Београдском батаљону. Ишли смо усилјеним маршем са 2. батаљоном, неко време сељачким стазама, а затим

преко брегова с великим успоном. Нисмо смели изостати од батаљона. Сам штаб је био заинтересован да стигнемо на време. Зато се често преносило преко везе: „Иде ли противколски вод?“ Поучени искуством са Шатор-планине, имали смо припремљене конопце, и кад је требало да идемо уз брдо, теглили смо топ са коњима, а кад се ишло низ брдо, конопцима смо задржавали целу запрегу да се не сурва. Тако нам је прошла готово цела ноћ. Борци батаљона су се чудили како смо издржали, како нисмо ни корака изостали за њима.

У борбама за ослобођење Кључа наш је вод дошао до изражaja тек при kraју, kада нам је штаб бригаде наредио да гађамо кулу — утврђење изнад варошице. За нас је било право задовољство пуцати и посматрати дејство граната. Нишанили смо и гађали сви редом. При томе смо се толико занели да смо заборавили на уштеду муниције. Прекинули смо палјбу када је дошао курир из штаба бригаде да нас опомене. Командир вода је морао отићи у штаб, где су га критиковали због нерационалног трошења муниције.

Док је дејствовао наш вод, надомак куле су приспеле јединице које су имале задатак да је ликвидирају. Њихови бомбashi су довршили оно што је вод почeo: деморалисали су и делимично уништили посаду и — кула је заузета на јуриш.

Неколико дана касније непријатељ је наступао с јаким снагама од Бање Луке и Санског Моста. Ми смо се поставили на друму који води од Кључа према Оштрелју да сачекамо тенкове, чије се брујање мотора све јаче чуло. Надједанпут на удаљеној кривини појавио се тенк, и док смо га чекали да се приближи, на њега су припуцали борци 2. батаљона. Он је стао и опалио кратки рафал из митраљеза, а онда се на цести почeo окретати, ваљда с намером да се врати. Међутим, у окретању на доста узаном друму скренуо је с пута и сурвао се стрмом падином у провалију. Тако овом приликом нисмо имали среће да опробамо наш топ и на тенковима. А били смо уверени да нема оклопа који неће пробити.

После ових борби вод је учествовао тек у нападима на Грахово. Тада је био придат Краљевачком батаљону.

Бригада је за напад на Грахово имала на располагању једну хаубичку батерију. Али све то није много помогло, јер су Талијани од Грахова били створили тврђаву. Уз то се још показало да ми нисмо били дорасли за сложенија дејства. Пре свега, од самог почетка изгубили смо везу са батаљоном, па чак и уколико је постојала за време борбе — била је несигурна; затим, нисмо имали преглед циљева, иако смо у једном тренутку доспели у непосредну близину

једне непријатељеве минобацачке батерије. Такви и слични пропусти осветили су нам се, између осталог, и у томе што је од наше гранате погинуо Драго Одовић, први командир нашег топовског вода.

Грахово смо напустили неослобођено и пошли с бригадом у Босански Петровац. Ту је вод попуњен са још неколико бораца, међу којима су били Радисав Лазаревић, Бранко Тошић и Вука Шћепановић.

У Петровцу смо се одмарали и суделовали у прослави 25-годишњице октобарске револуције, у свечаном пријему заставе, у формирању дивизије и тако даље. Био је то најлепши предах који смо имали од почетка рата.

Први велики снег затекао нас је на падинама планине Мањаче. Сад се поставио проблем — како даље вући топ? Кроз снег који је преко планине био већи од пола метра топ се више није могао вући. Но моћ импровизације није нас ни овога пута изневерила: направили смо нешто попут саоница. То су била два дрвета, дугачка по метар, на предњем крају крива, која смо подметали под точкове топа, и тако настављали пут за бригадом, истина, сада већ знатно спорије. Наша су закашњења била понекад недопустиво велика. Тако смо, рецимо, приспели на Ситницу када је борба већ била завршена. Од Ситнице у правцу Мркоњић-Града ишли смо веома добро. Друм је био замрзнут, па се топ на саоницама лако кретао. Где није било успона, коњи су ишли касом, возећи још и део послуге поврх топа. На овом путу нисмо имали потребе да опалимо ма и једну једину гранату, све до Јајца. А ту је тек требало применити све наше знање и искуство. У почетним борбама нисмо учествовали, већ смо се кретали позади наших батаљона који су савлађивали упоришта на прилазима града. Када је у зору почела борба за сам град, вод је добио наређење да се постави за дејство на тврђаву. Наш је положај био на западној страни тврђаве, на отвореном брегу, у непосредној близини. Погоци су били сигурни, гранате су се распрскавале о зидине тврђаве. У свануће смо морали променити положај, јер нас је непријатељ запазио и напао јаком минобацачком ватром. Од штаба бригаде добили смо наређење да се повучемо у оближње село и да будемо спремни за задатак који ће касније уследити.

Наредне ноћи положај вода је био на северној страни града за дејство на Царево Поље, у коме се непријатељ јако утврдио. Сем тога што се бранио из ровова и бункера, опасаних бодљикавом жицом, непријатељ је располагао противколским топовима, минобаџачима и великим бројем аутоматских оружја.

На Царево Поље је нападао 1. батаљон, који је у свом наоружању имао приличан број митралеза и минобаца. Борба за упориште дugo је трајала. Положај нашег противколца био је погодан за дејство. Још је ефикасније дејствовао минобаца вештог нишанџије Јакше Драговића, чије су гранате касапиле непријатеља у рововима и омогућиле батаљону да у неколико узастопних јуриша овлада овим јаким упориштем.

После овог окршаја запрегли смо топ и спуштали се према граду обилазним путем, погодним за вучу, и тако се одвојили од осталих јединица. Стигли смо у град и тражили везу на пустим улицама. Уто је свануло и командир Љубез се повезао са штабом бригаде. Онда нам је рекао да се поставимо на периферији, на самом друму који води према Бањој Луци. У међувремену смо добили наређење да упутимо неколико бораца у правцу Царевог Поља да приме заплењене противколске топове. Тамо је пошао командир с Лабудом Татаром. Добили смо два топа која су била као и наш. И велику количину муниције! Никад толико муниције није наш вод имао.

Када је комесар бригаде, Мијалко Тодоровић, угледао командира с Татаром, упитао их је где се налази противколац бригаде. Они су му одговорили да су га оставили с посадом на периферији града, на друму према Бањој Луци.

— Ако смо запленили та два топа — рекао је комесар — то не значи да треба пустити непријатељу онај.

Командир и Татар су га зачуђено погледали.

— Немци су продрли с тенковима у град — рекао је комесар.

На то је Татар најпречим путем пожурио на место где је топ био постављен. Када је дошао код посаде, запрегли су топ и, будући да није било другог пута, морали су кроз град. Сваког часа су очекивали да ће се срести с тенковима. Била је то веома тешка ситуација, јер је топ био у покрету, па се тренутно не би могао употребити. Срећом, тенкови су били у другом делу града. Тамо где се налази фабрика карбира водила се тешка борба.

Када смо извукли топ ван града, лакнуло нам је — били смо ван опасности. На једном узвишењу поставили смо га и отворили ватру на тенкове који су се преко моста повлачили према Травнику. Прегледност је била добра, а о утрошку муниције нисмо водили рачуна, јер је било толико да је нисмо могли понети. Иако смо гађали са удаљености од 1.500 метара, погоци су већином били сигурни. Сваки тенк који је изашао на видик преко моста био је пропраћен нашом ватром. Четири су застала, али нисмо претпоставили да су онеспособљена. Но, на наше изнена-

ђење, они су закачили један другога и зашли за окуку, а то значи изван нашег дејства.

Док су трајале борбе за ослобођење Јајца, комора нашеј вода (шест коња, нешто муниције и опрема) са Ракицом Јанковићем остављена је у оближњем селу, с тим да их доцније штаб бригаде упути к нама. Другог дана, у свануће, када је борба углавном била завршена, Јанковић је дошао близу града, односно у штаб бригаде да сазна где се налазимо. Рекли су му да нас потражи дуж цесте према Травнику. Он се с комором упутио кроз град према мосту и травничкој цести. Забацајши крагујевачку пушку преко леђа, ишао је певушећи и не мислећи на непријатеља. Међутим када се приближио фабрици карбида, неко га је упозорио да не иде напред пошто су ту, иза првог угла, немачки тенкови. Он је веровао штабу бригаде, разуме се, па је то упозрење схватио као шалу и зачикање. Зато су се он и цела комора нашли лицем у лице с немачким тенкистима. Изненађени, стали су као укопани. Срећом, још више су се изненадили и збунили тенкисти: видећи коње са сандуцима противтенковске муниције, помислили су да су ту и противколски топови. И ни метка да опале. Њихов страх и забуну су искористили коњовоци да се склоне испред топовских и митраљеских цеви, боље рећи, да се разбеже куд који. Сви су се спасли; само је један коњоводач угануо ногу док је бежао. Два коња с муницијом остала су на друму пред тенковима.

Да ли је Јанковић био обманут и погрешно упућен из штаба бригаде? Не. У штабу су на време сазнали да долазе тенкови од Травника. Зато су предвидeli да их наш вод дочека на друму, у ствари, код моста на Врбасу. Међутим или је Љубез погрешно примио наређење, или је можда сам погрешио, — тек, ми смо се нашли на друму што води за Бању Луку, а не на друму за Травник. Та грешка је добро дошла немачким тенкистима, а наша комора замало што није настрадала.

Док смо се одмарали и срећивали у Јајцу, поручено нам је да топ прилагодимо за товарење, јер предстоје дуготрајни покрети мањом преко планина. Покушали смо да раставимо топ, али нам то није ишло од руке све док нас није научио један друг из 3. санџачке бригаде. Он је био неки стручњак, а вероватно је и у својој бригади опробао како се растављају противколски топови. Његовој бригади, односно 3. дивизији припали су топови који су заплењени на Царевом Пољу.

Топ се растављао на четири дела, и то тако да га могу носити четири коња. Најтежа је била цев. За сваки случај, да бисмо се осигурали и за вучу и за товарење, повећали

смо број коња. Тражили смо два снажна штајерска коња, јер смо мислили да они могу и цео топ понети ако треба, а не само цев. Али смо се грдно преварили. Убрзо, на првом успону, показало се да је босански коњић јачи и спретнији ма од ког „штајерца“, који ван цесте, на планинском земљишту, није кадар ни себе да понесе, а камоли топовску цев.

Чим смо пошли из Јајца, уверили смо се да је и за нас и за коње теже вући оруђе него га товарити. Исто тако, било нам је јасно да ћемо заменити „штајерце“ првом приликом кад будемо могли.

Што се тиче подршке коју смо пружили батаљонима после Јајца, она је била готово незнатна све до села Бабића, на реци Врбањи. Ту, под планином Чемерницом, у том селу које је, опкољено реком са три стране, било налик на острво, дочекали смо шест великих тенкова и заједно с 1. батаљоном спречили њихов покушај да продру и помогну опкољеном гарнизону у Котор-Варошу. То је била дотада најтежа борба у којој смо учествовали. Ту су нам погинула два артиљерица, за шта добрим делом и сами сносимо кривицу. У Бабиће смо дошли ноћу, и како смо поставили топ за дејство, наишли су три тенка из Котор-Вароша. Мада наша ватра није могла бити прецизна, ипак смо их натерали да се врате. Изјутра смо променили положај, јер смо очекивали тенкове с правца Бање Луке. Наместили смо се у једном шљивику, удаљеном неких двеста метара од цесте. Имали смо времена да се укопамо и маскирамо. Али командир то није допустио сматрајући да тако шта не приличи партизанима. Да не би испали слабићи у његовим очима, људи су га послушали. Једино је Лабуд Татар ископао нешто попут рова и ту сместио три сандука муниције. Тако их је осигурао од директног поготка.

Без заклона, изложени оку и ватри непријатеља, нисмо могли проћи без жртава. Када су наишли тенкови, најпре два па још четири, и кад су наш положај узели на нишан с места на коме је батаљон прокопао цесту, у шљивику ни гране читаве није остало. Са по три друга наш је топ дејствовао колико је могао, али је све било узалудно — наше су гранате одскакале као лопте од тенковских оклопа. Ватра из тенкова није престајала све док наш топ није умукнуо. Смена која је дотрчала до топа затекла је рањене нишанију Новака Ђоковића и његовог послужиоца Михаила Пејовића. Пејовић је издахнуо пре него што су га извукли с положаја.

Командир је наредио да се положај топа промени. Пренели смо га и поставили на место које је било мање откривено и изложено ватри тенкова. Али тек што смо се

средили и прибрали, иза наших леђа развила се огорчена борба. Подстакнути нападом немачких тенкиста, четници су напали с леђа на наш батаљон, тако да смо били у недовериши с које стране нам прети већа опасност. У таквој ситуацији само су тешки митраљези и наш топ концентрирани ватру на тенкове, који су већ, два по два, почели да одступају према Бањој Луци.

Четници су и даље јуришали, све док није пристигао Краљевачки батаљон. Онда су били разбијени и натерани у бекство.

Положај на Врбањи и село Бабиће, због жестине борбе и жртава које је претрпео 1. батаљон и наш вод, названи су „острвом смрти“. Пре него што ћемо то место напустити, сазнали смо да је гарнизон у Котор-Варошу уништен, а она три тенка што смо их вратили запаљена су у самом граду.

Први батаљон је предузео гоњење четника, а нама је остављена једна десетина да нас прати као појачање у покрету преко планине Чемернице.

Наш пут и пробијање планинским крајем у правцу Масловара били су изузетно тешки. Никад нас раније није непријатељ пратио таквом ватром артиљерије и митраљеза. Упркос томе што смо журили, улажући крајње напоре, и што су нам, ту и тамо, помогли борци 1. батаљона, нисмо могли проћи без губитака. Рањен је друг Живковић, а два коња су убијена; осим тога, нестао је један чак с хамовима.

Без одмора, маршујући даноноћно, — нисмо чак могли ни партијски састанак да довршимо на првом застанку пошто нас је прекинуло наређење за покрет — били смо готово на измаку снаге. Али на одмор се није могло мислити, јер је изненадним продорима и маневарским дејством требало осујетити непријатеља да се лагано и без сметње припрема и концентрише за офанзиву коју ће предузети средином јануара. Један за другим разбијени су гарнизони у Котор-Варошу, Прњавору и Теслићу. У руке наших јединица пао је велик плен. Између осталог, наш вод је добио један противколски топ, тако да се почетком 1943. могла формирати Противтенковска чета наше бригаде. У свом саставу имала је два противколца 37 mm и пешадијски топ пито, који је преузеут од Краљевачког батаљона. За командира је постављен Љубез Марић, а за комесара Милан Петричевић; Миодраг Вешовић је постављен за командира 1. вода, Рашица Јанковић за командира 2. вода, а Милутин Матић за командира вода топа пито. Нешто касније именовани су заменици командира и комесара чета и водни делегати.

У таквом саставу, као противколска чета 1. пролетерске бригаде, учествовали смо у нападу на Иван-седло и Брадину. Том приликом један противколац је непосредним

гађањем са одстојања од 30 до 50 метара приморао талијанску посаду на Брадини да се брзо преда, иако је била у утврђеној згради. Топ пито није отварао ватру, јер је брзим налетом једног батаљона био скршен отпор усташа на Иван-седлу.

Када је бригада извршила покрет ка просторији Горњи Вакуф—Бугојно, чета је једним делом била на положају према Бугојну, а остали део је био у резерви бригаде.

При преласку бригаде преко Неретве један је топ био у заседи на комуникацији према Мостару.

Чета је имала нарочите тешкоће око транспорта топова преко Неретве и, касније, преко Прења ка Борачком језеру. Топове и опрему су преносили прилично исцрпени коњи. Због тешко проходног земљишта и исцрпености, они су често падали под товаром, тако да је то успоравало покрет и исцрпљивало само људство у чети.

У борбама против четника око Калиновика нисмо учествовали, а на путу према Улогу и Невесињу били смо кратко време у заседи.

Приликом форсирања Дрине чета је била стално у Устиколини и активно учествовала у припреми напада и преласка преко реке. При првом покушају била је формирана нека врста ватрене групе од топова Противколске чете, минобаџача и тешких митраљеза. Својим гађањем артиљерици су успели да онемогуће ватру непријатеља са десне обале Дрине и да погоде једну зграду у селу Цвилину у којој је била већа група четника.

Након тога је већи део чете, заједно са осталим јединицама, припремао и преносио сплавове којима су се пребацili први делови бригаде. После преласка на десну обалу вод са пешадијским топом пито био је пријатеља на Капку и Голом брду.

Почетак пете офанзиве затекао нас је на путу Бијело Поље—Пријепоље. Одатле смо пошли у правцу Челебића заједно са осталим деловима бригаде.

У долини Сутјеске смо добили и наређење од штаба бригаде да топове закопамо. После Јајца, ово је била јединствена прилика када се није морало пазити на утрошак муниције. Чети се пружила прилика да покаже своју ватрену моћ, и то је допринело да се брзо скрши отпор Немаца у бункерима и омогући прород и даље напредовање јединица бригаде.

Пошто је закопала топове, чета је остала као компактна формацијска јединица, али без основног наоружања. Уз лично наоружање које смо имали добили смо једино један тешки митраљез. Приликом преласка преко пута

Фоча—Калиновик, у Миљевини, један део чете с тим митраљезом био је пријат Краљевачком батаљону, који је држао положај према Фочи. После пробоја из обруча су деловали смо у свим офанзивним акцијама бригаде, док нисмо добили наређење од штаба бригаде да пођемо на Мајевицу и примимо два противоклопна топа од Мајевичког одреда. Враћајући се са Мајевице, заједно са Мајевичким одредом и групом другова који су дошли из Београда (Владислав и Јара Рибникар, Милада Рајтер, Никола Поповић, Зага Јовановић и други), нашли смо на заседу усташа и Немаца на путу Тузла—Цапарди. Били смо одмах иза претходнице, па нам је убијено и рањено неколико коња. Пошто на том терену нисмо могли за њих наћи замену, морали смо се лишити топова, у ствари, морали смо их оставити код Мајевичког одреда.

Након тога смо добили задатак да будемо непосредно обезбеђење другова из Београда и да их допратимо до Врховног штаба, који је тада био у Јајцу.

После долaska у Јајце упутили су нас у састав бригаде, која је тада била на просторији Сплита. У тим бурним данима, након капитулације Италије, нашли смо бригаду у Врлици, близу Сиња. Ту смо добили два противоклопна топа, калибра 47 mm, заједно са четири или пет Талијана који су били посада на тим топовима. Од тада се више нисмо раздвајали с бригадом, а поглавито не с топовима.

На Ливну и Купресу, у свим нападима на Травник, у дуготрајним и исцрпљујућим покретима за време непријатељских офанзива и наших противофанзива у стопу смо пратили бригаду. Она је рачунала на нашу подршку, како у нападу тако и у оним дефанзивним борбама, када се положај морао држати по сваку цену, као, на пример, на Млиништу и према Mrкоњић-Граду, док је оним узаним „коридором“ пролазио Врховни штаб у данима такозване седме непријатељске офанзиве.

Напоредо са нашим успесима, једна потпунија анализа открила би, разуме се, и наше слабости. Изнад свега непроцењиво је наше искуство које смо стицали у првом топовском воду и првој противтенковској чети наше бригаде. С тим искуством оспособио се добар део нашег кадра од којег су створене крупне артиљеријске јединице, какве су нам биле потребне у завршним операцијама за ослобођење земље.

Лабуд ТАТАР и Милутин МАТИЋ

ИЗ ИЗВЕШТАЈА 1. БРИГАДЕ ОД 1. VIII 1944. ШТАБУ 1. ДИВИЗИЈЕ
О АКЦИЈАМА У ПЕРИОДУ ОД 1. ДО 31. VII 1944.*

„У овом периоду бригада је као цјелина у свим акцијама и маршевима као и раније показала велику упорност и издржљивост. У првој половини овог периода можда се могло осјетити код наших јединица послије изласка из седме непријатељске офанзиве помало лабавости у војничком погледу, као, нпр., у погледу извршавања војничких задатака, брзе интервенције на потребним правцима, брзог прикупљања података о непријатељу, правилне процјене ситуације итд. Ово је донекле условила и велика дотадашња замореношћ јединица, пред којом су биле углавном поклекнуле ниже команде јединица и руководство. У другој половини овог периода војничко стање, спремност и готовост наших јединица нагло су се поправили што је углавном дошло као резултат војничких и политичких конференција по јединицама. У овом периоду било је бораца који су због умора заостали, а неки су и дезертирали док смо се налазили на сектору Трново — Фоча. (Види листу губитака за нестале). Ови борци у овом периоду због прошлих тешкоћа показали су се малодушни и несвесни.

Могло се осјетити да је војничка и борбена дисциплина у току овога периода у извјесним јединицама прилично попустила, али се приликом доласка на сектор Метаљка — Больанићи нагло поправила. Старешинска контрола по јединицама, како нижих тако и виших руководилаца, која је такође била попустила, крајем овог периода такође се нагло поправила и правилно војнички пооштрила. Обавјештајна и извиђачка служба у овом периоду није у потпуности одговорила, што је углавном био недостатак одговорних органа и референата који су руководили тим гранама... Начин извиђачке и обавјештајне службе нарочито у првом периоду није се прилагодио конкретној ситуацији, што је углавном и условило слаб резултат у том раду.”

* Архив VII. к. 713, бр. рег. 17—2.